

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2014

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟΣ

Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά
Messaionika kai Nea Ellinika

Κέντρον Έρευνας του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών
Αναγνωστοπούλου 14, 106 73 Αθήνα

Centre de Recherches Médiévales et Néo-helléniques de l'Académie d'Athènes
14, rue Anagnostopoulou, Athènes 106 73, Grèce

ΤΗΛ. 210-3664611, FAX 210-3664637
e-mail: kemne@academyofathens.gr

ISSN 1105-3399

ΑΘΗΝΑ 2014

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, <i>Κοινωνική διαστρωμάτωση στις βυζαντινές πόλεις (11ος-15ος αι.). Η περίπτωση των καστρηρών</i>	9-28
Kostas E. Lambrinos, <i>Rivendicando identità e poteri: il ceto cittadinoesco negli organi collettivi di Famagosta e Kyrenia (XVI sec.)</i>	29-48
Μαριάννα Κολυβά, <i>Κοινοτικοί θεσμοί στον αστικό και αγροτικό χώρο της Ζακύνθου (16ος αι.-17ος αι.)</i>	49-68
Βάσω Σειρηνίδου, <i>Δάση στον ελληνικό χώρο (15ος-18ος αιώνας). Αναφηλαφώντας μια ιστορία καταστροφής</i>	69-88
Katerina Konstantinidou, <i>Dealing with Violence in Venetian Corfu (17th-18th c.)</i>	89-106
Χαρίτων Καρανάσιος, <i>Η βιβλιοθήκη του Νικολάου Μαυροκορδάτου και ο εμπλουτισμός της με έντυπα και χειρόγραφα μονών Θεσσαλίας και Εδρυστανίας</i>	107-119
Έλενη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη, <i>Ο Δωρόθεος ο Λέσβιος και τὸ περὶ παιδείας προοίμιο τοῦ σιγιλλιώδους γράμματος τοῦ Παΐσιου Β' (1748)</i>	121-149
Χρύσα Μαλτέζου, <i>Προικοδοσία και οικογενειακὲς διενέξεις στὰ Ἰωάννινα τὸν 18ο αἰώνα</i>	151-172
Maria Spiliotopoulou, <i>Family Strategies in the Aegean (17th-early 19th Centuries): the Case of Santorini</i>	173-199
Δέσποινα Βλάμη, <i>Έλληνες ναυτικοί στο λιμάνι του Λονδίνου: μια παρ' ὀλίγον ανταρσία, ἕνας πόλεμος και ο Λόρδος Λίβερπουλ</i>	201-219
Παναγιώτης Μιχαηλάρης, <i>Προσπάθειες περιστολής της πολυτέλει-ας στο νησί της Λέσβου (18ος-19ος αι.)</i>	221-238
Ευρετήριο	239-251

Αναστασία Κοντογιαννοπούλου

Κοινωνική διαστρωμάτωση στις βυζαντινές πόλεις (11ος–15ος αι.)
Η περίπτωση των καστρονών

Ο όρος *καστρον*, που απαντά στις βυζαντινές πηγές της ύστερης περιόδου, και η σημασία του έχουν από παλιά απασχολήσει την έρευνα. Ο όρος προέρχεται από τη λέξη *κάστρον*, ο οποίος είναι γενικά αποδεκτό στη σύγχρονη έρευνα ότι κατά την υπό μελέτη περίοδο δηλώνει την πόλη, την ακρόπολη, αλλά και το απλό οχύρωμα¹. Σχετικά με την ερμηνεία του όρου υπάρχει διχογνωμία ανάμεσα σε αυτούς που θεωρούν ότι οι *καστρον* αποτελούσαν όλους τους κατοίκους μιας πόλης-κάστρου και σε εκείνους που θεωρούν ότι ήταν άρχοντες μεγαλοκτηματίες που κατοικούσαν στον οχυρωμένο οικισμό. Κατά μια τρίτη άποψη, η οποία ωστόσο έχει ήδη ανασκευαστεί από τη νεότερη έρευνα και δεν θα σταθούμε σε αυτή, ο όρος αναφερόταν στους φρουρούς ενός κάστρου². Την πρώτη άποψη υποστηρίζουν οι F. Dölger³, G. Stadtmüller⁴, L. Maksimović⁵,

1. Βλ. σχετικά Ν. Καραπιδάκης, «Οι πόλεις των αρχόντων: η δυναμική και τα όρια ενός τύπου αστικής ανάπτυξης. Ήπειρος, Αιτωλοακαρνανία, Μοριάς (13ος-16ος αι.)», *Οι βυζαντινές πόλεις 8ος-15ος αιώνας. Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), Ρέθυμνο 2012, σ. 213–214.

2. Σπ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Άκομινάτου, Τὰ σωζόμενα*, τόμ. Β', Αθήνα 1880, σ. 518· Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Γ', 1081–1204, Αθήνα 2001, σ. 295. Για την αναθεώρηση της άποψης αυτής βλ. Αγγελική Παπαγεωργίου, «Το Υπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη και οι καστρονί», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 18 (2008), 160–161, 165–168.

3. F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Leipzig – Berlin 1927, σ. 136.

4. G. Stadtmüller, “Michael Choniates, Metropolit von Athen (c. 1138-c. 1222)”, *Orientalia Christiana*, 33/2 (1934), 299 κ.ε.

5. L. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, σ. 251.

M. Angold⁶, D. Nicol⁷. Οι παραπάνω μελετητές αρκούνται να αναφέρουν την άποψή τους χωρίς να προχωρούν σε αναλυτική τεκμηρίωσή της. Εξαίρεση αποτελεί ο M. Angold, ο οποίος αναφέρει ότι στην ακρόπολη διέμενε ο διοικητής της πόλης, αλλά η υποδιαίρεση του κάστρου σε τειχισμένα μέρη δεν αντιστοιχούσε σε κοινωνική διαίρεση. Συνεπώς, κατά τον μελετητή, ο όρος *καστρηνοί* δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι αναφερόταν σε συγκεκριμένη κοινωνική κατηγορία⁸. Τη δεύτερη άποψη υποστηρίζουν οι E. Kirsten⁹, Δ. Ζακυθινός¹⁰, Λ. Βρανούσης¹¹, D. Jacoby¹², D. Kyritses¹³, M. Κορδώσης¹⁴, B. Osswald¹⁵, A. Παπαγεωργίου¹⁶, T. Κιουσοπούλου¹⁷. Οι υποστηρικτές της δεύτερης άποψης δέχονται σε γενικές γραμμές τη γενική ερμηνεία του όρου, ότι δηλαδή αναφέρεται σε όλους τους κατοίκους του κάστρου. Θεωρούν ωστόσο ότι ο όρος σταδιακά απέκτησε κοινωνικό περιεχόμενο και δήλωνε τους κτηματίες και άρχοντες που κατοικούσαν σε αυτό¹⁸. Ειδικότερα, ο Δ. Ζακυθινός αναφέρει

6. M. Angold, "Archons and Dynasts: Local aristocracies and the cities of the later byzantine empire", *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, M. Angold (ed.), Oxford, σ. 240.

7. D. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Μια συνεισφορά στην Ιστορία της Ελλάδας κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα 1991, σ. 122-124.

8. Angold, "Archons", σ. 240.

9. E. Kirsten, "Die byzantinische Stadt", *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten Kongress*, τόμ. Γ', München 1958, σ. 37.

10. D. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée. Vie et institutions*, Variorum London 1975, σ. 179.

11. Λ. Βρανούσης, *Ιστορικά και τοπογραφικά τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων*, Αθήνα 1968, σ. 448-449, 513-515.

12. D. Jacoby, "Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque", *Travaux et Mémoires* 2 (1967), 427.

13. D. Kyritses, "The 'Common Chrysobulls' of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium", *Σύμμεικτα* 13 (1999), 238.

14. M. Κορδώσης, «Τα βυζαντινά Γιάννενα: Κάστρο (πόλη) – Ξώκαστρο – Κοινωνία – Διοίκηση – Οικονομία», *Ιστοριογεωγραφικά* 9 (2002), 162-169.

15. Brendan Osswald, "Citizenship in Medieval Ioannina", *Citizenship in Historical Perspective*, S. Ellis – G. Hálfdanarson – A. Isaacs (eds.), Pisa 2006, σ. 101.

16. Παπαγεωργίου, «Το υπομνηστικόν», σ. 161-168.

17. Τόνια Κιουσοπούλου, *Οι «αόρατες» βυζαντινές πόλεις στον ελλαδικό χώρο (13ος-15ος αιώνας)*, Αθήνα 2013, σ. 96. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν επίσης οι G. Litavrin και P. Tivčev (βλ. αντίστοιχα, G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija v XI-XII vv.*, Moskow 1960, σ. 129-131· P. Tivčev, "Sur les cités byzantines aux XI-XII siècles", *Byzantinobulgarica* 1 (1962), 174).

18. Κορδώσης, «Τα βυζαντινά Γιάννενα», 168· Osswald, "Citizenship", σ. 101.

ότι, σύμφωνα με το Χρονικό του Μορέως, σε λατινοκρατούμενες περιοχές του ελληνικού χώρου διακρίνονταν ρητά οι *άρχοντες* από τους *βουρρήσιους*, όπως επίσης οι *καστρηνοί* από τους *μπουργιανούς*¹⁹. Οι *καστρηνοί*, δηλαδή, κατά τον μελετητή ήταν συνώνυμοι με τους *άρχοντες*. Οι *καστρηνοί* ωστόσο του Ζακυθινού απαντούν σε πολύ μεταγενέστερες πηγές του 17ου αιώνα από τον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο και θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί ως προς τη χρήση των αναφορών αυτών ως ιστορικών παράλληλων με τους *καστρηνοί* των βυζαντινών πόλεων. Ο E. Kirsten, θεωρεί ότι ο όρος *κάστρον* αναφέρεται στην ακρόπολη, όπου κατοικούσε η βυζαντινή *άρχουσα τάξη*. Σύμφωνα με τον μελετητή, όταν οι ακροπόλεις πέρασαν στα χέρια ξένων κυριάρχων, το ανώτερο στρώμα των Βυζαντινών μετέφερε την κατοικία του στην κάτω πόλη και ο όρος *καστρηνοί* αναφερόταν έκτοτε στο σύνολο του πληθυσμού της Άνω και της Κάτω πόλης²⁰. Ο Λ. Βρανούσης στη μελέτη του για το κάστρο των Ιωαννίνων αναφέρει ότι οι *καστρηνοί* ήταν οι *άρχοντες* του κάστρου, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν μέλη γνωστών αριστοκρατικών οικογενειών, όπως οι Φιλανθρωπηνοί και οι Στρατηγόπουλοι²¹. Ο D. Jacoby αναφερόμενος στους *καστρηνοί* των Αθηνών υποστηρίζει ότι επρόκειτο για πλούσιους γαιοκτήμονες του κάστρου της πόλης, οι οποίοι προσπαθούσαν να επεκτείνουν τις κτήσεις τους στη γύρω ύπαιθρο²². Ο M. Κορδώσης αναφέρεται αναλυτικά στην επιχειρηματολογία σχετικά με την ερμηνεία του όρου όσον αφορά την περίπτωση των Ιωαννίνων και τείνει να υιοθετήσει τη δεύτερη άποψη²³. Στους *καστρηνοί* των Ιωαννίνων αναφέρονται επίσης σε μελέτες τους οι D. Kyritses και B. Osswald. Ο D. Kyritses θεωρεί τους *καστρηνοί* μια ξεχωριστή ομάδα διακεκριμένων πολιτών, οι οποίοι πιθανόν ήταν οργανωμένοι συλλογικά²⁴. Τη συλλογικότητα των *καστρηνών* είχε επισημάνει νωρίτερα ο E. Kirsten, θεωρώντας ότι επρόκειτο για συλλογική δράση των αρχόντων²⁵. Κατά τον B. Osswald, στα Ιωάννινα τον 14ο αιώνα οι *άρχοντες* αποτελούσαν μια πολιτική ελίτ γύρω από τον δεσπότη και οι *καστρηνοί* μια διαφορετική ελίτ πιο πολυάριθμη,

19. *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, ἐκδ. John Schmitt, London 1904 (στο εἶξος Χρονικὸ τοῦ Μορέως), στίχοι 2256, 5848, 8632. Πρβλ. Zakythinos, *Despotat*, σ. 179.

20. Kirsten, "Die byzantinische Stadt", σ. 39, 44.

21. Βρανούσης, *Ιστορικά και τοπογραφικά*, σ. 448-449, 513-515.

22. Jacoby, "Les archontes grecs", 427.

23. Κορδώσης, «Τα βυζαντινά Γιάννενα», 162-169.

24. Kyritses, "Common Chrysobulls", 238.

25. Kirsten, "Die byzantinische Stadt", σ. 37, 42.

η οποία αποτελούνταν από αυτόχθονες οικογένειες. Επίσης ο μελετητής είναι επιφυλακτικός σχετικά με την ταύτιση του όρου *καστροηνοί* με τον όρο *bourgeois* που επικρατούσε στη Δυτική Ευρώπη²⁶. Η Α. Παπαγεωργίου, αναφέρεται στην περίπτωση της πόλης της Αθήνας τον 12ο αιώνα, χρησιμοποιεί αναφορές στους *καστροηνούς* στα Πονήματα του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Δημητρίου Χωματηνού τον 13ο αιώνα και καταλήγει ότι στην περίπτωση της Αχρίδας επρόκειτο για ντόπιους κατοίκους της πόλης, πιθανότατα μέλη της ανώτερης τάξης, ενώ τα ίδια χαρακτηριστικά αποδίδει και στους «καστροηνούς» των Αθηνών²⁷. Σύμφωνα με την Τ. Κιουσοπούλου, οι *καστροηνοί* των Ιωαννίνων ήταν μέλη της τοπικής γαιοκτητικής αριστοκρατίας με καθήκοντα πολιτοφυλακής²⁸.

Στην παρούσα μελέτη θα προσπαθήσουμε μέσα από την επανεξέταση των πηγών να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια το κοινωνικό περιεχόμενο του όρου και να ανιχνεύσουμε το ρόλο των *καστροηνών* στη ζωή των πόλεων κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες. Η σποραδικότητα με την οποία απαντά ο όρος στις πηγές δεν πρέπει κατά τη γνώμη μας να οδηγήσει σε γενικεύσεις ως προς την ερμηνεία του. Θα πρέπει να εξετασθεί η σημασία του όρου κατά περίπτωση, λαμβάνοντας κάθε φορά υπόψη τόσο τα χρονολογικά όσο και τα γεωγραφικά συμφραζόμενά του και τον συσχετισμό του με άλλες εκφράσεις που αναφέρονται στους κατοίκους των κάστρων, όπως οι *τοῦ κάστρου*, *οἰκήτορες τοῦ κάστρου*.

Πρέπει καταρχήν να επισημάνουμε ότι ο όρος *καστροηνοί*, σύμφωνα με τις υπάρχουσες πηγές, αναφέρεται στους κατοίκους συγκεκριμένων πόλεων-κάστρων της ύστερης περιόδου, της Αθήνας τον 12ο αιώνα, της Αχρίδας τον 11ο και 13ο αιώνα, της Κέρκυρας τον 13ο αιώνα²⁹, των Ιωαννίνων τον 14ο αιώνα και της Άρτας τον 15ο αιώνα.

Οι *καστροηνοί* της Αθήνας αναφέρονται στο *Υπομνηστικόν* του μητροπολίτη της πόλης Μιχαήλ Χωνιάτη, την επιστολή δηλαδή του τελευταίου προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ Άγγελο το 1198/99, με την οποία εξέφραζε τη δυσαρέσκειά του για τη βαριά φορολόγηση

26. Osswald, "Citizenship", σ. 101.

27. Εμμανουήλ Κριαρά, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδου Γραμματείας 1100-1669*, τόμ. Ζ΄, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 385. Πρβλ. Παπαγεωργίου, «Το υπομνηστικόν», σ. 161-168.

28. Κιουσοπούλου, *Βυζαντινές πόλεις*, σ. 96-97.

29. C. Perrat - J. Longnon, *Actes relatifs à la principauté de Morée 1289-1300*, Paris 1967, αρ. 79 (1294), 80.

του ποιμνίου του³⁰. Ο Χωνιάτης στην ίδια επιστολή διαμαρτυρόταν για κάποιους από τους *καστροηνούς* των Αθηνών, οι οποίοι προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να αποκτήσουν κτήματα στη γύρω ύπαιθρο³¹. Η πόλη, που είχε γνωρίσει οικονομική ανάπτυξη τον 11ο και 12ο αιώνα, ήταν χωρισμένη σε συνοικίες, τις οποίες περιέβαλε ένας εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος (εικ. 1). Συγκεκριμένα σε πρακτικό της εποχής του Χωνιάτη αναφέρεται ότι μέσα στο κάστρο υπήρχαν *γειτονίες*, στις οποίες, εκτός από οικήματα, υπήρχαν εργαστήρια και εκκλησίες³². Η πιο περιορισμένη τειχιωμένη περιοχή, την οποία περιέκλειε το υστερορωμαϊκό τείχος αποτελούσε το διοικητικό και οικονομικό κέντρο της Αθήνας. Η οικονομική ανάπτυξη της πόλης βασιζόταν στην αγροτική καλλιέργεια, αλλά οι κάτοικοί της ανέπτυσαν επίσης εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες³³.

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης εγκαταστάθηκε ως μητροπολίτης στην Αθήνα το 1182 και σε λόγους και σε επιστολές του περιγράφει την Αθήνα ως πόλη μικρή και φτωχή, η οποία μαστιζόταν από τις αυθαιρέσιες των φορολογικών υπαλλήλων. Σύμφωνα με τον Χωνιάτη, ο αριθμός των κατοίκων ήταν μικρός, τα τείχη της πόλης είχαν ερειπωθεί, οι δρόμοι ήταν έρημοι και τα σπίτια είχαν γκρεμιστεί και μεταβληθεί σε αγρούς³⁴. Η εικόνα της Αθήνας που παραδίδει ο Χωνιάτης, ο οποίος ήταν νοσταλγός του λαμπρού παρελθόντος της πόλης, πιθανόν να περιέχει στοιχεία υπερβολής. Η μείωση του πληθυσμού της πόλης δεν τεκμηριώνεται μέχρι στιγμής από τα ανασκαφικά δεδομένα. Αντιθέτως, από τα ανασκαφικά ευρήματα προκύπτει ότι μέχρι τα τέλη του 12ου αιώνα οι οικισμοί που

30. «Μιχαήλ Χωνιάτης, Υπομνηστικόν», έκδ. Σ. Λάμπρος, *Μιχαήλ Άκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζόμενα*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1879, σ. 311.

31. «Μιχαήλ Χωνιάτης, Υπομνηστικόν», σ. 311 «καὶ μὴ μόνον τοῦτον, ἀλλὰ καὶ τοὺς διάφορος ἀπολυθέντας καὶ ἀπείργοντας τοὺς πειρωμένους ἐκ τῶν κάστροηνῶν κατέχειν ὅπως ἴσθι καὶ νέμεσθαι χωρία καὶ στάσεις χωριτικὰς».

32. Eugénie Granstrem - Igor Medvedev - Denise Papachryssanthou, "Fragment d'un praktikon de la région d'Athènes (avant 1204)", *Revue des Études Byzantines* (στο εἶδος *REB*) 34 (1976), 25-28. Πρβλ. Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Μεσαιωνική Αθήνα», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, γενική εποπτεία Αγγελική Λαΐου, τόμ. Β΄, Αθήνα 2006, σ. 391-393· Χρυσούλα Κοντογεωργοπούλου, *Η Αττική κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο (324-1204)*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Αθήνα 2011, σ. 258.

33. Καζανάκη-Λάππα, «Μεσαιωνική Αθήνα», σ. 393-394.

34. Καζανάκη-Λάππα, «Μεσαιωνική Αθήνα», σ. 394.

αναπτύχθηκαν έξω από το υστερορωμαϊκό τείχος ήταν σε ακμή με κατοικίες και εργαστήρια³⁵.

Όσον αφορά τους καστρηνούς, τίθεται το ερώτημα αν ο Μιχαήλ Χωνιάτης μιλώντας γι' αυτούς αναφέρεται στο σύνολο των κατοίκων της πόλης που οριοθετούνταν από τον εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο ή μόνο σε εκείνους που κατοικούσαν εντός του υστερορωμαϊκού τείχους, στους οποίους πρέπει να περιλαμβάνονταν και μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης, εφόσον εκεί βρισκόταν το διοικητικό κέντρο της πόλης. Σε πρακτικό που τοποθετείται χρονικά λίγο πριν από το 1204 ο όρος κάστρο αναφέρεται στον εξωτερικό περίβολο, που περιέκλειε τις συνοικίες της πόλης³⁶. Επίσης σε συνοδική πράξη το 1164, λίγα χρόνια δηλαδή πριν από την εγκατάσταση του Χωνιάτη στη μητρόπολη Αθηνών, αναφέρεται ότι κάποιοι οικήτορες του κάστρου των Αθηνών κατείχαν πολλά ένθურια, δηλαδή κτήματα που βρίσκονταν κοντά σε ναούς, τα οποία ανήκαν στη μητρόπολη. Με τη συνοδική πράξη οριζόταν ότι αυτά έπρεπε να επιστραφούν στη μητρόπολη³⁷. Αν το κάστρο αναφέρεται και σε αυτή την περίπτωση στον εξωτερικό περίβολο της πόλης και οι οικήτορες του κάστρου ταυτίζονται με τους καστρηνούς των Αθηνών, τότε οι τελευταίοι θα πρέπει να αναφέρονταν στο σύνολο των κατοίκων της πόλης-κάστρου, κάποιοι από τους οποίους, πιθανόν μέλη της ανώτερης τάξης της πόλης, κατηγορήθηκαν από τον μητροπολίτη για καταπατήσεις γαιών³⁸.

Οι καστρηνοί της Αχρίδας αναφέρονται αρχικά σε επιστολή του αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφύλακτου προς τον επίσκοπο Βιδίνης γύρω στα τέλη του 11ου αιώνα, όπου ο Θεοφύλακτος τους χαρακτηρίζει ως

35. Χαράλαμπος Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα: 10ος-12ος αι.*, Αθήνα 2010, σ. 264.

36. Granstrem – Medvedev – Papachryssanthou, "Fragment d'un praktikon", 33· Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, σ. 34–35.

37. F. Uspenskij, "Mnenija i postanovlenija konstantinopol'skich pomestnych saborov XI i XII v. o razdače cerkovnych imušcestv", *Izvestija Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopole* 5 (1900), 36–38: «Προέθετο και περί των ένθυριών ό ρηθείς θεοφιλέστατος Άθηνών Νικήτας, ως πολλά παρ' ένιων οικητόρων του κάστρου και λοιπών προσώπων κατέχονται, και ώρίσθη· και ταύτα εί γε άληθώς ένθύρια είεν άποκατασταθηναι τή μητροπόλει μετά των μελλόντων γεωργηθηναι καρπών τής παρούσης ιβ' ίνδικτιώνος... ούτω δη και τὸ ένθύριον, έν θύραις γάρ ή και πρό θύρας τυγχάνον τής εκκλησίας— άναγκαίον ταύτη πάντως και ούχ έτέρω προσώπω διαμένειν».

38. Η Παπαγεωργίου («Το υπομνηστικόν», 161) θεωρεί γενικά ως κατοίκους των Αθηνών εκείνους που κατοικούσαν εντός της περιμέτρου του υστερορωμαϊκού τείχους της πόλης.

πονηρούς³⁹. Με την επιστολή αυτή ο αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας παραπονιόταν στον επίσκοπο Βιδίνης για το ποιμνιό του, για το οποίο χρησιμοποιούσε και άλλους αρνητικούς χαρακτηρισμούς⁴⁰. Ο όρος στην περίπτωση αυτή πιθανόν να αναφέρεται στο σύνολο των κατοίκων του κάστρου.

Οι καστρηνοί της Αχρίδας αναφέρονται στη συνέχεια σε δικαστική απόφαση του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Δημητρίου Χωματηνού τον 13ο αιώνα. Ο Ιωάννης, γιος του ιερέα Ιωάννη Τειχωτίτζη, προσέφυγε στο δικαστήριο του Δημητρίου Χωματηνού και ανέφερε ότι μετά τον θάνατο του πατέρα του, καθώς ο ίδιος ήταν ανήλικος, παρέμειναν απροστάτευτα τα ακίνητα που περιήλθαν σε αυτόν και τη μητέρα του στο κάστρο και την γύρω ύπαιθρο. Όταν ο Ιωάννης ενηλικιώθηκε, διαπίστωσε ότι ο οικοδόμος Αθανάσιος είχε στην κατοχή του ένα από αυτά τα ακίνητα και συγκεκριμένα ένα αμπέλι. Σε δίκη που έγινε τότε ο Αθανάσιος ισχυρίστηκε ότι αγόρασε τον αμπελώνα από τους ντόπιους κατοίκους της Αχρίδας, οι οποίοι υπέγραψαν το πωλητήριο. Στην παρούσα κρίση ο λόγος δόθηκε στους πωλητές του αμπελιού, στους καστρηνούς, οι οποίοι ισχυρίστηκαν ότι θεώρησαν τον αμπελώνα εγκαταλειμμένο και τον πούλησαν για να απαλλαγούν από τα φορολογικά του βάρη. Φαίνεται ότι το φερόμενο ως εγκαταλειμμένο ακίνητο είχε περάσει στη δικαιοδοσία της αστικής κοινότητας, η οποία ήταν υπεύθυνη και για τις φορολογικές του επιβαρύνσεις. Εφόσον ζούσε ο ιδιοκτήτης του ακινήτου, η αγοραπωλησία ακυρώθηκε και το αμπέλι ξαναπέρασε στα χέρια του Ιωάννη⁴¹.

Στη δικαστική απόφαση του Δημητρίου Χωματηνού αναφέρεται ότι οι έν τῷ κάστρω Αχρίδας οίκοῦντες έντόπιοι είχαν πουλήσει στον Αθανάσιο το επίμαχο αμπέλι, γιατί θεώρησαν ότι ήταν εγκαταλειμμένο και δεν ήθελαν να βαρύνονται με τις εισφορές που του αναλογούσαν. Στο δικαστήριο εμφανίστηκε και το σχετικό πωλητήριο έγγραφο, το οποίο

39. *Théophylacte d'Achrida Lettres*, έκδ. Paul Gautier (CFHB 16/2), Thessalonique 1986 (στο εξής Θεοφύλακτος Αχρίδας), αρ. 57.29–30 («Έχεις καστρηνούς πονηρούς; Άλλά παίδες οὔτοι πρός τούς ήμετέρους Βουλγάρους καστρηνούς»). Πρβλ. Παπαγεωργίου, «Το υπομνηστικόν», σ. 162–163.

40. Θεοφύλακτος Αχρίδας, αρ. 57.21–24 («Μή οῦν, ως σὺ μόνος δεινά πάσχων, μικροψυχότερον διάκεισο. Πράκτορας έχεις πικρούς; Άλλ' οὔ πικροτέρους τῶν έν τούτοις τοίς μέρεσιν, οἱ τῶν πέντε παιδίων έν εἰς δουλείαν άπάγουσιν, ὡσπερ άλλο τι τῶν άποπεμπτομένων ή άποδεκατομένων κτηνῶν»).

41. Δημήτριος Χωματηνός, *Πονήματα διάφορα*, έκδ. G. Prinzing, *Demetrii Chomateni Ponemata diaphora* (CFHB 38), Berlin – New York 2002, αρ. 73.

έφερε τις υπογραφές τῶν τοιούτων καστρηῶν⁴². Ἐχει υποστηριχθεῖ ὅτι, στην περίπτωση αὐτή, δεν μπορεῖ να εννοοῦσε ὁ Χωματηνός ὅλους τους κατοίκους τῆς Αχρίδας ανεξαρτήτως κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς θέσης, καθὼς πῶς μπορεῖ να υπέγραψαν ὅλοι το πωλητήριο; Κατὰ τὴν ἀποψη αὐτὴ ὁ Χωματηνός εννοοῦσε μόνο εκείνους που «είχαν τὴν οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ δύναμη καὶ το ενδιαφέρον να υπογράψουν ἕνα πωλητήριο ἔγγραφο, με ἄλλα λόγια τους μεγαλοϊδιοκτῆτες κατοίκους το κάστρου»⁴³. Εἶναι ὡστόσο σαφές ὅτι οἱ καστρηνοὶ στην προκειμένη περίπτωση ἔδρασαν συλλογικά καὶ προχώρησαν σε μιὰ αγοραπωλησία. Πιθανόν αὐτοὶ που υπέγραψαν το πωλητήριο να ἦταν εκπρόσωποι τῶν καστρηῶν, δηλαδή τῶν ντόπιων κατοίκων το κάστρου, οἱ ὁποῖοι ενδεχομένως συμμετείχαν στο συλλογικὸ ὄργανο ἢ ἀλλιῶς στο συμβούλιο τῆς πόλης. Οἱ εκπρόσωποι τῶν κατοίκων τῆς Αχρίδας πιθανότατα προέρχονταν ἀπὸ τὴ μεσαία καὶ ἀνώτερη κοινωνικὴ κατηγορία. Αὐτὸ ὅμως δεν σημαίνει ὅτι ὅλοι οἱ καστρηνοὶ ἀνήκαν στο ἀνώτερο κοινωνικὸ στρώμα. Αναφέρουμε τὸ παράδειγμα τοῦ οικοδόμου Αθανασίου καὶ τοῦ Γεωργίου Κουρίτζη, ὁ ὁποῖος διέθετε ἀκίνητα στη γύρω περιοχή, οἱ ὁποῖοι θα πρέπει μᾶλλον να τοποθετηθοῦν στους μικροὺς ἢ μεσαίους ιδιοκτῆτες ακινήτων τῆς Αχρίδας⁴⁴.

Ἡ λειτουργία τῶν καστρηῶν ὡς συλλογικότητας ἐντοπίζεται ἐπίσης στην περίπτωση τῆς Κέρκυρας. Το 1236 ὁ ηγεμόνας τοῦ Κράτους τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Β' (1230–1267 ἢ 1268) παραχώρησε στο νησί διάφορα προνόμια. Το σχετικὸ ἔγγραφο δεν σώζεται στο πρωτότυπο, ἀλλὰ σε λατινικὴ μετάφραση τοῦ 1294⁴⁵. Σύμφωνα με αὐτὸ, οἱ καστρηνοὶ (*castrenses*) τῆς Κέρκυρας, οἱ ὁποῖοι, ὅπως καὶ οἱ καστρηνοὶ τῆς Αχρίδας, φορολογούνταν συλλογικά ὡς ἐνιαία φορολογικὴ ἐνότητα, ἐξασφάλισαν φορολογικὲς ἀπαλλαγές καὶ προνόμια⁴⁶. Σύμφωνα με τον

42. Δημήτριος Χωματηνός, ἀρ. 73.

43. Παπαγεωργίου, «Τὸ υπομνηστικόν», σ. 164–165.

44. Δημήτριος Χωματηνός, ἀρ. 73.11 «τὸν ἐν τῷ κάστρῳ Ἀχρίδας οἰκοῦντα κτίστην Ἀθανάσιον», ἀρ. 91.

45. Perrat, Longnon, *Actes relatifs*, ἀρ. 79 (1294): «supradicti castrenses Corphiati perliberi ab omnibus fisci redditibus et gravaminibus in secula seculorum, et quod eiam immobiles inspectentur ac immolesti ab omnibus Curie angariis et perangariis, panis damnis ac omnibus aliis vexationibus ac requisicione...». Πρβλ. Κορδῶσης, «Τὰ βυζαντινὰ Γιάννενα», 165.

46. Perrat, Longnon, *Actes relatifs*, ἀρ. 79 (1294). Πρβλ. Σ. Ασωνίτης, *Ανθηγαυικὴ Κέρκυρα (13ος–14ος αἰ.)*, Κέρκυρα 2000, σ. 181· Κορδῶσης, «Τὰ βυζαντινὰ Γιάννενα», 165–166.

Μ. Κορδῶση, οἱ καστρηνοὶ τῆς Κέρκυρας ἦταν κυρίως κτηματίες καὶ διακρίνονταν ἀπὸ τους ἐξοκαστρηνοὺς (*exocastrini*), οἱ ὁποῖοι πρέπει να ἀσχολούνταν καὶ με ἐμπορικὲς δραστηριότητες⁴⁷.

Συλλογικὴ δράση τῶν καστρηῶν παρατηρεῖται ἐπίσης στα Ἰωάννινα τὸν 14ο αἰῶνα. Το 1318 μετὰ τὸν θάνατο τοῦ δεσπότη Θωμᾶ, τὰ Ἰωάννινα παραδόθηκαν στον Συργιάννη, γαμπρὸ τοῦ αυτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β' (1282–1328), καὶ οἱ κάτοικοι (*οἰκῆτορες*) τῆς πόλης ζήτησαν τὴν ἐκδοσὴ προνομιακοῦ χρυσοβούλλου, τὸ ὁποῖο ὁ αυτοκράτορας τους παραχώρησε τὸ 1319⁴⁸. Τὰ προνόμια τοῦ χρυσοβούλλου ἀναφέρονται στὶς ἀυτονομίες τῆς πόλης καὶ στα δικαιώματα τῶν κατοίκων συλλογικά, ἰδιαίτερα δε τῶν κατόχων ἐγγείας ἰδιοκτησίας, ὅπως καὶ τῆς Ἐκκλησίας⁴⁹. Τὰ προνόμια που περιγράφονται στο χρυσοβούλλο παραχωροῦνται στους ἐποίκους καὶ τους καστρηνοὺς τῆς πόλης, γεγονός που οδήγησε τους μελετητές στη διχογνωμία που ἀναφέραμε στην ἀρχὴ τῆς μελέτης σχετικὰ με τὸ περιεχόμενο τοῦ ὄρου. Σύμφωνα δηλαδή με τὴ μιὰ ἀποψη οἱ καστρηνοὶ ἀναφέρονταν σε ὅλους τους κατοίκους τοῦ κάστρου⁵⁰ (εἰκ. 4), ἐνὼ κατὰ τὴν ἄλλη ἀποψη οἱ καστρηνοὶ δήλωναν τους γαιοκτῆμονες ἀρχόντες τῆς πόλης⁵¹. Οἱ παραχωρήσεις καὶ οἱ ἐξουσίες που δόθηκαν στους καστρηνοὺς ἦταν, σύμφωνα με τὸ χρυσοβούλλο, οἱ ἐξῆς: 1) Να μην υπηρετοῦν στρατιωτικά ἐξὼ ἀπὸ τὴν πόλη, 2) να διώχουν ἀπὸ τὸ κάστρο κάποιον που ἔχει καταδικαστεῖ για προδοσία, να κατὰσχουν τὰ κτήματά του, να γκρεμίζουν τὰ σπίτια του, 3) να μην παρέχουν φιλοξενία (*ἀπληκτον*)⁵², ἀν δεν τὸ ἐπιθυμοῦν, 4) να μην ἔχει ὁ διοικητὴς (*κεφαλὴ*) οικονομικὲς ἀπαιτήσεις

47. Κορδῶσης, «Τὰ βυζαντινὰ Γιάννενα», 166.

48. F. Miklosich – I. Müller (eds.), *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, τόμ. I–VI, Bonn 1860–1890 (στο ἐξῆς MM), τόμ. V, σ. 79.24–25 «ἐπεὶ καὶ χρυσοβούλλου τυχεῖν τῆς βασιλείας ἡμῶν ἐπ' εὐεργεσίᾳ καὶ διαγωγῇ βιστῆς ἡδίστης καὶ ἐρραστωνευμένης ἤτησαντο». Πρβλ. Kirsten, «Die byzantinische Stadt», σ. 36· Nicol, *Τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου*, σ. 121–122.

49. Ἀγγελικὴ Λαῖου, «Κοινωνία καὶ Οικονομία (1204–1453)», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. Θ', Ἀθήνα 1980, σ. 242.

50. N. Oikonomidès, «Pour une typologie des villes séparées sous les Paléologues», *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, ἐκδ. W. Seibt, Wien 1996, σ. 171· Angold, «Archons», σ. 240· Maksimović, *Byzantine administration*, σ. 25. Βλ. καὶ παραπάνω σ. 9–10.

51. Κορδῶσης, «Τὰ βυζαντινὰ Γιάννενα», 168. Βλ. καὶ παραπάνω σ. 9–10.

52. Για τὸ ἀπληκτον βλ. Anastasia Kontogiannopoulou, «La fiscalité à Byzance sous les Paléologues (13e–15e siècles). Les impôts directs et indirects», *REB* 67 (2009), 42.

από αυτούς, 4) να μην πωλούν τα κτήματά τους προς «άρχοντα τοπικό ή στρατιώτη», αλλά μόνο σε άλλους καστροηγούς, 5) να απαλλάσσονται από την καταβολή εισφορών, από την αποβίγλιση⁵³, 6) να μη γίνεται απογραφή σε αυτούς. Στο χρυσόβουλλο επίσης αναφέρεται ότι σε κάποιους από τους καστροηγούς ο *πιγκέρνης* Συργιάννης Παλαιολόγος έδωσε κτήματα⁵⁴.

Ο Μ. Κορδώσης θεωρεί ότι ο όρος του χρυσοβούλλου, σύμφωνα με τον οποίο οι καστροηγοί δεν είχαν δικαίωμα να πουλήσουν κάποιο από τα κτήματά τους προς *άρχοντα τοπικόν ή στρατιώτην*, αλλά μόνο σε άλλους καστροηγούς, αποτέλεσε ιδιαίτερη παραχώρηση προς αυτούς⁵⁵. Οι τοπικοί άρχοντες ερμηνεύονται από τον Κορδώση ως άρχοντες εκτός του κάστρου⁵⁶. Ωστόσο, παρακάτω στο ίδιο χρυσόβουλλο ο όρος «τοπικοί» δηλώνει τους κατοίκους της πόλης που απαλλάσσονται από την «αποβίγλιση» του κάστρου⁵⁷. Συνεπώς οι «τοπικοί άρχοντες» ήταν άρχοντες της πόλης και της γύρω περιοχής. Η απαγόρευση της πώλησης κτημάτων προς τοπικούς άρχοντες ή στρατιώτες πιθανόν να σχετίζεται με τη γνωστή νομοθετική διάταξη, η οποία απαντά και στις γνωμοδοτήσεις του Δημητρίου Χωματηνού «περί τοῦ μὴ ἀγοράζειν τοὺς ἄρχοντας ἢ στρατευομένους ἐν τῇ χώρᾳ ἐνεργοῦσιν ἢ στρατεύουσι», σύμφωνα δηλαδή με την οποία δεν επιτρεπόταν κάποιος πολιτικός ή στρατιωτικός άρχοντας να αγοράσει ακίνητο στην περιοχή, όπου ήταν διορισμένος. Επιπλέον κατά την πώληση ακινήτου ίσχυε το δίκαιο της προτιμῆσεως, δηλαδή καλούνταν να αγοράσουν το ακίνητο «κατὰ τάξιν» πρώτα οι συγγενείς, έπειτα οι τυχόν συνιδιοκτήτες και οι γείτονες⁵⁸. Δεν επρόκειτο δηλαδή για κάποια ιδιαίτερη παραχώρηση προς μια μερίδα των πολιτών, αλλά για μια διάταξη που απευθυνόταν σε όλους τους κατοίκους του κάστρου.

Από τους όρους του χρυσοβούλλου που απευθύνονται στους «καστροηγούς» μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι επρόκειτο για πρόσωπα που διέθεταν ακίνητη περιουσία (κτήματα και σπίτια) και είχαν αρμοδιότητες που σχετίζονταν με την ασφάλεια και τη φρούρηση του κάστρου. Για τα κτήματά τους ζήτησαν και έλαβαν φορολογικές απαλλαγές, ενώ επίσης κάποιιοι από αυτούς έλαβαν από τον Συργιάννη επιπλέον κτήματα. Οι καστροηγοί δεν ήταν βέβαια οι μόνοι που διέθεταν κτήματα. Σύμφωνα

53. Για το βιγλιατικόν βλ. Kontogiannopoulou, "La fiscalité", 20.

54. MM V, 81–84. Πρβλ. Nicol, *Το Λεσποτάτο της Ηπείρου*, σ. 122–124.

55. MM V, 83. Πρβλ. Κορδώσης, «Τα βυζαντινά Γιάννενα», 162–163.

56. Κορδώσης, «Τα βυζαντινά Γιάννενα», 162–163.

57. MM V, 83.

58. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 71.

με το χρυσόβουλλο οι *έποικοι* των Ιωαννίνων διέθεταν επίσης «χωρία και κτήματα», στα οποία προστέθηκαν και άλλα, τα οποία τους έδωσε ο Συργιάννης. Ο Συργιάννης δηλαδή παραχώρησε χωρία και κτήματα τόσο στους «έποίκους» όσο και στους «καστροηγούς». Στο χρυσόβουλλο του 1319 δεν είναι σαφές αν οι *οικήτορες*, οι *έποικοι* και οι *καστροηγοί* των Ιωαννίνων αποτελούσαν διαφορετικές κοινωνικές ομάδες του αστικού πληθυσμού. Σε διάταξη των Βασιλικών, η οποία απαντά επίσης στην Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου τον 14ο αιώνα, αναφέρεται ότι θεωρούνταν κάποιος *οικήτορας* μιας πόλης, όταν κατοικούσε εκεί για δέκα χρόνια⁵⁹. Ο όρος συνεπώς δηλώνει τους μόνιμους κατοίκους μιας πόλης, όπως συμβαίνει και με τους καστροηγούς στην περίπτωση της Αχρίδας. Επίσης, όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι όροι *οικήτορες του κάστρου* και *καστριώτες* εμφανίζονται ως συνώνυμοι και δηλώνουν τη συλλογική δράση του αστικού πληθυσμού σε μικρές ή μεγάλες πόλεις του Βυζαντίου. Άρα θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι *οικήτορες* των Ιωαννίνων ταυτίζονται με τους καστροηγούς.

Σχετικά με τους *έποίκους* πρόσφατα έχει υποστηριχθεί ότι σε ορισμένες περιπτώσεις, μεταξύ των οποίων και στα Ιωάννινα, αναφέρονταν σε νέους κατοίκους, οι οποίοι ευεργετούνταν από τις διατάξεις των χρυσοβούλλων και αφομοιώνονταν ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες μιας πόλης⁶⁰. Με βάση το χρυσόβουλλο του 1319, οι *έποικοι* των Ιωαννίνων ήταν έμποροι, τεχνίτες και γαιοκτήμονες («μικροί» και «μεγάλοι», οι οποίοι είχαν διοικητικά καθήκοντα, όπως την εκλογή δικαστών⁶¹). Η διάκριση των καστροηγών από τους *έποίκους*, δηλαδή των μόνιμων κατοίκων του κάστρου από τους νέους κατοίκους συνάδει με την κοινωνική πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί στα Ιωάννινα με την εγκατάσταση προσφύγων ήδη από τα χρόνια του Μιχαήλ Α΄ Δούκα (1204–1215)⁶². Είναι προφανές ότι ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ με την παραχώρηση προνομίων στις

59. Βασιλικά 54, 2, 2 «οὐδὲ αὐτὸς ὁ διατρίβων ἐν τόπῳ τινὶ δοκεῖ ἐκεῖσε τὴν οἰκῆσιν ἔχειν, εἰ μὴ ἄρα δεκαετίαν ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ οἰκήσει» (βλ. H. J. Scheltema – N. van der Wal, *Basilicorum libri LX. Series A*, v. 7, Gronigen 1974). Κωνσταντίνος Αρμενόπουλος, *Εξάβιβλος*, έκδ. Κ. Πιτσάκης, Αθήνα 1971, Appendix 3, 42. Πρβλ. Evelyne Patlagean, "L'immunité des Thessaloniens", *Ευψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τόμ. Β΄, Paris 1998, σ. 597.

60. Κιουσοπούλου, *Βυζαντινές πόλεις*, σ. 94–96.

61. MM V, 80–81. Πρβλ. Κιουσοπούλου, *Βυζαντινές πόλεις*, σ. 95–97.

62. Βλ. σχετικά, D. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, σ. 16. Δημήτρης Κωνσταντίνος, *Το κάστρο των Ιωαννίνων*, Αθήνα 2000, σ. 7. Κιουσοπούλου, *Βυζαντινές πόλεις*, σ. 96.

δύο αυτές ομάδες του αστικού πληθυσμού ήθελε να εξασφαλίσει την υποστήριξη τόσο των ντόπιων, όσο και των νέων κατοίκων, αλλά και να εξισορροπήσει τις δυνάμεις τους μέσα στην πόλη⁶³.

Εκείνο που πρέπει σε κάθε περίπτωση να τονιστεί είναι η συλλογική δράση των *καστρονών* και η συμμετοχή τους στην πολιτική ζωή της πόλης. Είναι πιθανόν στο συλλογικό όργανο, το οποίο υποθέτουμε ότι λειτουργούσε στην πόλη, να μετείχαν τόσο οι μόνιμοι κάτοικοι (*καστηνοί*, *οικήτορες*), όσο και οι νέοι κάτοικοι (*έποικοι*), εφόσον, όπως είδαμε, είχαν κάποιες διοικητικές αρμοδιότητες⁶⁴. Στα χρόνια που ακολούθησαν δεν φαίνεται η διάκριση αυτή του αστικού πληθυσμού στις πηγές που αναφέρονται στην πόλη των Ιωαννίνων. Το Χρονικό των Ιωαννίνων ομιλεί γενικά για συλλογική δράση του αστικού πληθυσμού και των αρχόντων του λίγες δεκαετίες αργότερα. Μετά τον θάνατο του Θωμά Preljubović το 1384 όλοι οι κάτοικοι των Ιωαννίνων συγκεντρώθηκαν στη μητρόπολη και προσκύνησαν τη γυναίκα του Μαρία⁶⁵. Τότε ο Σέρβος αυτοκράτορας Ιωάσαφ συγκάλεσε κρατικό συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχε η βασίλισσα και άρχοντες της πόλης, το οποίο αποφάσισε ότι η Μαρία έπρεπε να παντρευτεί ξανά. Νέος σύζυγος επρόκειτο να είναι ο Esau Buondelmonti, ο οποίος παραχώρησε εκ νέου προνόμια στους Ιωαννίτες⁶⁶. Επίσης, σύμφωνα με το Χρονικό που αναφέρεται στην παράδοση των Ιωαννίνων στους Οθωμανούς Τούρκους το 1430, οι Ιωαννίτες αποφάσισαν να παραδώσουν την πόλη με αντάλλαγμα την παραχώρηση προνομιακού χρυσοβούλλου⁶⁷.

Οι *καστηνοί* της Άρτας αναφέρονται στο Χρονικό των Τόκων της Κεφαλληνίας τον 15ο αι. Σύμφωνα με αυτό, στα 1416 ο Κάρολος Τόκ-

63. Βλ. και Κιουσοπούλου, *Βυζαντινές πόλεις*, σ. 102.

64. Συλλογική δράση των «έποικων» των Ιωαννίνων απαντά και σε λίγο μεταγενέστερο συνοδικό έγγραφο, βλ. MM I, 171–172 «ὁ αὐτάδελφος ἐκείνου κύρ Ἰωάννης ὁ Δούκας (Ορσίσι) ... ἐπεὶ ἀνθισταμένους εἶδε καὶ τοὺς τῶν Ἰωαννίνων ἐποίκους ἐκείνω, τοῦτοις προσρῦεις καὶ ὄρκους δεδωκώς ... ἐδέχθη παρ' αὐτῶν κατὰ τὴν ἦν ἐποίησατο ζήτησιν καὶ οὗς ἔδωκεν ὄρκους, ἀποστατήσαντα δὲ τοῦτον ὕστερον τῆς ὑποταγῆς τοῦ κρατίστου καὶ ἀγίου μου αὐτοκράτορος, ἐδέξαντο καὶ εἶχον ὡς αὐθέντην».

65. Α. Βρανούσης, «Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημῶδη ἐπιτομήν», *Επετηρὴς Μεσαιωνικοῦ Αρχείου* 12 (1962), 28 (στο ἐξῆς Χρονικὸ Ἰωαννίνων). Πρβλ. Kirsten, «Die byzantinische Stadt», 37· Nicol, *Τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου*, σ. 217.

66. Χρονικὸ Ἰωαννίνων, 29–31. Πρβλ. Kirsten, «Die byzantinische Stadt», 37· Nicol, *Τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου*, σ. 225.

67. *Ἠπειρώτικα*, ἐκδ. Immanuel Bekker, Bonn 1849, σ. 242–244. Πρβλ. Βρανούσης, *Ἱστορικὰ καὶ τοπογραφικά*, σ. 512.

κος ανέθεσε σε έναν επιφανή κάτοικο του κάστρου των Βομπλιανών, ο οποίος ήταν συγγενής με τους περισσότερους «καστηνοὺς» της Άρτας, την αποστολή να εξαπατήσει τον αλβανό κυρίαρχο της Άρτας Γιακούπη, προκειμένου να καταλάβει ο Κάρολος την πόλη⁶⁸. Στο ίδιο Χρονικό διακρίνεται το κάστρο από το «μπορίο» ή «εμπορίο». Το κάστρο ταυτίζεται στην περίπτωση αυτή με την ακρόπολη της Άρτας, όπου βρισκόταν η έδρα των ηγεμόνων και όπου κατέφευγαν οι κάτοικοι μόνο σε περίπτωση ανάγκης, λόγω της περιορισμένης της έκτασης (εικ. 5). Το «εμπορίο», όπου βρισκόταν το εμπορικό κέντρο της πόλης, πρέπει να ήταν χωρισμένο σε γειτονιές, με κέντρο έναν ναό σε καθεμιά από αυτές και περιβάλλονταν από το αρχαίο τείχος⁶⁹. Συνεπώς ο όρος *καστηνοί* στο Χρονικό των Τόκων πρέπει να αναφέρεται σε εκείνους που κατοικούσαν μέσα στην ακρόπολη, οι οποίοι θα πρέπει να ήταν ολιγάριθμοι⁷⁰. Στην περίπτωση της Άρτας ο όρος δεν αναφέρεται σε συλλογική δράση του αστικού πληθυσμού, όπως στις περιπτώσεις της Αχρίδας, της Κέρκυρας και των Ιωαννίνων. Επίσης, με βάση τις υπάρχουσες πληροφορίες, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο όρος δηλώνει αποκλειστικά τους άρχοντες, αλλά όλους εκείνους που κατοικούσαν στην ακρόπολη ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση.

Εκτός από τις περιπτώσεις της Αχρίδας, της Κέρκυρας και των Ιωαννίνων, στις πηγές αναφέρονται και άλλες περιπτώσεις στις οποίες οι κάτοικοι ενός κάστρου δρούσαν συλλογικά. Πιο καλά τεκμηριωμένη είναι η περίπτωση του κάστρου της Ιερισσού, όπου φαίνεται ότι λειτουργούσε ένα είδος κοινότητας τον 10ο αιώνα. Στη Μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους έχουν διασωθεί έγγραφα στα οποία οι «οικήτορες» του κάστρου της Ιερισσού εμφανίζονται να διαχειρίζονται τα ακίνητα που ανήκαν στην κοινότητά τους, είναι υπεύθυνοι για την πληρωμή των φόρων γι' αυτά και εκπροσωπούνται στη δικαιοσύνη ως συλλογικότητα⁷¹. Επίσης σε

68. *Cronaca dei Tocco di Cefalonia*, ἐκδ. Giuseppe Schirò (CFHB 10), Roma 1975 (στο ἐξῆς Χρονικὸ Τόκων), σ. 408. Πρβλ. Βαρβάρα Παπαδοπούλου, *Ἡ βυζαντινὴ Ἄρτα καὶ τὰ μνημεῖα τῆς*, Αθήνα 2002, σ. 18–19.

69. Χρονικὸ Τόκων, σ. 408. Πρβλ. Παπαδοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἄρτα*, σ. 18–19· Βαρβάρα Παπαδοπούλου, «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για τὴ βυζαντινὴ πόλη τῆς Ἄρτας», *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συμποσίου για τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἠπείρου (Ἄρτα, 27–31 Μαΐου 1990)*, Ευάγγελος Χρυσός (επιμ.), Ἄρτα 1992, σ. 378–379.

70. Βλ. και Κορδώσης, «Τὰ βυζαντινὰ Γιάννενα», 167.

71. *Actes d'Iviron I. Des origins au milieu du XI siècle*, ἐκδ. Jacques Lefort – Nicolas Oikonomidès – Denise Papachryssanthou – Hélène Métréveli, Paris 1985,

έγγραφο, στο οποίο καταγράφονται τα ακίνητα της Μονής Ιβήρων στην περιοχή της Ιερισσού τον 12ο αιώνα, αναφέρονται ακίνητα που ανήκαν συλλογικά στους «καστριώτες»⁷². Σε πρόσταγμα του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Γ' (1328–1341) το 1328 για τη Μονή Εσφιγμένου του Αγίου Όρους αναφέρεται ότι οι «έποικοι» του κάστρου Ρεντίνας ζήτησαν από τον αυτοκράτορα μια έκταση γης δύο χιλιάδων μοδίων⁷³. Το κάστρο της Ρεντίνας ήταν ένας μικρός οχυρωμένος οικισμός και οι κάτοικοί του μέσω εκπροσώπων πρόβαλαν τα αιτήματά τους προς την αυτοκρατορική αρχή και εκπροσωπήθηκαν ως συλλογικότητα στο «βασιλικόν σέκρετον». Σε δικαστική απόφαση των «καθολικών κριτών των Ρωμαίων» σχετικά με μια διένεξη μεταξύ των «εποίκων» της Ρεντίνας και της Μονής Εσφιγμένου του Αγίου Όρους αναφέρονται τα ονόματα των εκπροσώπων των *εποίκων* των Ρεντινωτών. Επρόκειτο για τους Μανουήλ Βλαχιώτη, Γεώργιο Σφαξαγγούρη και Μιχαήλ Κριστείλα⁷⁴.

Εκτός από την περίπτωση της Ιερισσού και της Ρεντίνας που αφορούσαν μικρούς οχυρωμένους οικισμούς και σε άλλες περιπτώσεις οι κάτοικοι των πόλεων εμφανίζονται να δρουν συλλογικά είτε αποφασίζοντας για την τύχη της πόλης τους είτε ζητώντας και παίρνοντας προνόμια από τους αυτοκράτορες. Όταν μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Δυτικούς Σταυροφόρους το 1204 άρχισε η κατάκτηση των βυζαντινών εδαφών από τους Φράγκους, πολλές πόλεις της Πελοποννήσου παραδόθηκαν, μεταξύ των οποίων και η Πάτρα. Σύμφωνα με το Χρονικό του Μορέως, ο Γουλιέλμος Σαμπλίττης από τη Βουργουνδία κατέλαβε αρχικά την περιοχή έξω από το κάστρο. Τότε όσοι κατοικούσαν σε αυτό, χωρίς να αντισταθούν, συνθηκολόγησαν με τους Φράγκους και παρέδωσαν το κάστρο, διατηρώντας τα σπίτια και τις κληρονομίες τους⁷⁵.

αρ. 4 (982), αρ. 5 (982). *Actes du Prôtaton*, έκδ. Denise Papachryssantou, Paris 1975, αρ. 4 (942), όπου οι *οικήτορες* της Ιερισσού αναφέρονται ως «χωριάτες», στ. 8, αρ. 5 (942–943), αρ. 6 (943). *Actes de Xéropotamou*, έκδ. Jacques Bompaire, Paris 1964, αρ. 4 (1032): «κατενώπιον τῶν οικιτόρων παρὰ του καθεμιᾶς κάστρου».

72. *Actes d'Iviron II. Du milieu du XIe siècle à 1204*, έκδ. Jacques Lefort – Nicolas Oikonomidès – Denise Papachryssanthou – Vassiliki Kravari – Hélène Métréveli, Paris 1990, αρ. 50 (1101), σ. 199.34: «κρατεῖ τοὺς βάσταγας τῶν ἀμπελίων τῶν τε καστριωτῶν καὶ τῆς μονῆς», 201.50: «ἀνωφορεῖ διαιρῶν δεξιᾶ τὰ δίκαια τῶν καστριωτῶν».

73. *Actes d'Esphigmenou*, έκδ. J. Lefort, Paris 1973, αρ. 17 (1328).

74. *Actes d'Esphigmenou*, αρ. 19 (1334).

75. Χρονικό του Μορέως, στ. 1416–1419 «κι ἀπὸ τοῦ πλήθους τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ θαρσέου πολέμου, ἀπὸ τοῦ πρώτου ἐσέβησαν στὴν χώραν τὴν ἀπ' ἔξω. Κι' ἀφῶν

Επίσης από τον Γεώργιο Ακροπολίτη πληροφορούμαστε ότι το 1246 οι κάτοικοι του Μελενίκου ήρθαν σε διαπραγματεύσεις με τον Ιωάννη Γ' (1222–1254) για την παράδοση της πόλης τους σε αυτόν. Ο αυτοκράτορας εξέδωσε χρυσόβουλλο, με το οποίο ικανοποιούνταν τα αιτήματα των κατοίκων, και η πόλη παραδόθηκε σε αυτόν⁷⁶. Σχετικά με το Μελένικο, σε πωλητήριο έγγραφο από τη Μονή Βατοπεδίου του Αγίου Όρους το 1344 αναφέρεται ότι παρόλο που σε όλες τις πόλεις της αυτοκρατορίας απαγορευόταν η πώληση ακινήτων που προέρχονταν από αυτοκρατορικές δωρεές, οι αυτόχθονες κάτοικοι του Μελενίκου είχαν πετύχει με βασιλικό ορισμό η απαγόρευση αυτή να μην ισχύει στην πόλη τους⁷⁷.

Σύμφωνα με τα προνομιακά έγγραφα που δόθηκαν στις πόλεις που προσχώρησαν στο βυζαντινό κράτος τον 13ο αιώνα, οι κάτοικοί τους ζήτησαν και έλαβαν οικονομικά κυρίως προνόμια από τον εκάστοτε αυτοκράτορα. Δεν είναι ωστόσο πάντα σαφές αν τα προνόμια αφορούσαν την πόλη ως συλλογικότητα ή κάποιες επιμέρους κοινωνικές ομάδες⁷⁸. Για παράδειγμα τα προνόμια που αφορούσαν τη Θεσσαλονίκη απευθύνονται άλλοτε γενικά στους Θεσσαλονικείς και άλλοτε στους «εποίκους» της Θεσσαλονίκης⁷⁹. Παρόμοια με τη Θεσσαλονίκη προνόμια δόθηκαν στους

τὴν χώραν ἀπήρασιν, ἐκεῖνοι γὰρ τοῦ κάστρου καὶ εὐθὺς ἐσυμβιβάστησαν, τὸ κάστρον ἐπαρεδώκαν μετὰ συνθήκας καὶ ἀφορμὴν νὰ ἔχουσιν τὰ ἐδικὰ τους, ὁ κατὰ εἶς τὸ ὁπίτι του ὁμοίως καὶ τὸ ἐδικόν του». Βλ. καὶ τὴ γαλλικὴ παραλλαγή του Χρονικοῦ του Μορέως, *Chronique de Morée (1204-1505)*, έκδ. J. Longnon, Paris 1914, σ. 30: «Et tant fist que il prist la cité de Patras et le chastel aussi». Πρβλ. Jacoby, «Les archontes grecs», 430. Ελένη Σαράντη, «Φραγκοκρατία-Βενετοκρατία. Ιστορία και τοπογραφία», Πάτρα. Από την Αρχαιότητα έως Σήμερα, Αθήνα 2005, σ. 132–133.

76. *Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου Χρονικὴ συγγραφή*, έκδ. Augustus Heisenberg (επανεκδοση ἀπὸ τον Peter Wirth), τόμ. 1, Stuttgart 1978, σ. 75–77: «χρυσόβουλλος γοῦν τῷ βασιλεῖ τῶν ἡττημένων σφίσι περιληπτικὸς γεγενημένος καὶ δεδομένος τοῖς πρέσβεσι τοῖς τοῦ Μελενίκου ἀποσταλῆναι προσετάχθη οἰκίητορσι». Πρβλ. Kirsten, «Die byzantinische Stadt», 42–43.

77. *Actes de Vatopédi II. De 1330 à 1376*, έκδ. Jacques Lefort – Vassiliki Kravari – Christophe Giros – Kostis Smyrlis, Paris 2006, αρ. 88 (1344) στ. 2–4: «Ἐν ἄλλοις μὲν τόποις καὶ πόλεσι τὸ ἐξ οἰκονομιῶν τινῶν ὑποστασεις πιπράσκεσθαι πάντη κατο εἰκὸς ἀπηγόρευται· ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς δε τοῦ Μελενίκου πόλει ἐκ βασιλικοῦ ὀρισμοῦ ἀνέκαθεν ὡς λόγος ἐξεδόθη καὶ συγκεχώρηται· καὶ γίνεται μὲν τοῦτο κατὰ πολὺ κὰν τοῖς αὐτόχθοσι τοῦ Μελενίκου οἰκονομεῖται οὔτος καὶ συντελεῖται...».

78. Kirsten, «Die byzantinische Stadt», 36. Kyritses, «Common Chrysobulls», 230–232. Κιουσοπούλου, *Βυζαντινές πόλεις*, σ. 114.

79. *Actes de Chilandar*, έκδ. L. Petit – B. Korablev, (*Βυζαντινά Χρονικά*, Παράρτημα ΙΖ' τόμου), St. Petersburg 1911 (ανατ. Amsterdam 1975), αρ. 23

«έποίκους» της Βέροιας⁸⁰, ενώ προνόμια έλαβαν επίσης οι «οικήτορες» και οι «έποικοι» της Μονεμβασιάς⁸¹ και οι «οικήτορες» των Κρών⁸².

(1306) στ. 33–34, αρ. 31 (1316) στ. 25–26: «άτινα δὴ πάντα εἰσὶν ἐλεύθερα διὰ τῶν προσόντων κοινῶς τοῖς ἐποίκοις τῆς θεοσώστου πόλεως Θεσσαλονίκης χρυσοβούλλων», αρ. 62 (1321) στ. 26–27, στ. 51–52. Σε άλλα έγγραφα τα προνόμια αναφέρονται σε όλους τους Θεσσαλονικεῖς, βλ. *Actes de Xénophon*, έκδ. Denise Parachryssanthou, Paris 1986, αρ. 17 (1322), στ. 56: «διὰ τοῦ κοινῆ προσόντος χρυσοβούλλου πᾶσι τοῖς Θεσσαλονικεῦσι», αρ. 25 (1338) 41. P. Lemerle, “Un praktikon inédit des archives de Karakala”, *Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον* I, Αθήνα 1965, σ. 285.44. *Actes de Vatopédi II*, αρ. 89 (1344) στ. 13 (Θεσσαλονικεῖς): Γεώργιος Ακροπολίτης, 80: «τῆ δ' ἀλήθεια κοινῶ χρυσοβούλλου ἐπευμοιρῆσαι, τῶν ἀνέκαθεν προσαρμοσάντων Θεσσαλονίκη ἐθίμων τε καὶ δικαίων περιεκτικῶ καὶ τῆς σφῶν ἐλευθερίας παρεκτικῶ». Ο Νικήτας Χωνιάτης (*Nicetae Choniatae Historia*, έκδ. Ioannes Aloisius van Dieten, CFHB 11/1, Berlin 1975, 599) επίσης μας πληροφορεῖ ότι, ὅταν μετὰ την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Δυτικούς Σταυροφόρους το 1204 ο Βαλδουῖνος προσέγγισε με το στράτευμά του τη Θεσσαλονίκη, οι κάτοικοι της πόλης έσπευσαν να την παραδώσουν σε αυτόν, για να αποτρέψουν τυχόν λεηλασίες, λαμβάνοντας ταυτόχρονα προνόμια: «Τοῦ δέ γε Βαλδουῖνου τῆ Θεσσαλονίκη ἐγγίσαντος, ἅπας ἐξερρύθησαν ὁ λέως καὶ μετ' εὐσήμεων βοῶν σφᾶς τε αὐτοὺς καὶ τὴν πόλιν περιχαρῶς ἐνδιδόασιν. ἰκέτευσαν μέντοι μήτ' αὐτὸν Βαλδουῖνον ἐπιβῆναι τῆς πόλεως, μήτε μὴν εἶσω τὸ στράτευμα συγχωρῆσαι παρελθεῖν· δεδιέναι γάρ μὴ τὰ ἐκείνου παριδὸν ἐντάλματα τὴν πόλιν σκυλεύσειεν, οἷα μὴδ' ὕφ' ἓνα ταττόμενον ἡγεμόνα, ἀλλ' ἐκ πολλῶν ἀγγηγεμένον φυλαρχιδῶν καὶ πλείστοις ὑποκείμενον ἄρχουσιν. ὁ Βαλδουῖνος τοίνυν τοῦτο μὲν ταῖς τῶν αἰτήσεων εὐλόγοις καθυπαχθεῖς ... τοῖς Θεσσαλονικεῦσι προσέσχε καὶ γράμμα σφίσι ἐρυθρόγραφον ἐνεχείρισε, πᾶσι τοῖς ἐθίμοις τῆ πόλει τὸ ἔμπεδον χαρίζομενον». Πρβλ. Kirsten, “Die byzantinische Stadt”, 38. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια καὶ Ἡπειρος τὸν 13ο αἰώνα. Ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνακτήσουν τὴν αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 51.

80. *Actes de Vatopédi I. Des origines à 1329*, έκδ. Jacques Bompaire – Jacques Lefort – Vassiliki Kravari – Christophe Giros, Paris 2001, αρ. 62 (1324) στ. 69–77: «ἐλεύθερα ταῦτα εὕρισκόμενα διὰ τῶν κοινῶς προσόντων χρυσοβούλλων τοῖς ἐποίκοις τῆς θεοσώστου πόλεως Βεροίας».

81. MM V, 154–155, 165–168, 170–175: «ἀναδραμόντες εἰς τὴν βασιλείαν μου οἱ ἔποικοι αὐτῆς πάντες».

82. A. Solovjev – V. Mošin (έκδ.), *Grčke povjelje Srpskih vladara*, Variorum Reprints London 1974, σ. 316–318: “quoniam constat habitatores oppidi Croarum habere jura antiqua et super hiis iuribus privilegia felicitis memorie imperatoris Ioanis Ducis et Teodori Lascari eius filii...”. Πρβλ. Kirsten, “Die byzantinische Stadt”, 37. Kyrites, “Common Chrysobulls”, 229–243. Για συλλογικὴ δράση των οικήτόρων βλ. καὶ Γεώργιος Ακροπολίτης, 12: «ἢ καὶ παρὰ τῶν οἰκητόρων μετακληθέντες εἰς τὴν τῆς χώρας δεφένδουσιν». *Νικηφόρον Γρηγορᾶ Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, τόμ. Γ', έκδ. Immanuel Bekker, Bonn 1855, σ. 150: «καὶ ἅμα οἱ τῶν Ὁρακιῶν οἰκήτορες πόλεων Παλαιολόγω τῷ βασιλεῖ προσεχώρουν ἐθελονταί».

Με βάση τα παραπάνω μπορούμε να υποθέσουμε ότι στις περιπτώσεις που οι «καστρηνοί» εμφανίζονται να δρουν συλλογικά, πρέπει να αναφέρονται στον ντόπιο πληθυσμό, ὅπως οι «οικήτορες τοῦ κάστρου», ο οποίος πιθανόν μετείχε στο συλλογικὸ ὄργανο ἢ αλλιῶς στο συμβούλιο της πόλης.

Οι πληροφορίες μας για την οργάνωση και τη λειτουργία του συλλογικῶ οργάνου των κατοίκων των πόλεων είναι αποσπασματικές. Στο σώμα αὐτὸ πιθανόν μετείχαν οι μόνιμοι κάτοικοι μιας πόλης, οι οποίοι διέθεταν μικρὴ, μεσαία ἢ μεγάλη ακίνητη περιουσία σε αὐτή, ἐνῶ η οργάνωσή του πρέπει να ξεκινούσε ἀπὸ τις συνοικίες της, ὅπου αὐτοὶ ἦταν καταγεγραμμένοι⁸³. Με την ανανέωση του πληθυσμοῦ πολλῶν βυζαντινῶν πόλεων, ιδιαίτερα μετὰ τις πολεμικὲς συρράξεις του 13ου αἰώνα, εἶναι πιθανὸ στο συμβούλιο των πόλεων να μετείχαν και οι νέοι κάτοικοι (έποικοι), ὅπως εικάζουμε για τα Ἰωάννινα. Απὸ τις περιπτώσεις της Αχρίδας και της Κέρκυρας επιπλέον συμπεραίνουμε ὅτι το συλλογικὸ ὄργανο του αστικῶ πληθυσμοῦ λειτουργοῦσε ὡς ενιαία φορολογικὴ μονάδα, ἐνῶ επιπλέον διαχειρίζονταν τα ακίνητα που ἀνήκαν στὴν πόλη⁸⁴. Απὸ το χρυσοβούλλο των Ἰωαννίνων πληροφοροῦμαστε ὅτι οι κάτοικοι πιθανόν μέλη του συμβουλίου της πόλης, εξέλεγαν δικαστές, οι οποίοι μαζί με τον κυβερνήτη ἔκριναν ὅλες τις υποθέσεις, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκείνες που ἀνήκαν στὴ δικαιοδοσία της Ἐκκλησίας. Επίσης το συμβούλιο αὐτὸ πιθανόν στρατολογοῦσε ἐκείνους που ἀναλάμβαναν τὴ φρουρά του κάστρου, ἀπὸ τὴ φύλαξη του οποῖου οι Ἰωαννινιώτες ζήτησαν νὰ ἀποδεσμευτοῦν⁸⁵.

83. Για τα συμβούλια των βυζαντινῶν πόλεων βλ. Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, «Αστικά συμβούλια στο Βυζάντιο. Συμβολὴ στὴ μελέτη της συλλογικότητας κατὰ τους τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες (13ος–15ος αι.)», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 10 (2012), 9–33. Για τὴν ονομασία του συμβουλίου της πόλης τον 14ο αἰώνα βλ. Κιουσοπούλου, *Βυζαντινὲς πόλεις*, σ. 111–121. Για ἀνάλογη οργάνωση του αστικῶ πληθυσμοῦ κατὰ τους μέσους βυζαντινοὺς χρόνους βλ. Anastasia Kontogiannopoulou, “Formes d’organisation collective dans les villes byzantines: questions de terminologie (7e–12e s.)”, *REB* 72 (2014), 245.

84. Δημήτριος Χωματηνός, αρ. 73. Perrat, Longnon, *Actes relatifs*, αρ. 79 (1294). MM V, 82–84.

85. MM V, 81: «διορίζεται ἡ βασιλεία μου καὶ ἐκλεγῶσιν ἄνθρωποι καλοὶ ὑπὸ τῶν ἐποίκων τῆς τοιαύτης πόλεως καὶ ταχθῶσιν ὡς κριταί», 83. Πρβλ. Kirsten, “Die byzantinische Stadt”, 43. Nicol, *Τὸ Δεσποτάτο της Ἡπείρου*, σ. 124. Για τὴν ὑπαρξὴ ὀλιγομελῶν συμβουλίων που ἀναφέρονται ὡς *boni homines* σε πόλεις της Ἰταλίας τον 14ο αἰώνα, βλ. F. Collard – I. Heullant-Donat – H. Bresc – P. Chastang – M. Nicoud – G. Saint-Guillain – B. Bove, *Les villes d’Italie mi XIIIe – mi XIVe siècles*, Atlande 2005, σ. 200.

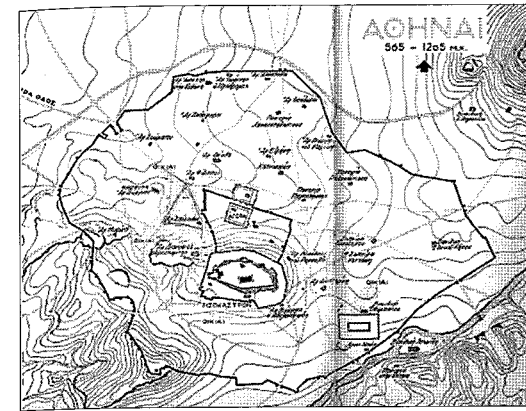
Από τη μελέτη των παραπάνω περιπτώσεων μπορεί να υποστηριχτεί ότι ο όρος «καστηνοί» αναφέρεται 1) στους κατοίκους ενός κάστρου, με την ευρύτερη σημασία του όρου που δηλώνει την πόλη-κάστρο, ανεξαρτήτως κοινωνική θέσης (περίπτωση της Αθήνας), 2) στους κατοίκους της ακρόπολης, χωρίς κοινωνική διάκριση (περίπτωση της Άρτας), 3) στους ντόπιους κατοίκους μιας πόλης, οι οποίοι πιθανόν συμμετείχαν στο συμβούλιο της πόλης (περίπτωση της Αχρίδας, της Κέρκυρας, των Ιωαννίνων). Το συλλογικό αυτό όργανο είχε διαφορετική κοινωνική σύνθεση και πολιτική βαρύτητα ανάλογα με την πόλη και την εποχή.

SUMMARY

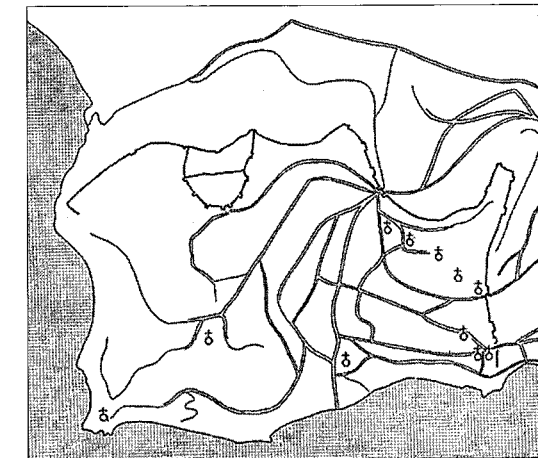
Anastasia Kontogiannopoulou

Social Stratification in Byzantine Cities (11th–15th centuries). The Case of *Kastrenoi*

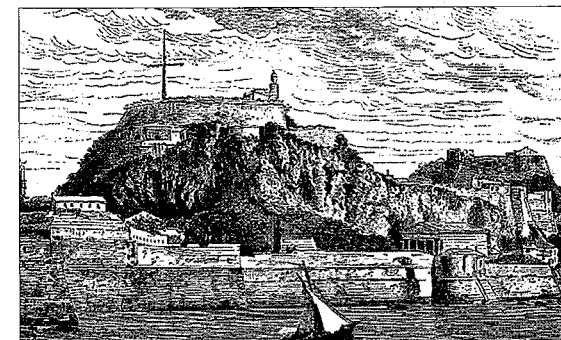
The interpretation of the term *kastrenoi*, which means ‘the ones of the castle’, led the modern research to two different points of view. According to the first one the *kastrenoi* were the people living inside the walls, while according to the second one they were noble landowners who lived in the walled city. This study is a reappraisal of the issue. According to the study of the cases in which the *kastrenoi* are referred it can be argued that the term is referred 1) to the people living in a castle regardless of its social position (the case of Athens), 2) to the inhabitants of the citadel without social distinction (the case of Arta), 3) to the local inhabitants of a city, who probably participated in the city’s council (the cases of Ohrid, Corfu, Ioannina).

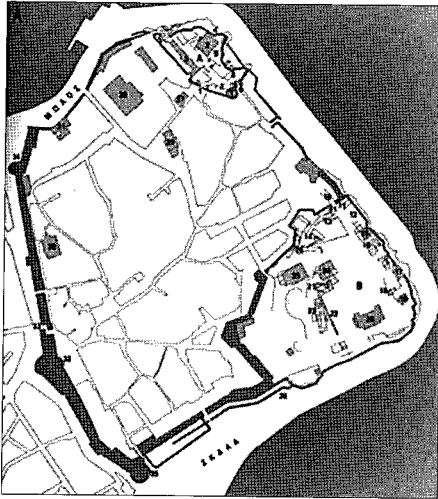
Εικ. 1. Τοπογραφικό σχέδιο της Αθήνας (6ος–13ος αι.): Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1960, πίνακας VII

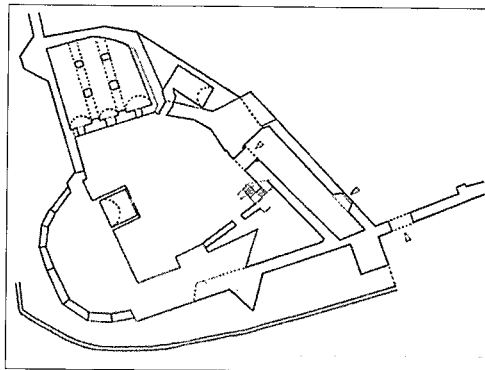
Εικ. 2. Τοπογραφικό σχέδιο του κάστρου της Αχρίδας: Cvetan Grozdanov, *La peinture murale d'Ohrid au XIVe siècle*, Ohrid 1980, 25

Εικ. 3. Κέρκυρα. Το Παλαιό Φρούριο από γκραβούρα του Η. Belle (19ος αι.): *Κάστρων Περίπλους = Castrorum Circumnavigation*, Ντ. Ζαφειροπούλου (επιμ.), ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ 2008, 46

Εικ. 4. Τοπογραφικό
σχέδιο του κάστρου
των Ιωαννίνων:
Δ. Κωνστάντιος,
Το κάστρο των Ιωαννίνων,
ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ, 2000, 19

Εικ. 5. Κάστρο Άρτας.
Κάτοψη της εσωτερικής
ακρόπολης:
Β. Παπαδοπούλου,
*Η Βυζαντινή Άρτα και
τα μνημεία της*,
Αθήνα 2002, 111

Kostas E. Lambrinos

Rivendicando identità e poteri: il ceto cittadinoesco negli organi collettivi di Famagosta e Kyrenia (XVI sec.)

La fine della plurisecolare dominazione franca a Cipro e l'annessione dell'isola al territorio della Serenissima Repubblica, in via ufficiosa nel 1474 e ufficialmente nel 1489, fecero emergere una lunga serie di esigenze e priorità governative, al fine di ottenere il pieno controllo del nuovo grande possedimento, che era di fondamentale rilievo per la promozione e la protezione degli interessi veneziani nel bacino del Mediterraneo orientale. In questo periodo critico le necessità politiche imponevano la riorganizzazione del meccanismo amministrativo e difensivo dell'isola nonché la trasformazione del tessuto sociale secondo i valori ideologici prevalenti della Serenissima. Allo stesso tempo per raggiungere al meglio gli obiettivi di governo, si ritenne necessario il mantenimento di elementi importanti del vecchio regime franco e il loro adeguamento alle strutture politico-sociali della nuova dominazione. Nell'ambito di questa stessa politica venne consolidata la preesistente organizzazione della popolazione urbana in corpi collettivi (*università*), in cui i ceti sociali più preminenti avevano una posizione centrale. Come già avveniva in tutti i territori veneziani, questi consigli avrebbero svolto un ruolo importante nella vita pubblica dell'isola grazie alle loro molteplici attività e ai loro rapporti con i poteri statali. Secondo le linee-guida della politica veneziana, gli organi collettivi dovevano collaborare con i dignitari della Repubblica per risolvere le questioni locali, svolgere l'opera governativa e in generale contribuire alla stabilità politica dell'isola. Come nel caso di tali corpi comunitari in altre aree veneziane, questo vasto campo tematico ha suscitato l'intenso interesse degli studiosi. Fondamentale fu in questo senso il contributo scientifico di Benjamin Arbel incentrato soprattutto sulla struttura sociale, le funzioni e i processi interni dei consigli urbani ciprio-

ti, principalmente a Nicosia, la capitale dell'isola, ma anche, in secondo luogo, a Famagosta¹.

Il presente studio si concentra in particolare sui consigli di due centri periferici di Cipro, quelli di Famagosta e di Kyrenia, nei primi due decenni del Cinquecento, nel tentativo di ampliare il discorso sulla composizione sociale delle entità collettive locali e di arricchire la problematica delle convergenze, peculiarità e differenziazioni tra esse. Particolare enfasi viene data alla presenza e l'attività dei gruppi dirigenti nei consigli, nonché ai loro rapporti con il governo e con il resto della società. Inoltre, si tenta un approccio alla percezione che questi ceti di spicco avevano di se stessi e delle altre componenti sociali degli organi collettivi, nonché alle strategie messe in atto da tali gruppi per garantire la propria supremazia.

Agli inizi del XVI secolo, Cipro era ancora in fase di riassetto, poiché si andavano intensificando le iniziative politiche finalizzate a rinsaldare il potere veneziano nell'isola attraverso la creazione di un efficace sistema di amministrazione e di difesa. In questo periodo la città-porto di Famagosta, situata nella parte orientale dell'isola, dopo essere uscita dalla sua lunga sottomissione a Genova, conosceva un progresso costante grazie agli sforzi governativi di aumentarne la popolazione e di promuoverne le attività marittime e commerciali. Contando circa 4.500 abitanti che più tardi sarebbero diventati 8.000-9.500, essa era la seconda città cipriota dopo la capitale Nicosia; quest'ultima, infatti, aveva nel XVI secolo una popolazione che variava tra i 16.000 e i 20.000 di abitanti e, trovandosi al centro dell'isola, fungeva tradizionalmente da sede del governo e dei membri della potente élite dei nobili-feudatari. Dall'altra, Famagosta aveva un ruolo particolare nella scena politica locale, in quanto si trovava in una posizione chiave per la protezione del territorio cipriota da invasioni piratesche e ottomane. Di conseguenza, il potenziamento continuo del suo sistema difensivo era di massima priorità per l'apparato governativo.

1. Vedi soprattutto B. Arbel, "Urban Assemblies and Town Councils in Frankish and Venetian Cyprus", in *Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Απριλίου 1982)*, vol. 2, Nicosia 1986, 203-213; vedi anche K. Dokos, «Οι κοινότητες των λαϊκών τάξεων στη βενετοκρατούμενη Κύπρο», in *Διεθνές Συμπόσιο Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της ελληνοβενετικής Ανατολής*, Chryssa A. Maltezou (a cura di), Venezia 1998, σ. 387-394; Anastassia Papadia-Lala, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Venezia 2004, 131-157.

Queste condizioni rendevano necessaria la presenza in città di un alto dignitario veneziano, il *capitano di Famagosta* (o *capitano di Cipro*), che deteneva poteri di fondamentale importanza non solo come governatore del centro urbano e delle aree orientali di Messaoria e di Carpasia, ma anche come responsabile della difesa dell'intera isola².

Contemporaneamente all'attività politica di controllo del territorio e della popolazione, i primi decenni del XVI secolo furono contrassegnati da processi sociali che incisero anche sui corpi collettivi dell'isola. In un'epoca in cui il panorama sociale non aveva ancora assunto una fisionomia definitiva, alcuni gruppi dalle caratteristiche incomplete e con una condizione istituzionale fluida rivendicavano privilegi e poteri e di conseguenza uno status più sicuro nelle gerarchie sociali. All'alba del Cinquecento a Famagosta tali fenomeni andavano aumentando a causa dei cambiamenti sociali avvenuti principalmente per via dell'aumento della popolazione urbana, che, oltre agli autoctoni, comprendeva anche soggetti di altre zone cipriote nonché di aree fuori dall'isola. Testimonianze del fermento sociale e ideologico a Famagosta emergono da un'importante fonte ufficiale, l'ambasceria che l'organo collettivo, la cosiddetta "universitas Famacuste", inviò nel 1507 a Venezia, circa quindici anni dopo la sottomissione ufficiale del territorio cipriota al potere della Serenissima³. L'approccio sistematico alle richieste contenute nei "capitoli" del documento dell'ambasceria, in combinazione con i risultati degli studi su altri possedimenti veneziani, riaprono la problematica circa il gruppo dominante e la sua posizione nella realtà istituzionale, nonché circa l'orientamento politico-ideologico dei suoi membri, le loro priorità in materia di identità sociale e il loro ruolo nel consiglio della città. L'organizzazione del corpo collettivo di Famagosta corrispondeva all'articolazione sociale locale, la quale dif-

2. Indicativamente sulla situazione demografica e l'organizzazione difensiva di Famagosta vedi G. S. Ploumidis, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*, Ioannina 1974, 41; Aikaterini Aristeidou (ed.), *Ανέκδοτα έγγραφα της κυπριακής ιστορίας από το Αρχείο της Βενετίας*, vol. 1 (1474-1508), Nicosia 1990, 40-43, 50-55, 60, 85; B. Arbel, «Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία», in *Ιστορία της Κύπρου*, vol. 4, *Μεσαιωνικών Βασιλείων. Ενετοκρατία*, Th. Papadopulos (direzione scientifica di), Nicosia 1995, 459, 464-465, 469, 471-472, 498-503, dove c'è una ricca bibliografia.

3. G. S. Ploumidis (ed.), *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου (1507-1522)*, Ioannina 1987, 46-55.

feriva profondamente da quella della capitale: a Nicosia, come già notato, la classe dirigente era composta da nobili-feudatari, che partecipavano al consiglio insieme a soggetti del gruppo sociale medio (*cittadini*). A Famagosta però non esistevano nobili o quantomeno ce n'erano pochissimi e al consiglio, come si deduce dall'ambasceria, appartenevano elementi più popolari, tra cui i cittadini sembravano avere una netta predominanza⁴. Il fatto non sorprende, poiché in altri territori veneti, come nelle città della Terraferma, il ceto cittadino rappresentava la potenza dominante tra le componenti sociali dei consigli comunitari⁵.

Più di una richiesta della suddetta delegazione del 1507 dimostra che l'obiettivo principale del gruppo dirigente di Famagosta era il drastico miglioramento della propria condizione all'interno del sistema sociale veneto-cipriota. Nonostante la sua prevalenza sociale, l'ordine dei cittadini non aveva una posizione istituzionale ben chiara né tantomeno riconosciuta, il che metteva a rischio i suoi privilegi e la sua supremazia. Tale incertezza giuridica pare evidente dalle forti lamentele e pretese avanzate dal gruppo per quanto riguarda la questione vitale della distribuzione delle locali cariche amministrative e militari. Secondo la consolidata ideologia politica che favoriva le gerarchizzazioni sociali e le esclusioni, in tutte le aree veneziane avevano diritto d'accesso alle cariche militari e impiegate prevalentemente i membri dei gruppi dirigenti e quindi dei consigli comunitari. Ma rispetto ad altri possedimenti della Serenissima che avevano una gamma ampia e varia di cariche pubbliche, a Famagosta l'apparato amministrativo era estremamente limitato e i funzionari locali erano pochi. Tra questi c'erano il capitano di Sivuri, che aveva poteri militari e giudiziari, due "matassipi" (*matasbi*), che svolgevano soprattutto compiti di controllo del mercato, alcuni segretari della città e inoltre il "capo dei turcopuli" nella provincia di Carpasia, il quale comandava un corpo di contadini incaricato di vigilare le coste⁶. Come ovunque, le cariche erano am-

4. Arbel, "Urban assemblies", cit., 208-209; Idem, «Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία», cit., 502; Papadia-Lala, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, cit., 140.

5. Vedi lo studio di A. Ventura, *Nobiltà e popolo nella società veneta del '400 e '500*, Bari 1964.

6. Sulle cariche della zona di Famagosta vedi Aristeidou (ed.), *Ανέκδοτα έγγραφα*, cit., 45-48, 65; Arbel, «Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία», cit., 469-471, 480. Vedi anche il testo dell'ambasceria di Famagosta inviata a Venezia nel 1507: Ploumidis (ed.), *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου*, cit., 47-49, 52-53.

bitissime poiché fornivano redditi provenienti dagli stipendi percepiti, possibilità di accesso alle reti locali di potere, nonché opportunità di acquisire prestigio e influenza sociale.

Il numero esiguo delle cariche di Famagosta creava rivalità per la loro conquista, anche perché una gran parte dello strato dirigente si trovava in gravi difficoltà finanziarie e sopravviveva grazie a sovvenzioni statali. All'aggravarsi della tensione contribuirono alcuni casi di occupazione di posti pubblici da persone non appartenenti al gruppo cittadino, che spesso venivano assunte a lungo termine, avendo ottenuto il favore di dignitari veneziani.

Tali eventi costituivano un duro colpo per il ceto alto della regione che con l'ambasceria del 1507 denunciò al governo centrale che alcuni "homeni non cittadini", godendo di un trattamento preferenziale, si erano insinuati nell'apparato amministrativo locale. L'illustre carica di capitano di Sivuri, che evidentemente era accompagnata da grosse ricompense pecuniarie, rappresentava il punto più aspro delle proteste e rivendicazioni. Essendo legato a molteplici mansioni e poteri di carattere penale, economico, militare e di polizia, l'ufficio di tale capitano provinciale era significativo per il buon funzionamento della macchina statale nella campagna di Famagosta. Il gruppo dei cittadini, ben conscio dei vari vantaggi della carica, si lamentò che invece di conferirla a un cittadino del posto, essa era stata concessa per favoritismo a un soggetto di origine geografica e sociale diversa, cioè al nobile veneziano Domenego Calbo, che viveva in esilio nell'isola. Il ceto cittadino, per servire i propri interessi, ambiva che l'essere originario della città diventasse formalmente una delle sue proprie caratteristiche principali. Seguendo questa logica, il gruppo chiese la rimozione di Calbo dalla carica e l'assegnazione di essa da allora in avanti solo a cittadini di Famagosta, "imitando la consuetudine et ordine de le vostre città de Terraferma". Quest'ultimo elemento rimandava chiaramente alla realtà sociale e istituzionale dei centri veneziani della Terraferma, come ad esempio a quella di Brescia e di Bergamo, dove i cittadini erano diventati fin dal XV secolo un'oligarchia, assicurandosi sia l'appartenenza ai consigli sia l'accesso alle cariche⁷. Il riferimento allo status dei ceti dominanti di altre regioni riflette da una parte l'immagine che avevano i cittadini di Famagosta riguardo la loro posizione nella locale gerarchia sociale e dall'altra i loro

7. Vedi indicativamente Ventura, *Nobiltà e popolo*, cit., 81-86.

sforzi per proporre un'argomentazione il più possibile valida a sostegno delle proprie istanze.

Allo stesso tempo, per la maggiore tutela delle sue prerogative e per prevenire simili arbitrarie in futuro, l'ordine cittadino famagostano presentò una proposta ben articolata con una serie di dettagli organizzativi sulla modalità di elezione del capitano di Sivuri; un evento che dimostra che il gruppo si era preparato adeguatamente per promuovere le sue richieste. Secondo il sistema elettorale proposto dal corpo sociale, il consiglio comunitario avrebbe nominato in presenza delle autorità (rettori) i candidati per la carica, i quali dovevano essere "cittadini habili, sufficienti et capaci". Dalla possibilità di rivendicare la carica sarebbero rimasti esclusi gli "exteri", cioè i soggetti che non appartenevano all'*universitas* di Famagosta, come anche tutti coloro che godevano già di emolumenti derivanti da altri incarichi. Questi ultimi avrebbero potuto candidarsi solo dopo cinque anni dalla scadenza del loro mandato. L'iter elettorale si sarebbe completato in una seconda fase, un mese dopo la nomina dei candidati, e alla fine, uno di essi sarebbe stato eletto capitano di Sivuri tramite sorteggio per mano di un bambino ("uno puto di ventura") e in presenza di un dignitario veneziano. Alla luce di questi dati è evidente che il gruppo ambiva alla creazione di una rete istituzionale che gli garantisse la possibilità di intervenire nel processo di elezione e quindi di avere un controllo significativo della carica, nonché maggiori poteri all'interno del consiglio.

Nel quadro di questa strategia, l'ordine dei cittadini aveva sollevato analoghe rivendicazioni per la carica di matassipo e per quella di capo dei turcopoli a Carpasia. Riguardo quest'ultimo incarico, gli ambasciatori del consiglio segnalavano alle autorità centrali che il sindaco veneziano Antonio Condulmier l'aveva conferito a un cittadino, Bernardin Caturari, il quale però non proveniva da Famagosta, bensì da Nicosia. Inoltre, a questo soggetto era stata offerta la possibilità di esercitare la carica a vita, il che andava contro la prassi stabilita. Il gruppo, vedendo anche in questo caso i suoi interessi palesemente violati, chiese l'annullamento della nomina e il conferimento della carica a un cittadino famagostano con mandato triennale. Riguardo ai posti di segretario e quelli in materia di vigilanza sui lavori pubblici in città, richiese che venissero occupati da membri del consiglio che non tenevano nessuna carica e che erano "poveri et bisognosi".

Come dimostrano le suddette rivendicazioni, alcuni elementi sociali

cercavano di approfittare dello status non determinato dei cittadini e, ottenendo il consenso di certi funzionari di governo, riuscivano a monopolizzare alcuni dei pochi posti pubblici. Così cresceva il malcontento del ceto dirigente e specialmente dei suoi membri più poveri che speravano di migliorare le proprie condizioni di vita. Pertanto, attraverso le loro istanze, i cittadini miravano a formare un corpo privilegiato chiuso che avrebbe avuto l'esclusivo diritto di rivestire le cariche, fatto che avrebbe contemporaneamente reso più chiara la fisionomia del gruppo. Se, cioè, la categoria sociale fosse riuscita a creare un legame vantaggioso e saldo con la macchina amministrativa e militare, avrebbe acquisito un'identità più forte e quindi una posizione più solida al vertice della scala sociale.

In questa direzione i cittadini fecero un passo ancor più decisivo: richiesero che per l'appartenenza al consiglio venisse istituita la regola fondamentale dell'esercizio di professione rispettabile⁸, la quale nel corso del tempo avrebbe giocato come requisito un ruolo sempre più essenziale nel sistema di valori della Serenissima e soprattutto nella formazione di gerarchie sociali⁹. Con tale ulteriore criterio, il gruppo desiderava definire più precisamente le proprie caratteristiche e ottenere una privilegiata partecipazione all'organo collettivo della città, escludendo parallelamente dalle sue fila i soggetti di bassa estrazione sociale che svolgevano lavori manuali ("zente mechanica"). In altre parole, i cittadini auspicavano che tutte le suddette misure fungessero da scudo istituzionale per i propri privilegi con l'ambizione di trasformarsi ufficialmente in élite sociale. Queste dinamiche erano di grande rilievo e, oltre agli sviluppi già menzionati nelle città della Terraferma, erano in sintonia anche con processi in aree dove i cittadini non rappresentavano la classe dirigente, ma il ceto medio tra i nobili e i popolani. I cittadini cretesi ne costituiscono un

8. Su tutte le suddette rivendicazioni vedi il testo dell'ambasceria del 1507: Ploumidis (ed.), *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου*, cit., 48-49, 54 (capitolo 5), 51-52 (capitolo 9), 52-53 (capitolo 13).

9. Sulla dimensione ideologica e sociale dell'astensione dal lavoro manuale vedi Ventura, *Nobiltà e popolo*, cit. 205-224; N. Karapidakis, *Civis fidelis: L'avènement e l'affirmation de la citoyenneté (XVIème-XVIIème siècles)*, Frankfurt am Main 1992, 87, 90, 100-105; A. Zannini, *Burocrazia e burocrati a Venezia in età moderna: I cittadini originari (sec. XVI-XVIII)*, Venezia 1993, 69-77; K. E. Lambrinos, *Κοινωνία και διοίκηση στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο. Το ανώτερο κοινωνικό στρώμα των ευγενών (1571-1646)*, tesi di dottorato, Università dello Ionio (Corfù), 53-55, 98-105, 108-110.

tipico esempio: essi avevano lottato a lungo per definire chiaramente gli attributi sociali del proprio gruppo, cercando di garantire il loro accesso alla burocrazia intermedia, poiché, come i cittadini di Venezia, erano esclusi dalle più alte cariche locali di cui godevano i nobili¹⁰.

Tornando ai cittadini di Famagosta, il governo veneziano prese delle decisioni che rispondevano solo ad alcune delle loro richieste, evitando così di soddisfare altre pretese di grande significato politico. Con una manovra che aveva lo scopo di calmare la tensione sociale, le autorità centrali decisero di rimuovere Domenego Calbo dalla carica di capitano di Sivuri. Inoltre, stabilirono che l'ambita carica sarebbe stata rivestita solo da cittadini, il che costituì per il gruppo un'importante conquista istituzionale. Tuttavia, le autorità non conferirono al consiglio locale diritti e poteri riguardanti il sistema di elezione del funzionario in questione. Ovviamente, consapevoli del fatto che il consiglio era sotto il controllo dei cittadini, i governanti si erano preoccupati che l'eventuale rafforzamento di tale gruppo autoctono avrebbe compromesso la stabilità politica. Proprio per questo motivo, unico responsabile per l'elezione del capitano di Sivuri fu designato il rappresentante del potere veneziano in carica, ovvero il capitano di Famagosta, il quale lo avrebbe scelto tra quattro candidati che dovevano avere almeno 25 anni e non esercitare parallelamente un altro incarico¹¹.

10. Sulla ricca bibliografia riguardante la condizione sociale dei cittadini di Venezia e di Creta nonché sulla connessione del ceto con l'amministrazione pubblica vedi Zannini, *Burocrazia e burocrati*, cit., 34-47, 61-118; M. Casini, "Realtà e simboli del cancellier grande veneziano in età moderna (secc. XVI-XVII)", *Studi Veneziani*, 22 (1994), 195-254; Idem, "La cittadinanza originaria a Venezia tra i secoli XV e XVI. Una linea interpretativa", in *Studi Veneti offerti a Gaetano Cozzi*, Gino Benzoni - Marino Berengo - Gherardo Ortalli - Giovanni Scarabello (a cura di), Venezia 1992, 133-150; Anna Bellavitis, *Identité, mariage, mobilité sociale. Citoyennes et citoyens à Venise au XVIe siècle*, Roma 2004, 26-39; G. S. Ploumidis (ed.), *Προσβείες Κρητών προς τη Βενετία (1487-1558)*, Ioannina 1986, 22, 67-68, 92-94; N. Karapidakis, *Administration et milieux administratifs en Crète vénitienne (XVI siècle)*, thèse pour l'obtention du diplôme de l'archiviste-paléographe, Paris 1983, σ. 73-75, 80-83; Aspasia Papadaki, «Αποδείξεις αστικής ιδιότητας στην Κρήτη το 17ο αιώνα (prove di cittadinanza)», in *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, vol. 2/2, Rethymno 1995, 619-34; Papadia-Lala, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, cit., 121-124; K. E. Lambrinos (ed.), *Michiel Gradenigo, νοτάριος στη δονικκή γραμματεία του Χάνδακα. Libro 1593-1617*, Atene 2010, σ. 31-49, 64-76.

11. Ploumidis (ed.), *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου*, cit., 49, 54 (risposta del senato).

Un'altra istanza da parte dell'ambasceria del 1507 rivela divergenze e disuguaglianze sociali nell'ambito del consiglio, poiché alcuni membri di spicco tentavano di ottenere un vantaggio istituzionale rispetto agli altri, approfittando ovviamente del fatto che le gerarchie sociali locali non erano cristallizzate e rigide. In particolare, era stata avanzata la richiesta dell'istituzione di un corpo di trenta cittadini che avrebbero assunto a vita la rappresentanza ufficiale dell'organo collettivo¹². Così essi avrebbero svolto un ruolo centrale nel consiglio e quindi una posizione stabilmente elevata all'interno della società locale. La richiesta fu respinta, evidentemente per il fatto che la promozione di una parte dei cittadini e quindi la creazione di una potente fazione e di una gerarchia ufficiale all'interno del gruppo preminente avrebbero potuto costituire una minaccia per la fragile struttura sociale nonché per il sistema politico nell'isola.

Da quanto esposto in precedenza emerge che i cittadini rappresentavano la cellula fondamentale e la forza dominante del consiglio famagostano. Essi erano in prevalenza persone socialmente e professionalmente rispettabili che provenivano nella stragrande maggioranza dalla città di Famagosta. Nonostante le loro differenziazioni, i cittadini avevano coscienza delle caratteristiche particolari del proprio gruppo (origine locale, astensione da occupazioni manuali) e cercavano di presentare questi tratti come valori e vantaggi sociali volti a promuovere gli interessi del ceto. I membri del gruppo condividevano quindi la medesima percezione sul loro status sociale e costituivano un fronte contro le altre componenti sociali. Sembra che esse svolgessero un ruolo marginale nel consiglio locale, non essendo in grado di opporre una reazione decisiva alle conquiste del ceto cittadino. Gli obiettivi strategici comuni conferivano potere ai cittadini e di conseguenza una certa coesione all'organo collettivo della città, dato che essi svolgevano un ruolo primario al suo interno.

Per quanto riguarda l'organizzazione del consiglio comunitario, le suddette dinamiche rivelano che agli inizi del XVI secolo esso manteneva una comunicazione politica con i poteri della metropoli veneziana, proprio come dettato dalle pratiche comunitarie del sistema istituzionale della Serenissima. Il consiglio, pur avendo carattere periferico, mostra segni

12. Ibidem, 51-52 (capitolo 10). Su questa questione vedi anche Arbel, "Urban assemblies", cit., 211; Evangelia Skoufari, *Cipro veneziana (1473-1571). Istituzioni e culture nel regno della Serenissima*, Roma 2011, 84-85.

di autonomia, come ad esempio l'elaborazione di varie proposte e l'invio di propri ambasciatori a Venezia. Al tempo stesso, pare che esso avesse avuto il suo ruolo politico, in linea con l'ideologia statale che pretendeva che gli organi collettivi informassero le autorità sui vari problemi locali, al fine di garantire il consenso della popolazione nella gestione di governo. La "universitas Famacuste" chiese, ad esempio, misure per stimolare il commercio locale, l'invio di carichi di legname e ferro per i lavori di riparazione in città e l'approvazione della spesa per la remunerazione di un pubblico "maistro de scuola de la gramatica"¹³.

Tuttavia, le funzioni politiche del consiglio non erano pienamente riconosciute né tantomeno garantite. Come segnalato alle autorità centrali nel 1507 dagli ambasciatori, i governanti locali non permettevano al corpo di riunirsi frequentemente e di eleggere inviati per la trasmissione delle sue istanze ufficiali a Venezia. Fu allora richiesto che il corpo potesse funzionare regolarmente e senza impedimenti, ma la proposta non fu approvata dal senato veneziano¹⁴. Molto probabilmente tra gli organi politici della Repubblica deve aver prevalso lo scetticismo circa l'impatto che il potenziamento politico della popolazione locale, principalmente del gruppo dirigente, avrebbe potuto avere nel momento critico in cui si tentava una più completa integrazione del territorio cipriota allo stato veneziano. In questo clima di instabilità, la Serenissima scelse di seguire la consueta politica di raggiungimento e mantenimento degli equilibri. Da una parte, il governo riteneva necessaria l'esistenza di un organo comunitario per la promozione dei suoi interessi in un centro urbano che assumeva sempre maggiore importanza economica e difensiva nella parte orientale dell'isola. Dall'altra però, non concedeva ai membri pieni diritti civili a causa della percezione dominante che queste libertà comunitarie avrebbero potuto minare il potere politico. Di conseguenza, il consiglio di Famagosta, in mancanza di un canale di comunicazione permanente con le autorità centrali, aveva uno status politico fluido, in contrasto con le strutture e funzioni più solide del consiglio della capitale cipriota: il corpo collettivo di Nicosia per la presenza di nobili-feudatari nel suo ambito, aveva chiaramente un carattere più aristocratico essendo così più in armonia con l'apparato ideologico della Serenissima.

13. Ploumidis (ed.), *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου*, cit., 53-54, (capitolo 16), 47 (capitolo 4), 51 (capitolo 9).

14. Ibidem, 52 (capitolo 10).

Ai tentativi del consiglio di Famagosta al fine di ottenere il miglioramento della propria condizione appartiene una rivendicazione forse più audace: l'organo pretese una delibera governativa affinché un servizio cipriota di importanza cruciale, la cassa pubblica (Camera Real)¹⁵, venisse trasferita dalla capitale Nicosia, a Famagosta. La proposta si fondava sull'argomento che tale cambiamento avrebbe incrementato la popolazione della città della costa orientale e quindi migliorato drasticamente il suo vulnerabile meccanismo di difesa¹⁶. Indipendentemente dalle ragioni invocate dal consiglio di Famagosta, tale sforzo di decentramento delle strutture politiche ed economiche, in aggiunta alle richieste già menzionate, può essere interpretato come intenzione dei cittadini di elevare istituzionalmente la loro città e, per estensione, di rinsaldare la condizione giuridica e politica del consiglio locale. Inoltre, in questo modo la posizione del gruppo sarebbe migliorata e i suoi membri avrebbero forse ampliato il loro campo d'azione, ottenendo una partecipazione più attiva negli affari pubblici dell'intera isola. Tuttavia, il piano del ceto cittadino incontrò la forte e immediata reazione del consiglio dei nobili-feudatari e cittadini di Nicosia, poiché il trasferimento dei servizi pubblici avrebbe potuto minacciare le cruciali funzioni politiche e amministrative della capitale e i poteri del suo consiglio¹⁷. Alla fine, le autorità veneziane, diffidando delle grosse innovazioni nel sistema di governo, specialmente se promosse da gruppi di popolazione locale, respinsero la proposta del consiglio di Famagosta, affermando che tale profondo mutamento strutturale meritava un esame più scrupoloso¹⁸.

Dinamiche sociali simili, ma con peculiarità e differenziazioni locali, si verificarono durante i primi decenni del XVI secolo anche a Kyrenia (Cerines), la località abitativa nella parte nord di Cipro che con circa 800-1.000 abitanti era molto più piccola rispetto a Nicosia e Famagosta, con tratti prevalentemente agricoli¹⁹. Per questi motivi i documenti ufficiali dell'epoca, come ad esempio il testo dell'ambasceria inviata dalla

15. Sulla camera fiscale vedi Aristeidou (ed.), *Ανέκδοτα έγγραφα*, cit., 45, 99-101; Arbel, «Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία», cit., 467-468.

16. Ploumidis (ed.), *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου*, cit., 46 (capitolo 1).

17. Ibidem, 13-15 (capitolo 4 dell'ambasceria di Nicosia, febbraio 1506 = 1507).

18. Ibidem, 46.

19. Aristeidou (ed.), *Ανέκδοτα έγγραφα*, cit., 86; Arbel, «Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία», cit., 499-500.

popolazione locale nel 1522 a Venezia, non definiscono Kyrenia come città, ma come "terra" o "loco"²⁰. L'incompletezza delle strutture urbane faceva sì che il consiglio comunitario del posto, proprio come nel caso di Famagosta, non avesse una condizione socio-giuridica ben chiara; di conseguenza i contatti con la massima autorità politica erano solo occasionali. Tuttavia, questo corpo collettivo, pur non avendo l'identità di una comunità ufficiale, era assolutamente necessario perché il meccanismo governativo potesse rispondere alle molteplici esigenze pubbliche, prevalentemente difensive, della regione²¹. Il lato settentrionale di Cipro, a causa della sua vicinanza con la costa ottomana, era una zona ad alto rischio e in mancanza di una grande città, Kyrenia costituiva un centro politico e militare di massima importanza per la protezione dell'isola, tanto più che la rivalità tra Venezia e la Sublime Porta andava intensificandosi. Le migliorie da apportare alla fortezza della cittadina nonché il suo potenziamento militare erano argomenti di massima importanza per i governanti, ma i vari piani difensivi spesso non avevano avuto i risultati auspicati, soprattutto perché presupponevano grandi spese²².

Queste priorità contrassegnarono sia la pianificazione urbana che la fisionomia sociale di Kyrenia. Per rendere la sua protezione più efficace fu necessario l'impiego di un corpo mercenario militare principalmente di origine italiana, la presenza del quale ebbe un'influenza decisiva sull'articolazione del tessuto sociale e urbano. I soldati, grazie alla loro attività professionale, alloggiavano nella fortezza, mentre la popolazione indigena viveva nell'area non fortificata. In questo modo la fortificazione segnava spazi abitativi e sociali distinti, un fatto entrato a far parte della coscienza collettiva come elemento di identità sociale: dall'ambasceria del 1522 risulta che i cittadini, cioè i soggetti di spicco della società, erano in antagonismo con il gruppo dei "soldati della fortezza" o "degli stranieri della fortezza".

Come a Famagosta, neanche a Kyrenia abitavano individui appartenenti all'aristocrazia e, se c'erano, il loro numero era molto limitato, cosa

20. Vedi vari punti dell'ambasceria del 1522: Ploumidis (ed.), *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου*, cit., 58, 60, 61.

21. Sulle molteplici iniziative del consiglio allo scopo di far fronte alle necessità pubbliche vedi l'ambasceria del 1522. Ibidem, 86-90.

22. Riguardo la difesa dell'area e i costanti tentativi politici per il suo miglioramento vedi Aristeidou (ed.), *Ανέκδοτα έγγραφα*, cit., 56-60, 86; Arbel, «Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία», cit., 473.

che incideva sulla struttura dell'organo collettivo del posto. Esaminando i capitoli della suddetta delegazione del 1522²³ si deduce che in questa epoca il consiglio di Kyrenia non costituiva un'entità omogenea, ma era per lo più composto da due gruppi distinti: i cittadini autoctoni e i soldati "stranieri". Questi ultimi erano in inferiorità numerica, visto che pochi anni prima, nel 1519, il corpo militare comprendeva 60 uomini²⁴ a fronte di una popolazione totale di 800-1.000 abitanti.

Tra le due componenti, sembra che quella dei cittadini avesse tradizionalmente un ruolo guida sia nella vita locale che nel consiglio della cittadina. Tuttavia, nel corso del tempo e soprattutto durante il secondo decennio del XVI secolo, la sua condizione sociale diventò piuttosto fragile. Questo sviluppo può essere associato al contemporaneo avanzamento sociale di soldati non indigeni, i quali avevano notevolmente ampliato le proprie attività al di fuori delle loro funzioni, in settori della vita pubblica locale in cui un tempo avevano l'esclusiva i cittadini. L'ambasceria del 1522 rivela i conflitti crescenti tra i due gruppi, con un evidente sforzo dei cittadini di proteggere il loro status che aveva subito colpi pesanti. La loro priorità principale era di garantire il proprio diritto al sistema amministrativo locale, impedendo ai "soldati forestieri" della fortezza di avere accesso alle molte poche e quindi ricercatissime posizioni statali della regione. Tra queste si annoveravano le cariche di "scrivano" o "cancellier", di "matassipo", di "armiraglio", cioè del responsabile del funzionamento del porto, e del "civitano" di Lapitho, incaricato di mantenere l'ordine in quella zona. Con l'argomentazione principale che, secondo una precedente delibera veneziana, alle cariche "sempre erano electi cittadini de Cerines", essi rivendicarono il pieno ripristino delle norme in proposito. Inoltre chiesero che venisse fissata per i mandati la durata di soli due anni, una regola che avrebbe potuto offrire a più membri del ceto cittadino la possibilità di essere nominati. Sulla stessa linea di pensiero il gruppo richiese che i proventi delle cariche ecclesiastiche²⁵ della regione venissero concessi, come succedeva in passato, solo a cittadini di

23. Per il testo dell'ambasceria vedi Ploumidis (ed.), *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου*, cit., 57-74.

24. Aristeidou (ed.), *Ανέκδοτα έγγραφα*, cit., 56.

25. Sull'organizzazione amministrativa e sui benefici ecclesiastici vedi Aristeidou (ed.), *Ανέκδοτα έγγραφα*, cit., 45, 46, 47-48, 75-76; Arbel, «Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία», cit., 469-471.

Kyrenia e che non potessero impossessarsene “quelli del castello, per esser tutti forestieri”. Allo stesso tempo pretese che fosse eliminata la pratica di alcuni alti dignitari governativi di Nicosia di conferire tali benefici ai non aventi diritto.

È evidente che il quadro istituzionale dei cittadini era destabilizzato e che i soldati guadagnavano terreno a scapito del gruppo autoctono, utilizzando il proprio status di militare come trampolino di lancio per la loro ascesa sociale in una zona geografica con pressanti esigenze di difesa. Essi, cercando opportunità per una carriera parallela con fonti di reddito aggiuntive e possibilità di maggiore influenza nella scena locale, erano riusciti a insinuarsi nella sfera burocratico-amministrativa. Tali sviluppi erano probabilmente connessi con l’inserimento di militari nel consiglio locale. La struttura di questo organo quindi avrebbe assunto caratteristiche sociali particolari rispetto all’organizzazione dei corpi collettivi in altre parti dell’isola. Questa notevole mobilità sociale nella cittadina cipriota e la conseguente redistribuzione dei poteri amministrativi e socio-economici della regione accrescevano la fluidità dell’ambiente sociale e inasprivano i conflitti tra i due gruppi.

Le argomentazioni dei cittadini dimostrano anche che il gruppo, nell’intento di fermare il crescente progresso sociale dei suoi antagonisti e di ridurre al minimo i danni, scelse di ricorrere a un elemento chiave del suo bagaglio ideologico, in linea con Famagosta e con altri territori veneziani: il requisito della provenienza locale, più precisamente della nascita e residenza pluriennale a Kyrenia. Evidentemente i cittadini auspicavano che, con il consenso della Repubblica, questo elemento diventasse il pilastro istituzionale del proprio ceto, il quale avrebbe così potuto consolidare i suoi tratti identitari e realizzare i suoi obiettivi, alzando una barriera contro le pretese dei rivali “stranieri”. Anche in questo caso quindi i cittadini si presentano con valori comuni, come la medesima origine e condizione sociale, fatto che rafforzava la coesione del gruppo e le sue iniziative per recuperare e conservare i propri privilegi. Sul piano della mentalità, queste testimonianze riflettono anche la forte coscienza dell’identità locale della popolazione che, proprio come in altri possedimenti veneziani²⁶, aveva formato un’immagine negativa di

26. Vedi ad esempio simili comportamenti collettivi nella società cretese: Anastasia Papadia-Lala, “Soldati mercenari stranieri e vita urbana nella città di Candia veneziana (secoli XVI e XVII)”, *Thesaurismata* 29 (1999), 276–280.

soldati stranieri, principalmente a causa della loro origine diversa e della professione particolare.

Tenendo conto del crescente scontento dell’ordine cittadino di Kyrenia verso i militari, sembra paradossale che all’ambasceria del consiglio locale, la quale inoltrò le richieste dei cittadini al governo veneziano, partecipasse come rappresentante un ufficiale italiano dell’esercito, lo “strenuo” Baliario Pontio, che ovviamente, grazie alla sua provenienza, conosceva bene la lingua ufficiale, l’italiano. Ma tale abilità da sola non può giustificare l’assegnazione dell’incarico dell’ambasciatore a un militare, e cioè a un eventuale avversario dei cittadini. Nonostante l’assenza d’informazioni relative, la sua nomina potrebbe essere dovuta al fatto che dopo un lungo soggiorno a Kyrenia aveva acquisito lo status di cittadino e quindi condiviso gli stessi obiettivi del ceto cittadino. Inoltre, potrebbe aver intrecciato relazioni con membri di questo gruppo, guadagnandosi così la loro fiducia, tanto da poter partecipare alla promozione delle loro richieste presso le autorità del centro metropolitano. L’altro inviato del consiglio, Porphyrio Trypsi, era originario del posto e deve aver avuto un’istruzione tale da permettergli di rappresentare il corpo, poiché deteneva la carica ecclesiastica ortodossa di “protopapà”. È verosimile che egli appartenesse al ceto cittadino, in quanto, come in altre parti dell’Oriente greco-veneziano, l’identità sociale di cittadino non era incompatibile con tale carica²⁷.

Il potere centrale, con un atteggiamento degno di nota, approvò molte delle richieste dei cittadini di Kyrenia, in confronto al comportamento tenuto dalle autorità nel caso del ceto corrispondente di Famagosta. Il senato veneziano restaurò i privilegi esclusivi del gruppo sia riguardo allo sfruttamento dei benefici ecclesiastici che all’occupazione di cariche amministrative. Tuttavia, escluse dalle disposizioni la carica di “scrivano” o “cancellier”, probabilmente perché essa aveva un ruolo rilevante nel governo, vale a dire la promozione delle politiche della Serenissima nella zona: da allora in avanti, tale posizione non sarebbe stata affidata a un cipriota, bensì a un veneziano che appartenesse alla cerchia del capitano di Kyrenia. Questa delibera, in sintonia con i principi fondamentali del

27. Vedi il caso di Zorzi (E) piscopopulo dalla città cretese di Rethymno (Retimo) a metà del secolo XVI: Kostas E. Lambrinos, “Identity and socio-economic mobility in Venetian Crete: the evolution of a citizen family (sixteenth century)”, *Mediterranean Historical Review* 29/1 (2014), 59–62.

sistema politico veneziano, riflette la diffidenza degli organi governativi a conferire delicate funzioni politiche alla popolazione autoctona. Inoltre, per quanto concerne la carica di "armiraglio", fu stabilito che la nuova normativa sarebbe entrata in vigore solo dopo la morte dell'ufficiale che era fin dal 1519 in carica con un mandato a vita: egli infatti aveva succeduto al padre, Zacco Sciavina, che aveva ottenuto l'incarico nel 1514 come ricompensa per i servizi prestati alla Serenissima²⁸. Evidentemente, proprio tali casi di cariche sostanzialmente ereditarie, che erano riservate a pochi privilegiati, avevano provocato la reazione degli altri aventi diritto, i quali, come già detto in precedenza, chiesero che fosse stabilita la durata di due anni per le cariche.

Indipendentemente però dalle singole disposizioni, le decisioni governative del 1522 furono vantaggiose per l'ordine cittadino, che in questo modo riacquistò la sua posizione preminente rispetto agli altri gruppi della società locale e in particolare ai "soldati forestieri". Il sostegno dei cittadini da parte del potere politico può essere attribuito a un tentativo di Venezia di avvicinarsi ai gruppi locali più illustri al fine di garantire la propria sovranità. Ciò nonostante, va osservato che il miglioramento della condizione del gruppo, non ha significato anche la tutela completa della sua condizione giuridica, dal momento che non gli si era stato concesso il diritto di organizzarsi in un corpo politico e sociale riconosciuto, tramite il quale avrebbe potuto inviare sistematicamente ambascerie per sottoporre le proprie richieste ufficiali alle autorità centrali.

Concludendo, nei primi decenni del XVI secolo, un periodo sensibile per l'affermazione della potenza veneziana e l'organizzazione del tessuto sociale a Cipro, Kyrenia e Famagosta furono segnate da fermenti e mutamenti sociali, nei quali i cittadini, cioè i membri dei gruppi dominanti locali, svolsero un ruolo cruciale. Il ceto cittadino cercava di rafforzare la propria identità sociale, di ottenere privilegi amministrativi e comunitari esclusivi e, per estensione, di consolidare istituzionalmente la sua preminenza sociale. In questa direzione aveva adottato varie strategie, principalmente creando delle linee ideologiche e sociali contro le componenti avversarie della società, le quali, rivendicando privilegi, costituivano una minaccia per la posizione del ceto cittadino. Dall'altra parte, la Serenissima aveva soddisfatto molte delle richieste dei cittadini, in

28. Sulle richieste dei cittadini e le risposte del senato veneziano vedi Ploumides (ed.), *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου*, cit., 59-62 (capitoli 2 e 3).

particolare quelle relative all'assegnazione di cariche locali, allo scopo di valorizzare il gruppo nell'intento di raggiungere i propri obiettivi governativi in queste due zone che erano di vitale importanza per mantenere la sua dominazione sull'isola.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κώστας Ε. Λαμπρινός

Διεκδικώντας ταυτότητα και εξουσίες: το κοινωνικό στρώμα των *cittadini* στα συλλογικά όργανα της Αμμοχώστου και της Κερύνειας (16ος αι.)

Η μελέτη επικεντρώνεται στην παρουσία και τον ρόλο της κοινωνικής κατηγορίας των *cittadini* σε δύο περιφερειακά αστικά κέντρα της βενετικής Κύπρου, την Αμμόχωστο και την Κερύνεια, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα. Πρόκειται για μία περίοδο που σημαδεύθηκε από κυβερνητικές προσπάθειες για την οργάνωση του διοικητικού και του αμυντικού μηχανισμού της μεγαλονήσου αλλά και από έντονες κοινωνικές διεργασίες, ιδίως σε κυπριακές περιοχές, όπου οι κοινωνικές ιεραρχήσεις δεν είχαν ακόμη αποκρυσταλλωθεί. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες ορισμένες ομάδες με σημαντική παρουσία στη δημόσια ζωή, αλλά με ατελή κοινωνικά χαρακτηριστικά και εν πολλοίς ρευστή θεσμική υπόσταση, διεκδικούσαν την απόκτηση περισσότερων προνομίων και εξουσιών άρα σαφέστερη ταυτότητα, προκειμένου να εξασφαλίσουν επίσημη υπεροχή στο εσωτερικό των αστικών κοινοτικών συμβουλίων και, κατ' ακολουθία, ηγετικό ρόλο στις τοπικές κοινωνίες.

Στην Αμμόχωστο, μια πόλη με ιδιαίτερο αμυντικό και οικονομικό ρόλο στην ανατολική πλευρά του νησιού, το κοινοτικό σώμα απαρτιζόταν κατά κόρον από γηγενείς *cittadini*, οι οποίοι κατέβαλλαν συστηματικές προσπάθειες για την ενίσχυση της κοινωνικής θέσης τους. Με επίγνωση των σημαντικών προνομίων που απολάμβανε η αντίστοιχη ομάδα σε άλλες βενετικές κτήσεις, οι *cittadini* διεκδίκησαν αποκλειστική πρόσβαση στις ολιγάριθμες θέσεις της τοπικής διοικητικής μηχανής, όπως ήταν αυτές του μακτασίπη και του επικεφαλής των τουρκόπουλων της Καρπασίας, ενώ ιδιαίτερη έμφαση έδιδαν στο επίζηλο αξίωμα του καπιτάνου της Σίβουρης. Για την επίτευξη των στόχων τους, ζήτησαν από τη βενετική κυβέρνηση να θεσπισθούν αυστηρότεροι κανόνες, ώστε στα αξιώματα να διορίζονται μόνο *cittadini*-μέλη του τοπικού συμβουλίου, που θα κατάγονταν αποκλειστικά από την Αμμόχωστο και, επιπλέον, θα ασκούσαν ευυπόληπτο, μη χειρωνακτικό επάγγελμα. Κατ' αυτόν τον τρόπο επεδίωκαν τον καθορισμό των κοινωνικών γνωρισμάτων τους,

ώστε να αποτελέσουν ένα στεγανοποιημένο προνομιούχο στρώμα, μια επίσημη κοινωνική ελίτ. Ταυτόχρονα, ως δεσπόζουσα δύναμη του κοινοτικού συμβουλίου, ζήτησαν να επιτραπεί η απρόσκοπτη λειτουργία του, η συχνή σύγκληση των συνελεύσεών του και άρα η συστηματική αποστολή εκπροσώπων του στη Βενετία για την υποβολή συλλογικών αιτημάτων. Στο πολιτικό, δηλαδή, πεδίο διεκδίκησαν την αναβάθμιση του συμβουλίου, προκειμένου αυτό να απολαμβάνει προνόμια ανάλογα με εκείνα του κραταιού κοινοτικού σώματος του νησιού, το οποίο έδρευε στην πρωτεύουσα, τη Λευκωσία, και είχε εντονότερη αριστοκρατική σύνθεση, χάρη στην παρουσία πολλών ευγενών-φεουδαρχών στο εσωτερικό του.

Από τις διεκδικήσεις των *cittadini* ευδωθήκαν κυρίως εκείνες που αναφέρονταν στη νομή των αξιωμάτων, με αποτέλεσμα να ενισχυθεί η ηγετική θέση της ομάδας στην κοινωνική ιεραρχία της Αμμοχώστου. Δεν εγκρίθηκε όμως το αίτημα για τη συστηματική λειτουργία του συμβουλίου της πόλης, εξαιτίας προφανώς του σκεπτικισμού ότι η ενδεχόμενη πολιτική ενδυνάμωση των μελών του συλλογικού οργάνου, που ήταν στη συντριπτική πλειονότητά τους αυτόχθονα στοιχεία, θα μπορούσε να έχει επιπτώσεις στη βενετική εξουσία.

Παρόμοιες κοινωνικές δυναμικές σημειώνονταν στη μικρή κωμόπολη της βόρειας ακτής του νησιού, την Κερύνεια, η οποία είχε κυρίως αγροτικές δομές και ατελή κοινοτικά χαρακτηριστικά. Το τοπικό συλλογικό σώμα της δεν αποτελούσε επίσημη κοινότητα ούτε ομογενοποιημένο σχηματισμό, αφού απαρτιζόταν όχι μόνο από γηγενείς *cittadini* αλλά και από στρατιώτες, κατά βάση ιταλικής προέλευσης, που ήταν αναγκαίοι για την προστασία της πολιτικά ευαίσθητης αυτής περιοχής. Όπως προκύπτει από το τεκμηριωτικό υλικό, οι *cittadini* διέθεταν μακρόχρονη υπεροχή στο συμβούλιο και την κοινωνία, αλλά στην πορεία του χρόνου το καθεστώς τους γινόταν όλο και πιο εύθραυστο, καθώς το στρατιωτικό σώμα, επεκτείνοντας σταδιακά τη δράση του έξω από τον τομέα των καθηκόντων του, κατόρθωνε να νέμεται προνόμια της εγχώριας ηγετικής ομάδας. Απευθυνόμενοι στις κεντρικές βενετικές αρχές, οι *cittadini* ζήτησαν τον αποκλεισμό των «ξένων στρατιωτών του φρουρίου» από τα λιγοστά και περιζήτητα τοπικά αξιώματα, όπως εκείνα του μακτασίπη, του γραμματέα και του τσιβιτάνου της Λαπήθου, καθώς και από τη νομή των εκκλησιαστικών προσόδων της περιοχής, επιστρατεύοντας, κατ' αντιστοιχία με την περίπτωση της Αμμοχώστου και άλλων βενετικών περιοχών, το επιχείρημα της εντοπιότητας. Κύρια επιδίωξή τους ήταν το στοιχείο της γέννησης και της μακράς διαμονής στην Κερύνεια

να αποτελέσει, κατόπιν πολιτικής συναίνεσης, έναν θεσμικό πυλώνα που θα ενδυνάμωνε την κοινωνική ταυτότητα της ομάδας τους και θα έθετε φραγμούς σε αντίπαλες κοινωνικές συνιστώσες. Τελικά, με απόφαση της βενετικής συγκλήτου κατοχυρώθηκαν τα περισσότερα από τα παλαιά προνόμια των *cittadini* της Κερύνειας, που επανέκτησαν έτσι την εξέχουσα κοινωνική θέση τους. Προφανώς η ευνοϊκή μεταχείριση της γηγενούς άρχουσας ομάδας ήταν αναγκαία για την προάσπιση των συμφερόντων της Γαληνοτάτης στο βόρειο τμήμα της Κύπρου, που γινόταν όλο και πιο ευάλωτο μέσα στο κλίμα του αυξανόμενου πολιτικού ανταγωνισμού μεταξύ Βενετίας και οθωμανικής Πύλης.

Μαριάννα Κολυβά

Κοινοτικοί θεσμοί στον αστικό και αγροτικό χώρο
της Ζακύνθου (16ος αι.—17ος αι.)

Όπως είναι ήδη γνωστό, το *Reggimen*¹, πολυμελές όργανο, αποτελεί την κύρια μορφή διοίκησης σε όλες τις περιοχές που εντάσσονται στο βενετικό κράτος. Σε αυτό το όργανο, του οποίου επί κεφαλής ορίζεται ο προνοητής, ανατίθεται από τη Βενετική Πολιτεία η ικανότητα —και νοείται η έννομη ικανότητα— να προβαίνει, με αποκλειστικό τρόπο και τύπο, σε ορισμένες ενέργειες οι οποίες παράγουν έννομα αποτελέσματα αναφερόμενα στο βενετικό κράτος και συνακόλουθα στους πολίτες και υπηκόους του.

Ο προνοητής διαθέτει: αποφασιστική αρμοδιότητα για την έκδοση διοικητικών πράξεων², αποφασιστική αρμοδιότητα για την έκδοση δι-

1. Μαριάννα Κολυβά, *Η Ζάκυνθος μεταξύ τοῦ ἀ καὶ τοῦ γ' βενετο-τουρκικοῦ πολέμου. Συμβολή στην πολιτική ιστορία και στην ιστορία τῶν θεσμῶν*, Αθήνα 1989 (ἄδημ. διδ. διατριβή), σ. 100–144· η ίδια, *Αρχαιονομία. Φορεῖς παραγωγῆς ἀρχαίων. Ιστορική αναδρομή*, Αθήνα 2009¹, σ. 169 κ.ε.

2. Οι πράξεις αυτές καταχωρίζονται στο *Libro degli ordini* του εκάστοτε προνοητή το οποίο απόκειται στο Αρχεῖο του *Reggimen*, βλ. Archivio di Stato di Venezia (στο ἐξῆς Α.Σ.Υ.), *Senato, Secreta*, III, *Dispacci Rettori, Zante*, f. 31, φ. 172v. Marianna Kolyvā, "Il 'Memorial di tuti libri di Camera di Zante.' (1498–1628). Problematica sulla ricostruzione dell' 'Archeiophylakeion' di Zante", *Studi Veneziani*, n. s., 13 (1987), 301–337.

καστικών αποφάσεων³ επί ποινικών κυρίως υποθέσεων⁴ αλλά και επί πολιτικών⁵ μείζονος σημασίας για τους διοικουμένους και το κοινωνικό σύνολο — οι αποφάσεις του εφεσιβάλλονται στο δικαστικό σώμα των *Auditori novi delle sentenze* για τις πολιτικές υποθέσεις που το οικονο-

3. Οι αποφάσεις για την επίλυση των δικαϊκών διαφορών καταχωρίζονται, επίσης, στο προαναφερθέν *Libro degli ordini*, βλ. Kolyvā, "Il 'Memorial di tutti libri di Camera di Zante'...", ό.π.: βλ. και A. Ventura, "Politica del diritto e amministrazione della giustizia nella Repubblica Veneta", *Rivista Storica Italiana*, 3 (1982), 589–608. Για τα αντικείμενα των πολιτικών και ποινικών υποθέσεων και την τυπολογία των εγγράφων, βλ. Κολυβά, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 187–195, 202–205 όπου και σχετική βιβλιογραφία. Είναι ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι στον προνοητή της νήσου παρέχεται και η ικανότητα να δικάζει *in arbitrium*, δηλαδή να δύναται να αρθεί των αυστηρών νομοθετικών διατάξεων, των ενδίκων μέσων και στοιχείων και, μελετώντας στην ουσία τη δικαστική διαφορά και τον λόγο που την προκαλεί και λαμβάνοντας υπ' όψη το κοινό περί δικαίου αίσθημα, να εκδίδει τις σχετικές αποφάσεις και είναι, επίσης, ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι οι ασκούντες χρέη δικαστή καλούνται από την Πολιτεία να εμφορούνται από αίσθημα δικαίου, *equitas*, το οποίο δημιουργεί κλίμα εμπιστοσύνης και ισότητας έναντι του νόμου και να απονέμουν δικαιοσύνη με αναγνώριση της ιδιαιτερότητας της κάθε περίπτωσης: βλ. Κολυβά, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 154, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

4. Στις ποινικές υποθέσεις, όπου αντανακλάται η ευθύνη της Γαληνοτάτης ως κυβερνώσης πολιτείας, εφαρμόζεται το βενετικό δίκαιο. Οι νόμοι, οι κανόνες, οι αποφάσεις των αρμοδίων οργάνων και η δικονομία επί των ποινικών υποθέσεων κωδικοποιούνται, επί δουκός Orio Mastropiero (κατά τα έτη 1178–1181), στον ποινικό νόμο με τίτλο *Promissio maleficiorum*, μεταρρυθμισθείς υπό δουκός Enrico Dandolo (το έτος 1192), καθώς και στο κείμενο με τίτλο *Liber promissionum malefici* (του έτους 1232): στη συνέχεια, τόσο η πιο πάνω κωδικοποίηση όσο και οι μεταγενέστερες σχετικές αποφάσεις παρατίθενται σε κάθε νέα κωδικοποίηση της αστικής νομοθεσίας, με τίτλο *Statuta Venetorum* ή *Statuta Veneta* ή *Statuti*, όπως συμπληρώνεται συστηματικά από τις σχετικές αποφάσεις των συμβουλίων και δη του Μείζονος Συμβουλίου και του Συμβουλίου των Δέκα. Το έτος 1751, με επιμέλεια του Angelo Sabini, συγκεντρώνεται και τυπώνεται η κείμενη ποινική νομοθεσία και δικονομία, βλ. *Leggi criminali del Serenissimo Dominio Veneto in un solo volume raccolte e per pubblico decreto ristampate*, Βενετία 1751: βλ. και L. Mazzaroli, "Attività amministrativa e giustizia penale: dei difficili rapporti tra amministrazione e potere giudiziario", *Atti dell' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 135 (1976–1977), 615–629: E. Rubini, *Giustizia penale. Lo spirito veneto nelle leggi criminali della Repubblica*, Venezia 2004.

5. Αναφορά στις κωδικοποιήσεις των αστικών νόμων, από το έτος 1195 μέχρι και το έτος 1729, βλ. Κολυβά, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 155–156, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

μικό ενδιαφέρον υπερβαίνει τα εκατό δουκάτα⁶, στον γενικό προνοητή με έδρα την Κέρκυρα για τις πολιτικές υποθέσεις που το οικονομικό ενδιαφέρον δεν υπερβαίνει τα εκατό δουκάτα⁷, στο συμβούλιο των Δέκα για τις υποθέσεις κρατικής ασφαλείας και στο σώμα της *Quarantia* και αυτό της *Avogaria di Comun*⁸ για τις ποινικές υποθέσεις⁹, καθώς και στα εκάστοτε ελεγκτικά όργανα¹⁰: γνωμοδοτική ή συμβουλευτική αρμοδιότητα, μια και διατυπώνει γνώμη, θετική ή αρνητική, ακόμη και αν έχει περατώσει τη θητεία του στην επαρχιακή διοίκηση, γνώμη η οποία επηρεάζει την έκδοση πράξεως από άλλο, αρμόδιο προς τούτο, όργανο της μητρόπολης¹¹.

Οι σύμβουλοι, *consiglieri*¹², ενδύονται από το βενετικό κράτος με την ικανότητα εκτελεστικών και διαχειριστικών ενεργειών¹³ και με την εκ περιτροπής ευθύνη της λειτουργίας της γραμματείας και του δημοσί-

6. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 16, φ. 76ν και *Compilazione Leggi*, b. 37, φ. 16r: M. Sanudo, *Diarii*, F. Stefani – G. Berchet – M. Barozzi (επιμ.), Venezia 1886, τόμ. 6, στήλη 226. Για τις επιπτώσεις από την παρατηρούμενη καθυστέρηση στην εξέταση των εφέσεων, βλ. A.S.V., *Consiglio dei Dieci*, Parti Comuni, reg. 19, φ. 135r.

7. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 16, φ. 76ν και *Compilazione Leggi*, b. 37, φ. 16r.

8. P. S. Leicht, *Storia del diritto italiano. Il diritto pubblico*, Milano 1972, σ. 260: Maria Francesca Tiepolo (επιμ.), "Archivio di Stato di Venezia", *Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani*, τόμ. IV, Roma 1994, σ. 891–894, 996–997 και 921–922 αντίστοιχα.

9. *Volumen statutorum, legum ac jurium D.D. Venetorum cum correctionibus [...] additis recentioribus legibus [...] et pratica summaria [...] summo labore et studio D. Rizzardi Griffi [...]*, Venetiis MDCLXXXI, σ. 407 κ.ε. Για το συμβούλιο των Δέκα, βλ. G. Maranini, *La Costituzione di Venezia*, 2, Firenze 1974 (φωτο-αναστατική ανατύπωση), σ. 387 κ.ε.: G. Cozzi, "Il Consiglio dei X e l' 'autorità suprema' (1530–1583)", ο ίδιος, *Repubblica di Venezia e Stati italiani. Politica e giustizia dal secolo XVI al secolo XVIII*, Torino 1982, σ. 145–174: Tiepolo, "Archivio di Stato di Venezia", ό.π., σ. 898–902.

10. Ιδιαίτερα στους συνδίκους και ανακριτές της Ανατολής, βλ. Έ. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, έκδ. Κάλβος, Αθήνα 1969, σ. 106–107: Fr. Thiriet, *La Romanie Vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe–XVe siècles)*, Paris 1959, σ. 198–203.

11. Όπως για τον διορισμό *in vita* αξιωματούχων και υπαλληλικού προσωπικού στη βενετική διοίκηση της νήσου, αυτόθι 60, 61.

12. Κολυβά, *Ζακύνθος*, ό.π., σ. 125–128.

13. Για τη χρήση της διάκρισης των εξουσιών και λειτουργιών του κράτους βλ. Κολυβά, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 19–20 σημ. 6.

ου ταμείου και της εφορίας¹⁴ καθώς και της συμμετοχής στο έργο της απονομής δικαιοσύνης στους διοικουμένους¹⁵.

Τη βενετική αυτή παρουσία πλαισιώνει σταδιακά αριθμός και άλλων υπαλλήλων από τη μητρόπολη που υπηρετούν σε θέσεις υψηλής ευθύνης και κρατικής ασφαλείας, οι περισσότερες των οποίων εντάσσονται στην υπηρεσία της γραμματείας καθώς και αυτή του δημοσίου ταμείου και της εφορίας. Στη συνέχεια, κάποιες από αυτές τις υπαλληλικές θέσεις παραχωρούνται σε κατοίκους της νήσου ή σε πρόσφυγες, με το πέρας των βενετο-τουρκικών εμπόλεμων συρράξεων, σε αναγνώριση της συμμετοχής και προσφοράς τους σε αυτές¹⁶. Σε αυτές τις περιπτώσεις, το συμβούλιο της Γερουσίας γνωστοποιεί στον προνοητή, με έγγραφη πράξη, τον διορισμό του βενετού υπηκόου¹⁷. Η σχετική διοικητική πράξη εκδίδεται, συνήθως, από το συμβούλιο του Κολλεγίου μετά από αίτηση, *supplica*, του υπηκόου απευθυνόμενη στον δόγη και το συμβούλιο της *Signoria*¹⁸.

Σε αυτό το πλαίσιο, η προσπάθεια των κατοίκων, βενετών υπηκόων, τόσο του αστικού κέντρου όσο και των κατοίκων των χωριών-κοινοτήτων της υπαίθρου χώρας, να σχηματίσουν μια δική τους διοικητική

14. Για τη σύσταση, τις αρμοδιότητες, τη στελέχωση και τη λειτουργία των υπηρεσιών αυτών, βλ. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 115 κ.ε.

15. Ο.π., σ. 128 κ.ε.

16. Μαριάννα Κολυβά – Έ. Μοάτσος, «Αποκατάσταση Ναυπλιωτών και Μονεμβασιωτών προσφύγων στην Κρήτη τὸ 1548», *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, 22 (1979–1985), 375–453. Για το δίκτυο των αξιωματούχων που δημιουργείται από τους πρόσφυγες, βλ. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., *passim*· η ίδια, «Οἱ ἄλυκός στή Ζάκυνθο: παραγωγή καὶ ἐκμετάλλευση (16ος αἰ.)», *Τά Ιστορικά. Historica*, 10 (Ἰούνιος 1989), σ. 47–74· η ίδια, «Le saline di Zante nel XVI secolo: aspetti produttivi e gestionali», *Il Mediterraneo centro-orientale tra vecchie e nuove egemonie*, Massimo Costantini (ed.), Roma 1998, σ. 71–98· η ίδια, «*Varii siano li animi delli abitanti*. Προσφυγικοί πληθυσμοί στη Ζάκυνθο (16ος αιώνας)», *Πλοῦσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής*, Χρύσα Α. Μαλτέζου (επιμ.), Βενετία 1998, σ. 419–427. Βλ. ενδεικτικά και Κ. Ν. Σάθας, *Μνημεία Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τόμ. 7, Παρίσι 1888, σ. 66 κ.ε. Να επισημανθεί ότι σε αυτούς που έχουν συμμετάσχει στις πολεμικές συρράξεις παραχωρούνται, συνήθως, τα αξιώματα των *cavallarotti* και του *caporal della porta* για την άσκηση των οποίων είναι αναγκαία η γνώση και η καλή πρακτική στη χρήση των όπλων.

17. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., *passim*.

18. Maranini, *La Costituzione*, ό.π., τόμ. 1, σ. 255, 297 κ.ε.· Tiepolo, «Archivio di Stato di Venezia», ό.π., σ. 888–890· Γ. Σπ. Πλουμίδης, *Αιτήματα και πραγματικότητες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετοκρατίας (1554–1600)*, Ἰωάννινα 1985.

μηχανή, όσο επιτρέπεται αυτόνομη από αυτή του τοπικού *Reggimen*, με σκοπό την προάσπιση των ιδιαίτερων συμφερόντων τους αλλά, εν τέλει, και προς εξυπηρέτηση της βενετικής διοίκησης, οδηγεί στον σχηματισμό των πολιτικών συσσωματώσεων και τη λειτουργία τόσο της Κοινότητας, *Comunità*, στο αστικό κέντρο¹⁹ όσο και των Κοινών, *Comuni*, στα χωριά της υπαίθρου χώρας²⁰.

Η Βενετική Πολιτεία για να διατηρηθεί ο σύνδεσμος και η αλληλεξάρτηση των διαφόρων οικονομικών και κοινωνικών πυρήνων και ο διάλογος πόλης-υπαίθρου, αναγνωρίζει, ευθύς εξ' αρχής, αυτές τις τοπικές αλλά κοινές σε όλο το βενετικό κράτος²¹ θεσμικά κατοχυρωμένες πολιτικές συσσωματώσεις και φροντίζει να ορίσει και οριοθετήσει τις ενέργειές τους και τις καθ' ύλην αρμοδιότητές τους καθώς και τη βαρύτητα των ενεργειών τους. Με αυτό τον τρόπο, οι κάτοικοι παρουσιάζονται ως νομικό πρόσωπο που έχει υποχρεώσεις αλλά και δικαιώματα και ενδιαφέροντα και ικανότητα συμμετοχής στο διοικητικό έργο.

Κατάκτηση των υπηκόων αποτελεί η δυνατότητα αποστολής Αιτημάτων, *Capitoli*, με προτάσεις όχι μόνον για την άμυνα, την ασφάλεια, τον εβραϊκό πληθυσμό²², αλλά, ιδιαίτερα, για την εύρυθμη λειτουργία της διοίκησης, τη διασφάλιση παλαιών προνομιακής φύσεως παροχών και τη διαπραγμάτευση και εξασφάλιση νέων προνομιακών ρυθμίσεων σε θέματα κυρίως οικονομικά και δη φορολογικά και δασμολογικά, που προκύπτουν από την εκμετάλλευση της γης και τη βιοτεχνική παραγωγή

19. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 163 κ.ε.· Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος–18ος αι.)*. Μία συνθετική προσέγγιση, Βενετία 2004.

20. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 163 κ.ε.· η ίδια «*Catastico delle chiese greche*. Καταστίχωση των ορθοδόξων ναών και μονών της Ζακύνθου (το έτος 1637)», *Μνημόσυνο Μανούσου Μανούσακα, Θεσανορίσματα*, 34 (2004), 177–252· η ίδια, «*Obbedir et eseguir tutti li infrascritti capitoli. I capitoli dell' isola di Zante durante il dominio veneziano (fine XV–fine XVII sec.)*», *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII–XVIII sec.)*, *Convegno Internazionale di Studi, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, Venezia 3–7 dicembre 2007*, Chrysa Maltezou – Angeliki Tzavara – Despina Vlassi (eds.), Venezia 2009, σ. 483–495 και ιδίως 487 σημ. 21 και 488 σημ. 22 αντίστοιχα, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

21. I. Cacciavillani, *Le autonomie "locali" nella Serenissima*, Padova 1992.

22. Marianna Kolyvã, «The Jews of Zante between the *Serenissima* and the Sublime Porte: the local community and the Jewish consuls (sixteenth to seventeenth centuries)», *Mediterranean Historical Review*, 27/2 (December 2012), 199–213.

καθώς και τη διακίνηση των αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων και εμπορευμάτων από επαγγελματίες που συσσωματώνονται με συνεκτικότητα²³, συμμετέχουν σε εμπορικές στρατηγικές, πληρούν την εσωτερική και εξωτερική αγορά και εξασφαλίζουν χρηματικές συναλλαγές. Τα προς έγκριση Αιτήματα συζητούνται και συντάσσονται στο συμβούλιο της Κοινότητας ενώπιον του προνοητή και στη συνέχεια, το συμβούλιο της Κοινότητας ορίζει, από τα μέλη του, τριμελή, συνήθως, αντιπροσωπεία η οποία δέχεται την εντολή, *jussum*, να ταξιδεύσει στη μητρόπολη και περιβάλλεται με την εξουσία να υποβάλει στο συμβούλιο της Γερουσίας και να διαπραγματευθεί τα συζητηθέντα και συνταχθέντα στην Κοινότητα Αιτήματα. Τα εγκρινόμενα Αιτήματα, *Capitoli*, αποτελούν νομοθετικές ρυθμίσεις, πηγές δικαίου, εφαρμοζόμενες στην επαρχιακή διοίκηση²⁴.

Ευκαιρίες σε αυτή την προσπάθεια της Κοινότητας προσφέρει, συνήθως, η αύξηση του πληθυσμού²⁵ και των δραστηριοτήτων του και η αύξηση των εμπορικών συναλλαγών και η συνακόλουθη αύξηση του διοικητικού και δικαστικού έργου. Προκαλείται αλλαγή στους διοικητικούς μηχανισμούς και αύξηση προσωπικού —την προκαλούμενη δαπάνη αναλαμβάνουν και οι αιτούντες μέσω της επιβολής φορολογίας²⁶— μετά την υποβολή πρότασης από την Κοινότητα στο συμβούλιο της Γερουσίας.

Η Βενετική Πολιτεία παραχωρεί, με δισταγμό και περίσκεψη, τα δημόσια αξιώματα υψηλής ευθύνης και κρατικής ασφαλείας, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, και από αυτά της δικαστικής λειτουργίας παραχωρεί κυρίως την επίλυση αστικών υποθέσεων όχι υψηλής σημασίας και υψηλού

23. Α. Χ. Ζώης, *Αί εν Ζακύνθω Συντεχνίαι*, εν Ζακύνθω 1893. Η σύσταση της συντεχνιακής συσσωμάτωσης προβλέπεται με τη σύνταξη συμβολαιογραφικής πράξης και η λειτουργία της εγκρίνεται και ελέγχεται από τον προνοητή· με το *Capitolare* κάθε συντεχνίας ορίζονται οι ρυθμίσεις σύστασης και λειτουργίας της επαγγελματικής συσσωμάτωσης σύμφωνα με τα προβλεπόμενα από την υπηρεσία *Giustizia Vecchia*: το συμβούλιο της επαγγελματικής συσσωμάτωσης, *gastaldi*, έχει τη δυνατότητα να επιλύει τις προκύπτουσες διαφορές μεταξύ των μελών της συντεχνίας σε θέματα αφορώντα στις επαγγελματικές δραστηριότητες, βλ. Κολυβά, «*Catastico delle chiese greche*», ό.π., 213–215· η ίδια, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 225, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

24. Kolyva, «*Obbedir et eseguire tutti li infrascritti capitoli*», ό.π.

25. Κολυβά, «*Varii siano li animi delli abitanti*», ό.π.

26. Ακόμη και για τη σύσταση του αξιώματος των δύο συμβούλων, *consiglieri*, του *Reggimen*, βλ. Α.Σ.Υ., *Senato Mar*, reg. 28, φ. 92v, φ. 120r–v και *Compilazione Leggi*, b. 378, φ. 46r–v, φ. 47r καθώς και *Collegio, Secreta*, V, *Relazioni*, b. 61, φ. 51r. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 125–128.

οικονομικού ενδιαφέροντος: η σύνθεση των μελών του πρωτοδικείου, *corte minor*²⁷, του αγορανομείου, *giustizierato*²⁸ (το οποίο δεν πρέπει να συγχέεται με το οικονομικό σώμα των εκτιμητών, *stimadori*²⁹), του ειρηνοδικείου, *signori di pace*³⁰, του γραφείου επί των λειών, *ufficio della preda*, για τις ζωοκλοπές³¹, παραχωρείται στο συμβούλιο της Κοινότητας³². Τα δικαστικά αυτά σώματα είναι συνήθως τριμελή και σε αυτά υπηρετεί ένας γραμματέας, εκλεγόμενος, και αυτός, από το συμβούλιο της Κοινότητας. Η εποπτεία των υπηρεσιών αυτών μετακυλιέται στους συμβούλους του *Reggimen* και ο έλεγχος παραμένει στον προνοητή με του οποίου τη σύμ-

27. Η παραχώρηση του αξιώματος αυτού προς την Κοινότητα αποφασίσθη από το συμβούλιο της Γερουσίας την 28η Φεβρουαρίου 1541, κατά τη συζήτηση του 3ου άρθρου των Αιτημάτων της Κοινότητας της νήσου καταχωρισθέν στη γραμματεία της τοπικής βενετικής διοίκησης και στη γραμματεία της Κοινότητας το έτος 1543, βλ. Α.Σ.Υ., *Senato Mar*, reg. 26, φ. 74–75 και *Senato, Secreta*, III, *Dispacci Rettori, Zante*, f. 31, φ. 160v καθώς και *Avogaria di Comun, Miscellanea Civil*, b. 265/fasc. 5. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 124–125· η ίδια, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 189.

28. Για το σώμα των αγορανόμων, τριμελές, βλ. Α.Σ.Υ., *Senato Mar*, reg. 17, φ. 88r και *Inquisitori di Stato*, b. 1098/fasc. 554, φ. 67r–v. Biblioteca Nazionale Marciana, *Manoscritti* (στο εξής Β.Ν.Μ., *Mss*), Cod. It. VII, 1534[=7839], φ. 22r–v. Sanudo, *Diarii*, ό.π., τόμ. 33, στήλη 587. Βλ. και Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 124· η ίδια, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 189–190.

29. Για το σώμα των *stimadori* βλ. αυτόθι 56.

30. Το δικαστικό αυτό σώμα συνεστήθη κατά το δεύτερο ήμισυ του 17ου αι., βλ. Α. Χ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήναι 1955, σ. 149· Κολυβά, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 192–193.

31. Κατά τα πρώτα έτη, οι υποθέσεις των ζωοκλοπών και η αποκατάσταση των ζημιούμενων αγροτών είχε ανατεθεί στο κατά περίπτωση χωριό-κοινότητα, οι κάτοικοι του οποίου ανελάμβαναν και την ευθύνη και υποχρέωση της αποζημίωσης, βλ. G. D. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie dall' anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, τόμ. II, Corfù 1848, σ. 278· στη συνέχεια, την ευθύνη για την εξακρίβωση των ζημιών και τον υπολογισμό της αποζημίωσης αναλαμβάνει το δικαστικό σώμα του πρωτοδικείου, *corte minor*, το οποίο πραγματοποιούσε, προς τούτο, επιτόπια έρευνα και αυτοψία, διαδικασία δημιουργούσα αυθαιρεσίες εκ μέρους των μελών του σώματος και σοβαρό οικονομικό βάρος για τον αγροτικό πληθυσμό· ως εκ τούτου, η αρμοδιότητα για τα ζητήματα της υπαίθρου ανατίθεται, από το έτος 1543 κ.ε., στο γραφείο επί των λειών, *ufficio della preda*, βλ. Pojago, *Le leggi municipali*, ό.π., σ. 297 και A. Viggiano, *Lo specchio della Repubblica. Venezia e il governo delle Isole Ionie nel '700*, Verona 1998, σ. 40–41, 131.

32. Α.Σ.Υ., *Avogaria di Comun, Miscellanea Civil*, b. 265/fasc. 5. Κολυβά, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 191–192.

φωνη γνώμη τα «δευτερεύοντα»³³ αυτά δικαστικά σώματα συνεδριάζουν και αποφασίζουν. Οι αποφάσεις τους εφεσιβάλλονται στον προνοητή.

Το συμβούλιο της Κοινότητας φροντίζει, επίσης, για την κατάληψη μεμονωμένων κρατικών αξιωμάτων, όχι πάντα δευτερευούσης σημασίας³⁴, όπως: του αστιάτρου, *medico fisico*, (συνήθως εβραίος ιατρός με πανεπιστημιακές σπουδές)³⁵ των επιτρόπων για την επίβλεψη των πηγών του ύδατος και ιδιαίτερα της πηγής στο Ακρωτήρι-Κρυονέρι, *ponta et molo*, όπου ναυλοχεί και προμηθεύεται πόσιμο ύδωρ ο βενετικός στόλος: των γερόντων-εμπειρογνομόνων, *vecchi a decimar il paese*, για την εκτίμηση της αγοραπωλησίας των γαιών και της φορολόγησης επί της προβλεπόμενης, κατ' εκτίμηση, παραγωγής του ελαιολάδου και του οίνου³⁶ των εκτιμητών, *stimadori*, των ειδών διατροφής όπως του άρτου, του κρέατος, των ιχθύων, των γαλακτοκομικών προϊόντων και οι οποίοι είναι, επίσης, υπεύθυνοι για την ακρίβεια και τη σφράγιση των χρησιμοποιούμενων, στην πώληση αυτών των ειδών, μέτρων και σταθμών³⁷ των επιτρόπων για την επάρκεια των αγαθών και της τροφοδοσίας, *provveditori sopra le vittuarie* του υπευθύνου για τη φορολόγηση του εβραϊκού πληθυσμού, *scontro dei ebrei*: του υπηρετούντος στο τελωνείο ζυγιστή, *deputato alla stagiera*: του υπευθύνου της διαχείρισης των σε διαμετακόμιση εμπορευμάτων, *deputato agli transiti*³⁸ των υπευθύνων για τον υπολογισμό και την είσπραξη της

33. Να επισημανθεί ότι η εκδίκαση των σοβαρών πολιτικών και ποινικών υποθέσεων παραμένει στη δικαιοδοσία του προνοητή και των δύο συμβούλων και ότι ο γραμματέας του προνοητή αναλαμβάνει την ευθύνη του δημοσίου κατηγορού και συνθέτει το ερωτηματολόγιο για την ανακριτική διαδικασία την οποία και πραγματοποιεί, βλ. A.S.V., *Consiglio dei Dieci*, Parti Comuni, reg. 20, φ. 121v-122r. Βλ. και G. Marzari, *La pratica et theoria del cancelliere*, Vicenza 1593 και L. Priori, *Pratica criminale*, Venezia 1644.

34. A.S.V., *Avogaria di Comun*, Miscellanea Civil, b. 265/fasc. 5. Ζώης, *Ιστορία*, σ. 145 κ.ε.

35. Kolyvã, "The Jews of Zante", ό.π., 203-204.

36. Κατά τη διαδικασία της εκτίμησης, οι *vecchi a decimar il paese* συνοδεύονται στην ύπαιθρο χώρα από τον *scrivan et scontro* του δημοσίου ταμείου και της εφορίας και από έναν εκ των υπηρετούντων *cavallarotti*, βλ. B.N.M., *Mss*, Cod. It. VII, 1534[=7839], φ. 54r-v.

37. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 14, φ. 184v-185r και reg. 16, φ. 77r-v. Ζώης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 156-157. Κολυβά, *Ζακύνθος*, ό.π., σ. 124.

38. A.S.V., *Senato, Secreta*, Dispacci Rettori, Zante, f. 9. B. Arbel, "The Ionian Islands and Venice's trading system during the sixteenth century", *Πρακτικά ΣΤ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, τόμ. II, Αθήνα 2001, σ. 147-160. Kolyvã, "The Jews of Zante", ό.π., 203, 205.

συμμετοχής των χωριών-κοινοτήτων στο δημόσιο χρέος και τα έξοδα για την αποστολή των πρεσβειών στη Βενετία, *tanseri*: των επιτρόπων για τον έλεγχο της νόμιμης οικοδόμησης στο αστικό κέντρο καθώς και της ελεύθερης και ανεμπόδιστης διέλευσης των πεζών και της καθαριότητας των οδών και των αυλάκων για την αποστράγγιση των ομβρίων υδάτων στο αστικό κέντρο και της *in situ* επίλυσης των σχετικών διαφορών, *procuratori alle strade della città*³⁹ των ομολόγων τους στα χωριά της υπαίθρου χώρας με έμφαση στην απρόσκοπτη ροή των χειμάρρων και την καλή διατήρηση των οδών και των γεφυριών, *procuratori sopra le strade, di fiumi, acque, ponti, fossi, usurpation*: του υπευθύνου της διακίνησης της ιδιωτικής αλληλογραφίας η οποία παραλαμβάνεται από το γραφείο του υγειονόμου, *deputato alle lettere*: του επιμελητή για την επίδοση των σε ελληνική γλώσσα κλήσεων του προνοητή προς τους αγρότες και κατοίκους της υπαίθρου χώρας, *deputato alli bollettini greci*: των υπευθύνων για τα ταξίδια των πλοίων στην Πελοπόννησο, *deputati sopra le fregate che praticano alle parti di Morea* (πιθανόν για την προμήθεια των αναγκαίων προϊόντων διατροφής⁴⁰), κ. ά. Το συμβούλιο της Κοινότητας αναλαμβάνει και την εκλογή των επιτρόπων και του ιερουργού της στην πόλη του Κάστρου Μονής του Αγ. Ιωάννη, προστάτου της Κοινότητας⁴¹, και των επιτρόπων της Μονής του Αγ. Νικολάου των Ξένων, στην πόλη του Αιγειαλού⁴².

Ακόμη, δημιουργούνται νέες υπηρεσιακές μονάδες, *uffizii, cariche*, διοικητικής και διαχειριστικής λειτουργίας. Οι «ημιδημόσιες» αυτές υπηρεσιακές μονάδες ιδρύονται, συγκροτούνται και λειτουργούν με αρμοδιότητες που έχουν σχέση με την πρόβλεψη και τη διαχείριση της υγείας όπως το υγειονομείο και τα λοιμοκαθαρθήρια⁴³ του επισιτισμού όπως

39. Οι αποφάσεις εφεσιβάλλονται στον προνοητή.

40. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 32, φ. 115v-116 και *Cinque Savii alla Mercanzia*, σειρά II, b. 44/fasc. 102.I. Kolyvã, "The Jews of Zante", ό.π., 203.

41. A.S.V., *Avogaria di Comun*, Miscellanea Civil, b. 265/fasc. 5. Λ. X. Ζώης, *Αί ἐν Ζακύνθῳ Μοναί*, ἐν Ζακύνθῳ 1900, σ. 47 σημ. 49. Κολυβά, «*Catastico delle chiese greche*», ό.π., 202-203.

42. A.S.V., *Avogaria di Comun*, Miscellanea Civil, b. 265/fasc. 5. Κολυβά, «*Catastico delle chiese greche*», ό.π., 203.

43. Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Το κακό οδεύει έρποντας... Οι λοιμοί της πανώλης στα Ιόνια Νησιά (17ος-18ος αι.)*, Βενετία 2007. Από την Κοινότητα εκλέγονται οι τρεις υγειονόμοι και ο γραμματέας του υγειονομείου. Για την τυπολογία των παραγομένων εγγράφων βλ. Κολυβά, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 215-218.

η σιταποθήκη⁴⁴ της κίνησης των κεφαλαίων και του χρηματο-πιστωτικού ζητήματος όπως το ενεχυροδανειστήριο⁴⁵ της κοινωνικής μέριμνας όπως το ταμείο εξαγοράς αιχμαλώτων⁴⁶ των ευαγών ιδρυμάτων όπως το νοσοκομείο και το βρεφοκομείο⁴⁷. Οι υπηρεσίες αυτές αρχίζουν τη λειτουργία τους μετά από αίτημα της Κοινότητας και έγκριση του προνοητή και, στη συνέχεια, σχετική απόφαση του συμβουλίου της Γερουσίας, επιχορηγούνται με μικρό χρηματικό ποσό από τα κρατικά έσοδα, και μάλιστα από τα έσοδα της Κοινότητας και των Κοινών, καθώς και την ιδιωτική πρωτοβουλία, και αυτοχρηματοδοτούνται από τη διατίμηση των παρεχομένων υπηρεσιών και από τα έσοδα που προέρχονται κατά την πραγμάτωση των σκοπών ίδρυσης και λειτουργίας τους⁴⁸. Και εδώ, η εποπτεία μετακυλιέται στους συμβούλους του *Reggimen* και ο έλεγχος παραμένει στον προνοητή.

Η επιλογή του υπαλληλικού προσωπικού για τις θέσεις υψηλής ευθύνης και κρατικής ασφαλείας, όπως ο *cancellier*⁴⁹, ο *camerlengo* και ο *scon-*

44. Από την Κοινότητα εκλέγονται οι τρεις, συνήθως, υπεύθυνοι της Σιταποθήκης, οι δύο γραμματείς εκ των οποίων ο ένας εκτελεί και χρέη αρχειοφύλακα και οι δύο, συνήθως, υπεύθυνοι μέτρησης των σιτηρών, βλ. A.S.V., *Avogaria di Comun*, Miscellanea Civil, b. 265/fasc. 5 και *Inquisitori di Stato*, b. 1098/fasc. 554, φ. 67r-v. Μαριάννα Κολυβά, «Για το "Fontego" της Ζακύνθου (16ος αι.-17ος αι.). Το πρόβλημα του επισιτισμού», «Ο άρτος ημών». Από το σιτάρι στο ψωμί, Γ' Τριήμερο Εργασίας, Πήλιο 10-12.4.1992, Π.Τ.Ι. ΕΤΒΑ, Αθήνα 1994, σ. 200-204 και η ίδια, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 219-221 όπου και η τυπολογία των παραγομένων εγγράφων.

45. Από την Κοινότητα εκλέγονται οι τρεις, συνήθως, υπεύθυνοι του ενεχυροδανειστήριου, ο γραμματέας, ο βοηθός του, εκτελών και χρέη αρχειοφύλακα, και ο ταμίας, βλ. P. Mercati, *Saggio storico e statistico della città ed isola di Zante*, Zante 1811, σ. 27-28. Κολυβά, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 222-224, όπου και η τυπολογία των παραγομένων εγγράφων.

46. A.S.V., *Avogaria di Comun*, Miscellanea Civil, b. 265/fasc. 5. A. X. Ζώης, «Ταμείον εξαγοράς αιχμαλώτων», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 5 (1928), 342-347.

47. A.S.V., *Avogaria di Comun*, Miscellanea Civil, b. 265/fasc. 5. A. X. Ζώης, «Τὸ Ἐκθετοτροφεῖον Ζακύνθου», ἐφημερίς Ἐποχῆ, ἔτος Α', ἀρ. φύλλον 13-16, ἐν Ζακύνθῳ 1892. Κολυβά, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 221-222 όπου και η τυπολογία των παραγομένων εγγράφων.

48. Κολυβά, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 215.

49. Και εδώ νοείται ο γραμματέας του *Reggimen* και όχι ο γραμματέας της Κοινότητας, βλ. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 115-119. Το αξίωμα το γραμματέα του *Reggimen* δεν παραχωρείται στην Κοινότητα, βλ. A.S.V., *Consiglio dei Dieci*, Parti Comuni, reg. 20, φ. 121v-122r.

*tro*⁵⁰, οι *interpreti*⁵¹ ο *admiratus*⁵², ο *prior delle fabriche*⁵³, ο *armiraglio*⁵⁴, ο *signor di notte* με αρμοδιότητα και ποινικής διαδικασίας⁵⁵, ο *capitan*

50. Ο οικονομικός ελεγκτής, *camerlengo*, και ο ταμίας, *scontro*, είναι υπεύθυνοι του δημοσίου ταμείου και της εφορίας. Να σημειωθεί ότι η θέση του *scontro* του δημοσίου ταμείου και της εφορίας του *Reggimen* Ζακύνθου παραχωρείται στους εντοπίους από το έτος 1586 κ.ε., μετά την επιτυχή διαδοχή του Zorzi Bianco, αποθανόντος το έτος 1563, από τον Nuntio Σιγούρο, *cittadin di quella isola*: η επιλογή του Nuntio Σιγούρου πραγματοποιήθηκε από τον υπηρετούντα προνοητή Ζακύνθου και η έγκριση και ο διορισμός με απόφαση του συμβουλίου της Γερουσίας, βλ. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 38, φ. 141v. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 121-122. Στη συνέχεια, το αξίωμα παραχωρείται στην Κοινότητα, με σύμφωνη γνώμη του προνοητή, βλ. A.S.V., *Senato, Secreta*, III, Dispacci Rettori, Zante, f. 31.

51. Στο *Reggimen* της Ζακύνθου υπηρετούν διερμηνείς της ελληνικής, της ιταλικής και της τουρκικής γλώσσας για τη διασφάλιση της απονομής δικαιοσύνης και την ασφάλεια των συναλλαγών, βλ. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 119, 121.

52. Ο *admiratus* είναι υπεύθυνος του ναυστάθμου, βλ. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 14, φ. 174r και reg. 18, φ. 46v-47r. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 153-155.

53. Ο *prior* είναι υπεύθυνος των τεχνικών υπηρεσιών, βλ. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 145-148 κ.ε. Η υπηρεσία αυτή εφρόντισε, μεταξύ άλλων, και για την κατασκευή, στην πόλη του Αιγειαλού, γραφείου του προνοητή και αίθουσας για τις συνεδριάσεις της Κοινότητας, όταν αυτές δεν πραγματοποιούνται στη μεγάλη αίθουσα της Μονής του Αγ. Φραγκίσκου στην πόλη του Κάστρου, βλ. Sanudo, *Diarii*, ό.π., τόμ. 21, στήλη 234-235. αργότερα, στα μέσα του 17ου αι, οι συνεδριάσεις της Κοινότητας πραγματοποιούνται στον ναό των Αγ. Πάντων στην πόλη του Αιγειαλού μια και [...] *la salla del Consiglio sita in fortezza* εχρησιμοποιείτο για τις ανάγκες της σιταποθήκης, βλ. A.S.V., *Avogaria di Comun*, Miscellanea Civil, b. 265/fasc. 5.

54. Ο *armiraglio* είναι υπεύθυνος του λιμεναρχείου και του τελωνείου, βλ. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 32, φ. 146v και Sanudo, *Diarii*, ό.π., τόμ. 2, στήλη 425 και τόμ. 54, στήλη 495. Στα μέσα του 16ου αι., η Κοινότητα εκμεταλλεύομενη την αρρυθμία και τη σύγχυση που επικρατούσε στο λιμεναρχείο και συνακόλουθα στο τελωνείο της νήσου και προσβλέποντας στην αύξηση της ζήτησης της σταφίδας και του ελαιολάδου στην ευρωπαϊκή αγορά, ζητά επίμονα από τη Βενετική Πολιτεία την ανάληψη της λειτουργίας του λιμεναρχείου και του τελωνείου της νήσου με εκλεγμένους από το σώμα της Κοινότητας υπαλλήλους, βλ. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 32, φ. 126v και *Compilazione Leggi*, b. 378, φ. 54r-56v. Για την εξέλιξη του θέματος και τον αναρτηθέντα πίνακα των τελών ελλιμενισμού των πλοίων βλ. A.S.V., *Collegio*, Serenissima Signoria, filza 168 και Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 155-158.

55. Ο *signor di notte* είναι υπεύθυνος της νυκτοφυλακής στην πόλη του Αιγειαλού, βλ. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 131. η ίδια, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 190-191, 204. Ο προνοητής Gabriel Emo στην Αναφορά του, το έτος 1580, προτείνει την κατάργηση του αξιώματος μια και η μισθοδοσία του *signor di notte* βαρύνει το δημόσιο ταμείο της νήσου, πρόταση που δεν έγινε δεκτή όπως φαίνεται από τους κατά καιρούς διορισμούς, βλ. A.S.V., *Collegio, Secreta*,

*del devedo*⁵⁶, ο *avvocato dei prigionieri* και ο *guardiano e custode delle regioni*⁵⁷, παραμένει, εν πολλοίς, στην ευθύνη του προνοητή από τον οποίον και πραγματοποιείται, ακολουθεί στάδιο πενταετούς δοκιμαστικής υπηρεσίας, οι δε σχετικές με την πρόσληψη και τον διορισμό αποφάσεις ανάγονται στα αρμόδια προς τούτο συμβούλια της Βενετικής Πολιτείας. Επίσης, σε αυτές τις θέσεις, η επιλογή και ο διορισμός δύναται να πραγματοποιηθεί και απ' ευθείας από το συμβούλιο του Κολλεγίου ή το συμβούλιο της Γερουσίας, σε αναγνώριση υπηρεσιών, όπως έχει ήδη αναφερθεί⁵⁸. Και για τα δημόσια αξιώματα που εκχωρούνται ή ορίζονται *in vita*, είναι απαραίτητη η θετική γνώμη-πρόταση όχι μόνον του υπηρετούντος προνοητή αλλά και των δύο προηγούμενων προνοητών και οι θετικές εισηγήσεις του συμβουλίου των εμπειρογνομόνων επί του εμπορίου⁵⁹ και στη συνέχεια, από το έτος 1576 κ.ε., και των προνοητών επί της περιστολής των δημοσίων δαπανών και της εξοικονόμησης του δημοσίου χρήματος⁶⁰.

V, Relazioni, b. 62/fasc. 2, φ. 111v και Museo Civico Correr, *Manoscritti*, P. D. 371-bII, φ. 57r, Για τη σύσταση και τις αρμοδιότητες του σώματος στη μητρόπολη, βλ. S. Baldan, "I Signori di notte al Criminal. Un' antica Magistratura veneziana nel secondo Settecento", *Studi Veneziani*, n. s., 49 (2005), 191-245.

56. Ο *capitan del devedo* είναι υπεύθυνος για τις σκοπιές, ιδιαίτερα κατά τους θερινούς μήνες, και την ενημέρωση του προνοητή για τις κινήσεις των πλοίων, βλ. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 16, φ. 170r και *Consiglio dei Dieci*, Parti Comuni, reg. 3, φ. 94r και reg. 15, φ. 23v-24r καθώς και *Quarantia Criminal*, b. 440. Ο προνοητής Antonio Pisani στην Αναφορά του, το έτος 1632, προτείνει την επανεξέταση της αναγκαιότητας του αξιώματος και την πιθανή εκχώρησή του στο συμβούλιο της Κοινότητας, βλ. A.S.V., *Collegio, Secreta*, V, Relazioni, b. 75. Βλ. και Sannudo, *Diarii*, ό.π., τόμ. 34, στήλη 261 και B.N.M., *Mss*, Cod. It. VI, 80 [=5767] όπου αναφορά στη μισθοδοσία του *capitan del devedo*.

57. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 55, φ. 163v και reg. 65, φ. 13r αντίστοιχα καθώς και *Quarantia Criminal*, b. 440.

58. Αυτόθι 52.

59. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 60, φ. 104v. Για το συμβούλιο των εμπειρογνομόνων επί του εμπορίου, *Cinque savii sopra la mercanzia*, και τις σχετικές με τον έλεγχο των προκαλουμένων δαπανών από μισθοδοσίες υπαλληλικού προσωπικού αρμοδιότητες του, βλ. Maria Borgherini Scarabellin, *Il Magistrato dei Cinque Savii alla Mercanzia dalla istituzione alla caduta della Repubblica. Studio storico su documenti d' archivio*, Venezia 1925.

60. Για τους προνοητές επί της περιστολής των δημοσίων δαπανών, *Provveditori sopra la scansion e revision delle spese superflue*, τις αυξημένες αρμοδιότητές τους σε σχέση με την κατάργηση δημοσίων αξιωμάτων προς εξοικονόμηση δημοσίου χρήματος και το παραχθέν αρχείο, βλ. Tiepolo, "Archivio di Stato di Venezia", ό.π., σ. 949.

Η Κοινότητα φροντίζει, με ιδιαίτερη επιμονή και μεθοδικότητα, να αποκτήσει, ευθύς εξ' αρχής, αυτή μόνη, τη δυνατότητα επιλογής του υπαλληλικού προσωπικού για την επάνδρωση και των «ημιδημοσίων» υπηρεσιακών μονάδων, που μόλις αναφέρθηκαν. Το συμβούλιο της Κοινότητας, σε συνεργασία με τον προνοητή, στην πρώτη ετήσια συνεδρία του, προκηρυσσόμενη από τον προνοητή⁶¹, γνωστοποιεί τις προς κατάληψη υπηρεσιακές θέσεις⁶² και τις κατά περίπτωση υποψηφιότητες για την ανανέωση των προσώπων στα διάφορα αξιώματα καθώς και τους εγγυητές των υποψηφίων. Η επιλογή του υπαλληλικού προσωπικού ανατίθεται στο συμβούλιο της Κοινότητας και η διαδικασία της εκλογής πραγματοποιείται ενώπιον του προνοητή και του γραμματέα του. Ο διορισμός εγκρίνεται, εν τέλει, από τον προνοητή. Στις περιπτώσεις αυτές η θητεία είναι μονοετής ή διετής —σε ειδικές περιπτώσεις πενταετής, όπως του αστιάτρου και μάλιστα σε περιόδους λοιμώδους ασθένειας— με δυνατότητα ανανέωσης, και όχι *in vita*, και προβλέπεται μονοετής ή διετής αργία κατά τη διάρκεια της οποίας πραγματοποιείται έλεγχος της διοίκησης και της διαχείρισης.

Η Κοινότητα φροντίζει ακόμη για τη δημιουργία διοικητικών μηχανισμών προς ίδιαν λειτουργία, επί κεφαλής των οποίων τίθενται, μετά από εκλογική διαδικασία του συμβουλίου των εκατόν πενήντα (150) της Κοινότητας⁶³, ενεργά και αξιόπιστα μέλη της που ανήκουν στον πυρήνα των κυρίαρχων αστικών οικογενειών και καταλαμβάνουν τα αξιώματα των συνδίκων, *sindici*⁶⁴, των αντιρρητικών, *contraditori*⁶⁵, των κησό-

61. A.S.V., *Avogaria di Comun*, Miscellanea Civil, b. 265/fasc. 5.

62. Αυτόθι 55-57.

63. A.S.V., *Avogaria di Comun*, Miscellanea Civil, b. 265/fasc. 5. Παπαδιά-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, ό.π., σ. 347 κ.ε.

64. Οι σύνδικοι, τριμελές όργανο, είναι τα ύψιστο αξίωμα της Κοινότητας. Αναλαμβάνουν, σε συνεργασία με τον προνοητή της νήσου, πολλαπλές και σημαντικές αρμοδιότητες: επίβλεψη της λειτουργίας της σιταποθήκης, του ενεχυροδανειστηρίου και του ταμείου εξαγοράς αιχμαλώτων· συμμετοχή στην κλήρωση των αγγαρεύσιμων χωρικών είτε για κωπηλασία στις γαλέρες, είτε για φρούρηση της νήσου είτε για παροχή εργασίας στα δημόσια έργα· συμμετοχή στη δημοπράτηση των φόρων· έγκριση των τιμών πώλησης των αγαθών, κ.ά., βλ. Ζώης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 145.

65. Οι αντιρρητικοί, δύο τον αριθμό, έχουν έργο την αντίκρουση των υποβαλλομένων στο συμβούλιο της Κοινότητας προτάσεων, κατά τη συζήτησή τους, με σκοπό την λήψη ώριμων αποφάσεων, βλ. Ζώης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 146.

ρων, *censori*⁶⁶, του γραμματέα της Κοινότητας, *cancellier della città e nodaro deputato all' archivio*⁶⁷, των τριηραρχών, *sopracomiti*⁶⁸, των εξεταστών, *esaminatori*⁶⁹, κ.ά.

Στα χωριά-κοινότητες της υπαίθρου χώρας, τα Κοινά, λειτουργεί πολυμελές όργανο αποτελούμενο από τους προς τούτο εκλεγόμενους, συνήθως τρεις, πρωτογέροντες, *vecchiardi*, καθώς και τον κοντόσταυλο, *contestabile*, οι οποίοι σε συνεργασία με τον ενοριακό ιερέα, *papa*, τον υπεύθυνο για την είσπραξη του φόρου, *scontro*, και τους νοταρίους οι οποίοι έχουν έδρα άσκησης του λειτουργήματός τους το χωριό-κοινότητα, αναλαμβάνουν συγκεκριμένες καθ' ύλην αρμοδιότητες συμμετέχοντας στην εκτελεστική-διοικητική, διαχειριστική και δικαστική λειτουργία με κατά τόπο αρμοδιότητα την έκταση του χωριού-κοινότητας. Και να σημειωθεί ότι, εκτός από τους αγρότες και καλλιεργητές, στα χωριά-κοινότητες εγκαθίστανται και οι οικογένειες των «στρατιωτών»⁷⁰ και είναι

66. Οι κήσορες, δύο τακτικοί και δύο έκτακτοι, κηρύσσουν την έναρξη και τη λήξη των εργασιών των συνεδριάσεων του σώματος, επιλαμβάνονται τα όσα συνδέονται με αυτές, επιμελούνται των ψηφοφοριών και αναλαμβάνουν την ορκωμοσία των εκλεγόμενων από την Κοινότητα αξιωματούχων μετά τον έλεγχο της κατάθεσης των χρηματικών εγγυήσεων, βλ. Ζώης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 146.

67. Ο γραμματέας της Κοινότητας αναλαμβάνει εκτός από την επιστάσια του τρέχοντος αρχείου και τη φροντίδα για τη διατήρηση και διαχείριση των ημιενεργών και ανενεργών αρχείων της Κοινότητας. Επίσης, σε συνεργασία με τους δύο προέδρους του Κολλεγίου των νοταρίων, διατηρεί την ευθύνη της παραλαβής και της διαχείρισης των αρχείων των τεθνεώτων και των μη εν ενεργεία συμβολαιογράφων, βλ. Ζώης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 147.

68. Το αξίωμα παραχωρείται, στα μέσα του 16ου αι., στην Κοινότητα μετά από έγκριση του 4ου αιτήματος της Κοινότητας, βλ. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 26, φ. 74-75. Η τριήρης αποστέλλεται από τη Βενετία εφοδιασμένη με τα αναγκαία είδη· οι αγγαρεύσιμοι χωρικοί της νήσου αποτελούν το πλήρωμα της γαλέρας, είτε ως κωπηλάτες είτε ως μάχιμοι ναύτες, αυτόθι 63, 65· η Βενετική Πολιτεία αναλαμβάνει την αντιμισθία και τα έξοδα διατροφής του πληρώματος· η τριήρης συμμετέχει στις περιπολίες καθώς και στις εμπόλεμες συρράξεις υπό τον έλεγχο του γενικού προνοητή του Στόλου ή του γενικού προνοητή Θαλάσσης, βλ. Ζώης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 154.

69. Οι εξεταστές ή ανακριτές, συνήθως τρεις, εκλέγονται από το έτος 1683 κ.ε. με σκοπό την έγκριση ή απόρριψη των αιτήσεων για είσοδο νέων μελών στο συμβούλιο της Κοινότητας, βλ. Ζώης, *Ιστορία*, ό.π., σ. 155.

70. Μαριάννα Κολυβά, «Θεόδωρος Παλαιολόγος, άρχηγός μισθοφόρων «στρατιωτών» και διερμηνέας στην ύπηρεσία τής Βενετίας (1452ci.-1532)», *Θησαυρίσματα*, 10 (1973), 138-163· η ίδια, «*Varii siano li animi delli abitanti*», ό.π., σ. 420.

γνωστή η μέριμνα της Γαληνοτάτης για ομάδες υπηκόων από τις οποίες δέχεται αντάλλαγμα στρατιωτικές υπηρεσίες.

Οι *vecchiardi* εκλέγονται ανά διετία από τα μέλη του χωριού-κοινότητας⁷¹ και το εκπροσωπούν στις κοινές συνεδριάσεις τους με τον προνοητή και τους συνδίκους της Κοινότητας. Οι συνεδριάσεις αυτές έχουν αντικείμενο: την υποβολή των *Capitoli*, την κάλυψη της αδυναμίας της Βενετικής Πολιτείας στη στρατιωτική και οχυρωματική ασφάλεια με την ανάληψη αγγαρειών (κωπηλασία στις γαλέρες⁷², σκοπιές, εργασία στα οχυρά και τα δημόσια έργα), τον υπολογισμό της συμμετοχής-επιβάρυνσης του χωριού-κοινότητας για την κάλυψη του δημοσίου χρέους⁷³, τη συζήτηση των εφέσεων επί των αποφάσεων των *vecchiardi* και των αποφάσεων επί των δικογραφιών που σχηματίζονται με τη διαδικασία της *cavalcada*⁷⁴. Οι υποθέσεις επί των οποίων

71. Ο προνοητής Donato da Lezze (1504-1506) αποφασίζει η θητεία των πρωτογέροντων και των κοντοσταύλων να είναι *in vita* και η επιλογή τους να πραγματοποιείται την ημέρα της εορτής του αγ. Γεωργίου στο γραφείο του *Reggimen* με κλήρωση μεταξύ των ονομάτων των γερόντων του χωριού-κοινότητας, βλ. A.S.V., *Senato, Secreta*, III, *Dispacci Rettori*, Zante, f. 30· στη συνέχεια, [...] *vedendo che in questa insula delli contestabili et vecchiardi delle [ville] che sono stati in vita per il che ne rissurgeno molte invidie, risse, desobbedientie et altri scandali*, με απόφαση της 6ης Μαΐου 1548, η εκλογή τους πραγματοποιείται μεταξύ των γερόντων του χωριού-κοινότητας και η θητεία τους ορίζεται διετής, με δυνατότητα επανεκλογής, μετά την οποία ακολουθεί υποχρεωτική αργία δύο ετών, βλ. A.S.V., *Senato, Secreta*, III, *Dispacci Rettori*, Zante, f. 31, φ. 167r.

72. Οι *vecchiardi*, ο ενοριακός ιερέας και ο κοντόσταυλος, προσκομίζουν στον προνοητή και στους συνδίκους της Κοινότητας τους πίνακες, *Ruolli*, με τα ονόματα των ανδρών οι οποίοι, μετά από κλήρωση, θα υπηρετήσουν στις γαλέρες, βλ. A.S.V., *Senato, Secreta*, III, *Dispacci Rettori*, Zante, f. 30. και αυτόθι 65.

73. A.S.V., *Avogaria di Comun*, *Miscellanea Civil*, b. 265/fasc. 5. Τα χωριά-κοινότητες συμμετέχουν, εκτός των άλλων, και στα έξοδα της αποστολής των πρεσβειών στη Βενετία· ο υπολογισμός και η είσπραξη των χρηματικών ποσών που βαρύνουν, εν γένει, το χωριό-κοινότητα πραγματοποιείται από τους εκλεγόμενους από την Κοινότητα *tanseri*, αυτόθι 57.

74. Η διαδικασία αυτή προβλέπει πρόσκληση για αυτοψία και επιτόπια έρευνα εκπροσώπου του δικαστικού σώματος του πρωτοδικείου, *corte minor*, πριν την έκδοση της σχετικής απόφασης, βλ. G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856 (και φωτο-αναστατική ανατύπωση Milano 1971)· Κολυβά, Ζάκυνθος, ό.π., σ. 130· η ίδια, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 192. Στις αρχές του 16ου αι., τον εκπρόσωπο του πρωτοδικείου συνοδεύει στο «viaggio» και ένας εκ των υπηρετούντων *cavallarotti*, βλ. Pojago, *Le leggi municipali*, ό.π., σ. 293.

εκδίδονται αποφάσεις αφορούν σε δικαιοκές διαφορές μικρού οικονομικού ενδιαφέροντος, δηλαδή μέχρι πέντε δουκάτα⁷⁵.

Ο κοντόσταυλος, *contestabile*⁷⁶ εκλέγεται ανά διετία⁷⁷, και συνεργάζεται με τους *vecchiardi* στην απονομή δικαιοσύνης καθώς και με το γραφείο επί των λειών για τη συγκέντρωση των αιτήσεων-καταγγελιών των κατοίκων του χωριού, την αποδοχή ή απόρριψη της αίτησης και συνακόλουθα του αιτήματος για αποκατάσταση των ζημιών και την καταγραφή των μαρτυρικών καταθέσεων. Εκτελεί και επιβάλλει τις δικαστικές αποφάσεις, παρακολουθεί τις εκτιμήσεις και τις εκθέσεις πραγματογνωμοσύνης εκ μέρους των συμβολαιογράφων του χωριού, επιλύει τις διαφορές για μικροτραυματισμούς μεταξύ των χωρικών⁷⁸, διενεργεί την κατά νόμο προσαγωγή των οφειλετών και εν γένει προνοεί και επιβάλλει την τάξη⁷⁹. Συμμετέχει στο σώμα των επιτρόπων των συναδελφικών ναών του χωριού-κοινότητας⁸⁰. Ο *contestabile* του χωριού-κοινότητας δεν πρέπει να συγχέεται με τον *contestabile* του φρουρίου της νήσου, ο οποίος εκλέγεται από το συμβούλιο της Γερουσίας, μισθοδοτείται από το δημόσιο ταμείο της νήσου, έχει έδρα άσκησης των καθηκόντων του στην πόλη του Κάστρου και είναι επί κεφαλής στρατιωτικού σώματος ικανού για τη φρούρησή του⁸¹.

Ο *scontro*, εφοριακός ελεγκτής των αγροτών, εκλέγεται από την Κοινότητα και όχι από τα Κοινά⁸², εισπράττει και καταθέτει στο δημό-

75. A.S.V., *Senato, Secreta*, III, Dispacci Rettori, Zante, f. 3, φ. 160r-v. Rojago, *Le leggi municipali*, ό.π., σ. 297. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 130.

76. Rojago, *Le leggi municipali*, ό.π., σ. 289.

77. Η ανά διετία εκλογή των κοντοσταύλων απεφασίσθη την 6η Μαΐου 1548, βλ. αυτόθι 63 σημ. 71 και 72.

78. Στα μέσα του 16ου αι. δίδονται αυστηρές οδηγίες για την πιστοποίηση, εκ μέρους των κοντοσταύλων, της σοβαρότητας των τραυματισμών μια και παρατηρείται τάση υπερβολής μεταξύ των χωρικών με σκοπό την είσπραξη χρηματικών ή εις είδος αποζημιώσεων, βλ. A.S.V., *Senato, Secreta*, III, Dispacci Rettori, Zante, f. 31, φ. 161r.

79. A.S.V., *Senato, Secreta*, III, Dispacci Rettori, Zante, f. 31, φ. 160. Rojago, *Le leggi municipali*, ό.π., σ. 297. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 125, 130.

80. Κολυβά, «*Catastico delle chiese greche*», ό.π., 211.

81. A.S.V., *Collegio, Secreta*, V, Relazioni, b. 61, φ. 109v-110r [Αναφορά του προνοητή Francesco Badoer, 30 Δεκεμβρίου 1528]. Ο προνοητή Gabriel Emo, το έτος 1580, προτείνει την κατάργηση του αξιώματος, αυτόθι σημ. 55.

82. Το αξίωμα εθεσπίσθη το έτος 1505, είναι ετήσιας θητείας και εξάμηνης αργίας και η μισθοδοσία-αποζημίωση βαρύνει την Κοινότητα. Εκλέγονται, συνήθως, δύο εκ των οποίων ο ένας αναλαμβάνει *scontro delle campagne nella banda*

σιο ταμείο τους φόρους που έχουν επιβληθεί στους αγρότες ως φυσικά πρόσωπα, δηλαδή τους φόρους της δεκάτης επί της αγροτικής παραγωγής. Οι φόροι αυτοί έχουν υπολογισθεί από τους τρεις ή τέσσερις προαναφερθέντες γέροντες-εμπειρογνώμονες, *vecchi a decimar il paese*⁸³, οι οποίοι εκλέγονται από το συμβούλιο της Κοινότητας και όχι από τα Κοινά, έχουν έδρα τους το αστικό κέντρο και δεν πρέπει να συγχέονται με τους *vecchiardi*.

Ο ενοριακός ιερέας, *papa*, πιστοποιεί την αστική κατάσταση των κατοίκων του χωριού, δηλαδή λειτουργεί ως ληξιαρχος, και ως τέτοιος ετοιμάζει και καταθέτει στους συνδίκους της Κοινότητας, μέσω των *vecchiardi*, τους πίνακες των κατοίκων ικανών για επιβολή αγγαρείας στις γαλέρες, *Ruolli*, στις σκοπιές, *Rassegna*, και στα οχυρωματικά έργα, την οδοποιία και εν γένει τα δημόσια έργα, *Anagraffi*⁸⁴.

Οι νοτάριοι, οι ασκούντες το λειτουργημά τους στα χωριά-κοινοότητες της υπαίθρου χώρας, εκτός από τη σύνταξη των προβλεπομένων γνωστών συμβολαιογραφικών πράξεων για δικαιοπραξίες, προικοδοτήσεις και διαθήκες, συμμετέχουν, όπως και οι ασκούντες τη συμβολαιογραφία στο αστικό κέντρο, στις επιτροπείες και στις εκτιμήσεις, συντάσσουν και καταχωρίζουν τα έγγραφα *συνυποσχετικά*⁸⁵ και τις αποφάσεις επίλυσης των δικαιοκών διαφορών με συμβιβαστική και διαιτητική διαδικασία. Οι αποφάσεις αυτές εφεσιβάλλονται στους *vecchiardi* εντός χρονικού ορίου οκτώ ημερών, άλλως είναι εκτελεστές⁸⁶.

Συνοψίζοντας και επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μας στην Κοινότητα και τα Κοινά, πολιτικές συσσωματώσεις όχι μόνον αναγνωρισμένες

piccola, βλ. A.S.V., *Avogaria di Comun*, Miscellanea Civil, b. 265/fasc. 5 και *Inquisitori di Stato*, b. 1098/fasc. 554, φ. 67r-v.

83. A.S.V., *Senato, Secreta*, III, Dispacci Rettori, Zante, f. 31, έγγραφο με χρονολογία 1489 (αντίγραφο του 4ου και του 5ου άρθρου των *Capitoli et Ordini* του προνοητή του Στόλου Cosma Pasqualigo). Sanudo, *Diarii*, ό.π., τόμ. 27, στήλη 235. Κολυβά, *Ζάκυνθος*, ό.π., σ. 123-124.

84. Κολυβά, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 214.

85. Στις περιπτώσεις επίλυσης των ιδιωτικών δικαιοκών διαφορών με αιρετοκρισία, οι ενδιαφερόμενοι διάδικοι οφείλουν να συντάξουν και υπογράψουν *έγγραφο συνυποσχετικόν* ενώπιον συμβολαιογράφου και μαρτύρων στο οποίο δηλώνουν τη βούλησή τους να υποβάλουν τη διαφορά τους για επίλυση στη με αιρετοκρισία και διαιτησία διαδικασία, βλ. Κολυβά, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 192, 287, 385 όπου και σχετική βιβλιογραφία.

86. Κολυβά, *Αρχαιονομία. Φορείς παραγωγής αρχείων*, ό.π., σ. 212-214.

αλλά και ενταγμένες στο βενετικό κράτος και στις κρατικές λειτουργίες, θα παρατηρηθεί ότι αυτές: προβάλλονται σε όργανα νομοπαρασκευαστικής εργασίας μέσω της επεξεργασίας και της υποβολής Αιτημάτων με την τυπολογία των *Capitoli*: εξελίσσονται σε όργανα δικαστικής λειτουργίας για την επίλυση δικαιοκίων διαφορών· αναλαμβάνουν καθήκοντα και αρμοδιότητες οργάνων εκτελεστικής και διαχειριστικής λειτουργίας μέσω των εκλεγμένων από την Κοινότητα και τα Κοινά υπαλλήλων· ρυθμίζουν ουσιαστικά προβλήματα της καθημερινής ζωής των κατοίκων και των επαγγελματιών ενασχολήσεων και δραστηριοτήτων τους.

Η Κοινότητα και τα Κοινά προσπαθούν να κατακτήσουν αυτονομία, επιδίδονται στην προσπάθεια κατάληψης κρατικών αξιωμάτων και ασκούν πολλαπλές αρμοδιότητες και βέβαια έχουν την τάση να διεκδικούν ολοένα περισσότερες. Και να επισημανθεί ότι η δύναμη, οικονομική και κοινωνική, πολλών οικογενειών οφείλεται στην κατάληψη κάποιου δημοσίου αξιώματος και ότι ο 16ος αιώνας προσφέρεται γι' αυτό μια και θεωρείται ο αιώνας της έκρηξης της γραφειοκρατίας. Το *Reggimen* και οι σύνδικοι της Κοινότητας εγγυώνται την παρουσία αυτών των τοπικών μηχανισμών και τη συμμετοχή των υπηκόων σε αυτούς και ο προνοητής παραμένει ο ιεραρχικός προϊστάμενος.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Βενετική Πολιτεία, παρά τις αντίθετες εισηγήσεις των βενετών προνοητών, οι οποίοι εκλαμβάνουν τις κατακτήσεις των εντοπίων ως προσπάθειες αποδυνάμωσης του δικού τους αξιώματος, δεν αντιμετωπίζει αρνητικά αυτή την τάση της Κοινότητας και των Κοινών. Το πνεύμα και η πολιτική της Βενετικής Πολιτείας είναι θετική σε αυτού του είδους τις παραχωρήσεις προς τους εντοπίους πολίτες και υπηκόους της μια και η κάλυψη των αναγκών του συνεχώς αυξανόμενου αριθμού υπαλλήλων γίνεται με τρόπο επαρκή και λιγότερο δαπανηρό, [...] *più sufficiente et cum menor spesa*⁸⁷.

Εν τέλει, πεποίθηση και πρακτική της Βενετικής Πολιτείας παραμένει: ο διορισμός ικανών βενετών αξιωματούχων, ανηκόντων στους *cittadini originarii*⁸⁸, στα αξιώματα του προνοητή και των συμβούλων

87. Σάθας, *Μνημεία*, ό.π., τόμ. 5, Παρίσι 1883, σ. 78· Κουτσα, «*Varii siano li animi delli abitanti*», ό.π., σ. 424.

88. G. Cassandro, «Concetto caratteri e struttura dello stato veneziano», *Rivista storica del diritto italiano*, 36 (1963), 23-49· M. Casini, «La cittadinanza originaria a Venezia tra i secoli XV e XVI. Una linea interpretativa», *Studi Veneti offerti a Gaetano Cozzi*, Venezia 1992, σ. 133-150· A. Zannini, *Burocrazia e burocrati a Venezia in età moderna: i cittadini originari (sec. XVI-XVIII)*, Venezia

και μάλιστα με εκλογή τους από το Μείζον Συμβούλιο⁸⁹, ενώ καταβάλλεται προσπάθεια μη εμπλοκής βενετών αξιωματούχων στα οικονομικά θέματα της υπαίθρου χώρας και στις διαμάχες των αγροτών ιδιοκτητών γης· ο διορισμός των υπευθύνων στις θέσεις υψηλής ευθύνης και ασφαλείας από το συμβούλιο της Γερουσίας, το συμβούλιο του Κολλεγίου, το συμβούλιο των Δέκα ή επιλογή από τον προνοητή και έγκριση από τα προαναφερθέντα συμβούλια· η σταδιακή παραχώρηση των λοιπών αξιωμάτων στους εντοπίους πολίτες και υπηκόους της, γεγονός που προκαλεί ανταγωνιστική διάθεση και έντονη κινητικότητα.

1993, όπου και σχετική βιβλιογραφία· M. Casini, «Fra città e stato regionale: riflessioni politiche sulla Repubblica di Venezia nella prima età moderna», *Studi Veneziani*, n. s., 41 (2002), 15-36.

89. A.S.V., *Senato Mar*, reg. 12, φ. 90r-v και *Compilazione Leggi*, b. 378, φ. 4r· βλ. και G. Chittolini, «L' onore dell' ufficiale», *Quaderni milanesi*, 17-18 (1989), 1-53.

SUMMARY

Marianna Kolyvã

Community Institutions in Urban and Rural Area
of Zakynthos (16th–17th Centuries)

This article presents the functions of the *Comunità* of the urban center of Zakynthos and those of the *Comuni* of the islands' countryside (16th–17th Centuries).

After a brief reference to the duties and tasks of the *Provveditore* and the two *Consiglieri*, both Venetian officials, the article elaborates on the institutional presence of the political aggregations of the *Comunità* and the *Comuni*, both acknowledged by the Venetian state and on their integration within the Venetian governmental functions.

Comunità and *Comuni* are evolving into instruments of the legislative procedure through the elaboration and then submission for approval by the Senate's Council of the *Capitoli*. Additionally, they undertake judicial, executive and administrative duties, through officials elected by the *Comunità* and the *Comuni* themselves, which allows them to regulate substantial problems of the inhabitants' everyday life, professional occupations and activities.

Βάσω Σειρηνίδου

Δάση στον ελληνικό χώρο (15ος–18ος αιώνας)
Αναψηλαφώντας μια ιστορία καταστροφής

Το καλοκαίρι του 1797, ο γάλλος χαράκτης Antoine-Laurent Castellan, μαζί με μια ομάδα τεχνικών που, κατόπιν πρόσκλησης της οθωμανικής κυβέρνησης, είχαν αποπλεύσει από τη Μασσαλία με προορισμό την Κωνσταντινούπολη προκειμένου να εκτελέσουν λιμενικά έργα, έφτασε στο λιμάνι της Κορώνης. Γοητευμένος από την ευφορία του πελοποννησιακού εδάφους, έσπευσε να την αντιπαραβάλει με την ξηρασία των νησιών του Αρχιπελάγους, την οποία ως γνήσιος εκπρόσωπος του πνεύματος του Διαφωτισμού επιχείρησε να εξηγήσει με όρους φυσικής ιστορίας. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Castellan, τα νησιά που στις μέρες του δεν ήταν τίποτε άλλο παρά «άγονοι βράχοι με λαμπρά ονόματα», στην αρχαιότητα, κατά τις μαρτυρίες των πηγών, καλύπτονταν από πλούσια βλάστηση, άλση και κήπους, και οι κάτοικοί τους, εύποροι και ευτυχείς, απολάμβαναν τα δώρα της φύσης και των τεχνών. Για τη δυσμενή αυτή εξέλιξη υπεύθυνη ήταν, κατά τον Castellan, η γενικευμένη αποψίλωση των δασών στον ελληνικό χώρο κατά τους αρχαίους χρόνους, η οποία μακροπρόθεσμα υπήρξε ιδιαίτερος καταστροφική για τα νησιά του Αιγαίου, όπου η επικλινή μορφολογία του εδάφους καθιστούσε δύσκολη τη συγκράτηση του νερού χωρίς δέντρα. Στα μεγαλύτερα νησιά και στα ηπειρωτικά, όπου οι ορεινοί όγκοι διακόπτονται από πεδιάδες και τα νερά της βροχής μπορούσαν να διοχετευθούν σε ρυάκια και ποτάμια, οι συνέπειες της αποψίλωσης ήταν ηπιότερες, γεγονός που εξηγούσε και τη γονιμότητα της πελοποννησιακής γης¹.

1. A. L. Castellan, *Lettres sur la Morée et les îles de Cérigo, Hydra et Zante*, Paris 1808, τόμ. 2, σ. 7–11.

Οι παρατηρήσεις του Castellan δεν ήταν πρωτότυπες. Τη θέση περί εκφυλισμού του ελληνικού φυσικού περιβάλλοντος είχε διατυπώσει με αφορμή την επίσκεψή του στην Κύπρο και την Κρήτη, περίπου είκοσι χρόνια πριν, ο φυσιοδίφης Charles Sonnini, εγκαθιδρύοντας έτσι έναν από τους πιο ισχυρούς «κοινούς τόπους» της περιηγητικής και γενικότερα της περιβαλλοντολογικής γραμματείας για τον ελληνικό χώρο². Από τους περιηγητές του τέλους του 18ου αιώνα, τον Engels³ και τον πρόδρομο του μοντέρνου κινήματος της προστασίας του περιβάλλοντος στον δυτικό κόσμο, George Perkins Marsh⁴, μέχρι σύγχρονους μελετητές και ιστορικούς του περιβάλλοντος⁵, η ιδέα ότι το ελληνικό και γενικότερα

2. C. S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie*, Paris 1801, τόμ. 1, σ. 95–97. Η θέση αυτή βασίζεται εν πολλοίς στο απόσπασμα από τον Κριτία του Πλάτωνα (111b–d), όπου περιγράφεται το εδαφικό ανάγλυφο και το φυσικό περιβάλλον της Αττικής κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Σύμφωνα με την περιγραφή του Κριτία, που βασιζόταν σε παραδόσεις που μετέφεραν στον Σόλωνα οι ιερείς της Αιγύπτου, στους προϊστορικούς χρόνους τα βουνά της Αττικής ήταν καλυμμένα από ψηλά δέντρα που χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομική ξυλεία, ενώ στη θέση των ξερότοπων υπήρχαν εύφορες πεδιάδες και δάση που συγκρατούσαν τα νερά της βροχής. Βλ. σχετικά, O. Rackham, “Land Use and the Native Vegetation of Greece”, M. Bell – S. Limbrey (eds.), *Archaeological Aspects of Woodland Ecology*, Oxford 1982, σ. 178.

3. Την ερήμωση της σύγχρονης του Ελλάδας (καθώς και της Μικράς Ασίας και της Μεσοποταμίας) εξαιτίας των μαζικών εκχερσώσεων των δασών στο παρελθόν και της βόσκησης σχολιάζει ο Engels στη *Διαλεκτική της Φύσης*, μτφρ., Ευ. Μπιτσάκης, Αθήνα 1984, σ. 154, 159. Για τη συγγραφή του έργου αυτού ο Engels είχε συμβουλευτεί, κατόπιν υπόδειξης του Marx, το βιβλίο του Βαυαρού βοτανολόγου και αγρονόμου Carl Nikolaus Fraas, *Klima und Pflanzenwelt in der Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte beider* (1847). Βλ. P. Baksi, “Karl Marx’s Study of Science and Philosophy”, *Nature, Society, and Thought* 9 (1996), 11. Ο Fraas υπήρξε ο πρώτος καθηγητής Βοτανικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837). Έλαβε μέρος σε βοτανολογικές αποστολές στην ελληνική ύπαιθρο και δημοσίευσε σχετικές μελέτες. Βλ. H. Kalheber, “Bavarian Plant Collectors in Greece – 1. Franz Xaver Berger, Franz Zuccarini and Carl Nikolaus Fraas”, *Willdenowia* 36 (2006), 570–574.

4. Το έργο του αμερικανού διπλωμάτη στην οθωμανική αυτοκρατορία και την Ιταλία, George Perkins Marsh, *Man and Nature: Or Physical Geography as Modified by Human Action* που εκδόθηκε το 1864 αποτελεί το πρώτο δείγμα αφήγησης της παγκόσμιας περιβαλλοντικής παρακμής και έχει τη Μεσόγειο ως πρώτο παράδειγμα. Βλ. σχετικά, Stefania Barca, “Nature, Politics and the ‘Disorder of Water’. Theories of Environmental Vulnerability in the Mediterranean (1750–1865)”, *CLICO Working Papers* 2010, 2–4.

5. Βλ. χαρακτηριστικά, J. V. Thirgood, *Man and the Mediterranean Forest. A History of Resource Depletion*, Λονδίνο 1981· J. Diamond, *Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Society*, Νέα Υόρκη 1997, σ. 416–417.

το μεσογειακό τοπίο υπήρξε το αποτέλεσμα μιας προοδευτικής περιβαλλοντικής παρακμής που ξεκίνησε από την αρχαιότητα και συνοψίζεται στην αποψίλωση των δασών και τη συνακόλουθη διάβρωση του εδάφους, κατέχει περίοπτη θέση στην ευρωπαϊκή οικολογική φαντασία.

Τα σχόλια των περιηγητών και άλλων μελετητών για το ελληνικό τοπίο δεν εξαντλούνταν, πάντως, σε φυσικοϊστορικές ερμηνείες. «*Ένοχη εξ απερισκεψίας για την προοδευτική απώλεια μιας ευτυχούς γονιμότητας*», έγραφε το 1777 ο Sonnini, αναφερόμενος στην αποψίλωση των δασών, «*δεν προκαλεί καμία έκπληξη στην αδηφάγο διοίκηση των Τούρκων*»⁶, ενώ ο Castellan προχωρά ακόμα περισσότερο: «*Μπορούμε να αποδώσουμε αυτές τις δυσάρεστες αλλαγές [εν. του φυσικού περιβάλλοντος] σε φυσικά αίτια που προκλήθηκαν από το καταστροφικό χέρι των ανθρώπων, την αδυναμία και την απρονοησία των κυβερνώντων που ούτε βοήθησαν τη φύση ούτε διατήρησαν την αρμονία και την ισορροπία την οποία αυτή τείνει να επανακτά*»⁷. Στα τέλη του 18ου αιώνα, το περιβάλλον φαίνεται να αναδεικνύεται σε ζήτημα πολιτικής διαχείρισης και πεδίο συστηματικής κρατικής παρέμβασης. Ως πολιτικό αντίστοιχο του ερημωμένου ελληνικού τοπίου νοείται υπό την έννοια αυτή το αμαθές και δεσποτικό οθωμανικό καθεστώς.

Την ανάγκη φροντίδας του φυσικού περιβάλλοντος και των δασών ειδικότερα, καθώς και τις παραγωγικές δυνατότητες που προέκυπταν από αυτό είχαν, όμως, επισημάνει και Έλληνες της εποχής. Εντυπωσιασμένος από τα επιτεύγματα της ολλανδικής δενδροκομίας, ο ζαγοριανός έμπορος Ιωάννης Πρίγκος έγραφε από το Άμστερνταμ το 1774: «*Να έκαναν αυτή την επιμέλεια όπου κάνουν οι Ολλανδέζοι στην Ελλάδα οι Ρωμαίοι ήθελε είναι περιβόλια εξάισια, ότι ο τόπος και το κλίμα του τόπου δίδει χέρι η ισομετρία της ζέστης και τον κρύου. Εκείνα όπου έχουν οι Ρωμαίοι δια τίποτε στα βουνά και στα δάση, ετούτοι τα έχουν μέσα σε [γ]λάστρες και σε σπία με φωτιά (=θερμοκήπια) δια να μην παγώσουν τον χειμώνα, ως έχουν στον κήπον της ιατρικής χόρταν*»⁸. Λίγα χρόνια αργότερα, οι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς σχολίαζαν στη *Γεωγραφία νεωτερική* (1791) την αντίφαση ανάμεσα

6. Sonnini, ό.π., σ. 95.

7. Castellan, ό.π., σ. 8.

8. Παραπομπή κατά Β. Σκουβαράς, *Ιωάννης Πρίγκος (1725;–1789). Η ελληνική παροιμία του Άμστερνταμ, ή Σχολή και ή Βιβλιοθήκη Ζαγοράς*, Αθήνα 1964, σ. 49.

στον φυσικό πλούτο της ελληνικής γης και στη φτώχεια των κατοίκων της: «*Ἡ Ελλάδα ἔχωντας ἕναν τέτοιο τόπο δὲν ἤθελε δοκιμάζει καμμιά φορὰ πείνα, ἢ ἀκρίβεια, ἢ διοίκησι ὅμως τὴν κάμνει νὰ πέφτη καὶ εἰς αὐτὸ τὸ κακὸ πολλαῖς φοραῖς*». Ο τόπος, όπως διαβάζουμε, διαθέτει και πλήθος ναυπηγικής ξυλείας που θα μπορούσε να εξαχθεί, ωστόσο τα δάση είναι συνώνυμα της αγριότητας και της ανομίας: «*Μὰ μ' ὄλα αὐτὰ οἱ κάτοικοι εἶναι δυσχερεῖς· ἐπειδὴ εἰς εὐζωῖα συμβάλλει πρῶτα ἡ εὐνομία. Τὰ βουνά της εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ δρυμοὺς μεγαλοδένδρους, καὶ γεμάτους ἀπὸ διάφορα ἄγρια ζῶα, ἀναμεταξὺ εἰς τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ πολλοὶ κλέφται ὁποῦ κατενοχλοῦν τὸν τόπο πάντοτε*»⁹.

Δίπλα στις παρατηρήσεις περί εκφυλισμού του ελληνικού φυσικού περιβάλλοντος, η θέση περί ανεκμετάλλευτων πλουτοπαραγωγικών πηγών, και κυρίως των δασών, επαναλαμβάνονται σχεδόν στερεοτυπικά στα γραπτά των ευρωπαϊών περιηγητών του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα. Παρά τις ρομαντικές αποστροφές τους περί «παρθένας φύσης», οι τελευταίοι φαίνεται να έχουν εσωτερικεύσει πλήρως τη νεωτερική διάκριση ανάμεσα σε μια αντικειμενική-επιστημονική και μια ποιητική ή αισθητική θέαση του φυσικού περιβάλλοντος. Τα ζωηρά χρώματα που χρησιμοποιούν για να περιγράψουν το ελληνικό δάσος ως αισθητική απόλαυση, αντικαθίστανται από σκοτεινά, όταν φτάνουν να το αξιολογήσουν ως πλουτοπαραγωγική πηγή. Η εικόνα που προκύπτει είναι λίγο έως πολύ κοινή: το δάσος είναι ανεκμετάλλευτο, παραμελημένο, αφημένο σε μια ζοφερή τύχη που καταδικάζει τους κατοίκους στη φτώχεια.

Ήταν, άραγε, τόσο εκτεταμένη η αποψίλωση των δασών στην ελληνική χερσόνησο τον 18ο αιώνα και τα δάση που υπήρχαν ήταν τόσο παραμελημένα και κενά από παραγωγικές δραστηριότητες; Την πρώτη ερώτηση δεν μπορούμε να την προσεγγίσουμε με χρήση αποκλειστικά ιστορικών πηγών, που στην περίπτωσή μας είναι κυρίως τα περιηγητικά κείμενα, και χωρίς την υιοθέτηση μιας προοπτικής μακράς διάρκειας. Και πάλι, η απάντηση δεν μπορεί να είναι ακριβής και να αφορά το σύνολο του ελληνικού χώρου. Για τις ανάγκες αυτού του άρθρου θα αρκεστούμε, συνεπώς, σε αδρομερείς εκτιμήσεις.

Η διαδομένη ιδέα μιας δασωμένης ελληνικής χερσονήσου που αποψιλώθηκε από δέντρα στην αυγή των ιστορικών χρόνων με αποτέλεσμα την εκτεταμένη διάβρωση του εδάφους έχει αμφισβητηθεί σοβαρά από

9. Δ. Φιλιππίδης – Γ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία νεωτερική*, επιμ. Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα 1988, σ. 117.

ερευνητές, προερχόμενους από τον χώρο της αρχαιολογίας και της παλαιοβοτανικής. Χωρίς να παραβλέπονται οι περιπτώσεις εκτεταμένων ανθρωπογενών διαβρώσεων κατά την περίοδο των πρώτων μεγάλων γεωργικών επεκτάσεων όσο και μικρότερης έκτασης κατά τους κλασικούς χρόνους, η εντύπωση που προκύπτει από τη μελέτη των αλλουβιακών δεδομένων είναι ότι οι μεγάλες διαβρώσεις στην περιοχή είχαν ολοκληρωθεί στην Εποχή του Χαλκού και ότι το τοπίο υπήρξε κατά κανόνα σταθερό τα τελευταία 5.000 χρόνια¹⁰. Το απόσπασμα από τον *Κριτία* του Πλάτωνα για τη διάβρωση του εδάφους της Αττικής εξαιτίας της καταστροφής της δασικής βλάστησης που υπήρχε στην περιοχή πριν εννέα χιλιάδες χρόνια, που αποτέλεσε και την ιστορική νομιμοποίηση της θέσης περί εκφυλισμένου μεσογειακού τοπίου, συνιστά, εξάλλου, τη μοναδική αναφορά στην ελληνική και λατινική γραμματεία σε συνέπειες από μια εκτεταμένη αποψίλωση δασών. Αν και οι απώλειες δασών κατά την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα ήταν σημαντικές, δεν προκύπτει από τις πηγές κάποιος γενικός συναγερμός¹¹. Για το θέμα που μας απασχολεί ιδιαίτερη σημασία έχουν, πάντως τα πορίσματα των παλαιοβοτανικών και παλυνολογικών ερευνών που έδειξαν ότι η βλάστηση της νότιας Ελλάδας, σε περίπτωση που δεν είχε υποστεί βόσκηση ή άλλες ανθρωπογενείς παρεμβάσεις, δεν θα ήταν αμιγές υψηλό δάσος, αλλά ένα μωσαϊκό από δάσος, στέπα και φρύγανα¹². Έχοντας την εμπειρία των υψηλών υδρόφιλων δασών της βόρειας και κεντρικής Ευρώπης, οι περιηγητές είναι πιθανόν να αξιολογούσαν ως «εκφυλισμένο» ένα δομικά τυπικό μεσογειακό τοπίο.

Από την άλλη, η θέση περί μιας προοδευτικής αποδάσωσης στον ελ-

10. Βλ. τα πορίσματα από τη σχετική έρευνα στην περιοχή της Αργολίδας, T. H. van Andel – C. N. Runnels – K. O. Pope, "Five Thousands Years of Land Use and Abuse in the Southern Argolid, Greece", *Hesperia* 55 (1986), 103–128, καθώς και την έρευνα των O. Rackham – Jennifer Moody, *Η δημιουργία του κρητικού τοπίου*, μτφρ. Κ. Συμπόνιας, Ηράκλειο 2004. Η θέση περί σταθερότητας του μεσογειακού τοπίου έχει, πάντως, συναντήσει και ισχυρό αντίλογο, βλ. J. Bintliff, "Time, Process, and Catastrophism in the Study of Mediterranean Alluvial History: A Review", *World Archaeology* 33 (2002), 417–435.

11. Βλ. R. Meiggs, *Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World*, Oxford 1982, σ. 377.

12. Με πεδίο μελέτης την Αγία Γαλήνη της Κρήτης και τη Βοιωτία αντίστοιχα, βλ. S. Bottema, "Palynological Investigations on Crete", *Review of Palaeobotany and Palynology* 31 (1980), 193–217 και Rackham, "Land Use and the Native Vegetation of Greece", 194.

ληνικό χώρο ανατρέπεται από τα δεδομένα των μεσαιωνικών και πρώιμων νεότερων χρόνων, που δείχνουν διακυμάνσεις στην έκταση των δασών και κατά τόπους διαφοροποιήσεις. Τα πορίσματα των παλυνολογικών και ιστορικών ερευνών, κυρίως στον χώρο της Μακεδονίας, συγχλίνουν στην εκτίμηση ότι την υποχώρηση των δασών που σημειώθηκε κατά την αρχαιότητα λόγω της επέκτασης των εγκαταστάσεων και της γεωργίας, ακολούθησε μια φάση αναγέννησης της δασικής βλάστησης που διήρκεσε από την ύστερη αρχαιότητα μέχρι, κατά περίπτωση, το 850 έως το 1.000¹³, οπότε ξεκίνησε μια περίοδος δημογραφικής και οικονομικής επέκτασης που συνοδεύτηκε από ισχυρές πιέσεις στα δάση και διήρκεσε μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα¹⁴. Η δημογραφική και οικονομική ύφεση του 14ου αιώνα σε συνδυασμό με την αλλαγή του κλίματος προς ψυχρότερες θερμοκρασίες (Μικρή Παγετώδης Περίοδος), η οποία έγινε αισθητή μεταξύ του 16ου και του 18ου αιώνα, συνέβαλε στην ανανέωση της δασικής βλάστησης, χωρίς όμως να οδηγήσει σε πλήρη αναγέννηση των δασών που είχαν υποβαθμιστεί στο παρελθόν¹⁵. Ριζικές μεταβολές του δασικού τοπίου θα σημειωθούν από τον 19ο αιώνα, κυρίως το β' μισό, και κατά τον 20ό αιώνα¹⁶.

13. Με εξαίρεση την Κρήτη και την Κύπρο, τα δάση του κυρίως ελληνικού χώρου δεν αισθάνθηκαν ιδιαίτερα κατά τους 7ο–10ο αιώνες την πίεση του ανταγωνισμού Βυζαντινών και Αράβων για προμήθεια ναυπηγικής ξυλείας, όπως συνέβη με τα δάση της Ανατολίας. Βλ. M. Lombard, "Arsenaux et bois de marine dans la Méditerranée musulmane VIIe-XIe siècles", στον τόμο ο ίδιος, *Espaces et réseaux du haut moyen âge*, Paris, σ. 117, 135–136.

14. Βλ. τα πορίσματα της έρευνας του Jacques Lefort και της ομάδας του για την ιστορική εξέλιξη του τοπίου της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τη βυζαντινή και οθωμανική περίοδο: J. Lefort κ.ά., *Paysages de Macédoine leurs caractères, leur évolution à travers les documents et les récits des voyageurs*, Paris 1986, σ. 99–104. Για μια επισκόπηση των πορισμάτων των παλυνολογικών ερευνών που αφορούν τη βυζαντινή περίοδο, βλ. A. Dunn, "The Exploitation and Control of Woodland and Scrubland in the Byzantine World", *Byzantine and Modern Greek Studies* 16 (1992), 242–249.

15. Αντίθετα, στη βενετική Κρήτη οι πληροφορίες μιλούν για υποχώρηση του δάσους από τον 14ο αιώνα και εξής εξαιτίας των εξαγωγών ξυλείας (κυπαρίσσια) και για έλλειψη ξύλου για την εγχώρια ναυπηγική και βιοτεχνία. Βλ. Χαρ. Γάσπαρης, *Φυσικό και αγροτικό τοπίο στη μεσαιωνική Κρήτη, 13ος-14ος αι.*, Αθήνα 1994, σ. 28.

16. Βλ. Lefort, ό.π., σ. 105, καθώς και τα πορίσματα από ανάλυση γύρης στο Λιτόχωρο Πιερίας, N. Athanasiadis, "Zur postglazialen Vegetationsentwicklung von Litochoro Katerinis und Pertouli Trikalon", *Flora* 164 (1975), 99–132. Για αντίστοιχα αποτελέσματα από διάφορα πεδία στη Β. Ελλάδα, βλ. A. Gerasimidis –

Οι συνέπειες της Μικρής Παγετώδους Περιόδου στα δάση δεν ήταν, πάντως, ενιαίες και μονοσήμαντες. Μπορεί μεν η μεταβολή του κλίματος επί το ψυχρότερον να δημιουργούσε ευνοϊκές συνθήκες για τη διατήρηση ή ανανέωση των δασών, ωστόσο, αυτή συνοδεύτηκε και από μετεγκαταστάσεις πληθυσμών σε μεγαλύτερα υψόμετρα και συνακόλουθες πιέσεις σε δάση που έως τότε δεν είχαν υποστεί εντατική ανθρώπινη επέμβαση. Μεταξύ του 16ου και του 18ου αιώνα, σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου, οι αμφίβιες συνθήκες που επικρατούσαν στα πεδινά εξαιτίας της κλιματολογικής αστάθειας (συχνές εναλλαγές πλημμύρας και ξηρασίας) κατέστησαν τις πλαγιές τους κατεξοχήν χώρους εγκατάστασης και οικονομικής δραστηριότητας¹⁷. Η αύξηση του όγκου της ημινομαδικής κτηνοτροφίας και η εισαγωγή μεικτών καλλιεργειών σε μεγαλύτερα υψόμετρα είχαν ως αποτέλεσμα την επέκταση των θερινών λιβαδιών και των αγρών (ρόγγια) εις βάρος των δασών¹⁸. Αν και η εκτίμηση ότι μεταξύ 1700 και 1850, εξαιτίας της αυξημένης πίεσης στα ορεινά, τα δάση στην ανατολική Μεσόγειο μειώθηκαν κατά ποσοστό 10% τη στιγμή που ο αντίστοιχος παγκόσμιος μέσος όρος ήταν 4%, είναι υπερβολική και στηρίζεται σε ασαφείς πηγές¹⁹, γεγονός είναι ότι ορισμένες περιοχές αισθάνθηκαν με ιδιαίτερη ένταση τις συνέπειες της δημογραφικής και οικονομικής πίεσης στη δασική τους βλάστηση. Μια τέτοια περίπτωση

N. Athanasiadis, "Woodland History of Northern Greece from the Mid-Holocene to Recent Times Based on Evidence from Peat Pollen Analysis", *Vegetation History and Archaeobotany* 4 (1995), 109–116.

17. Αναλυτικά για αυτή την εξέλιξη, βλ. την πολύ καλή μελέτη του Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870. A Geohistorical Approach*, Baltimore 2008.

18. Το ρόγγι είναι το χωράφι που προκύπτει από εκχέρσωση δάσους. Σύμφωνα με τον Π. Γρίσπο, η μικρή αποδοτικότητα των χωραφιών αυτών είχε ως αποτέλεσμα την αντικατάστασή τους μετά από ολιγόχρονη καλλιέργεια και την επέκταση των εκχερσώσεων. Η εγκατάσταση της φτέρης επί των εγκαταλελειμμένων αγρών εμπόδιζε τη φυσική αναδάσωση, με αποτέλεσμα το ρόγγι να αποβαίνει ένας από τους σημαντικότερους καταστροφείς του δάσους. Βλ. Π. Γρίσπος, *Δασική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος. Από το 17ο αιώνα μέχρι το 1971*, Αθήνα 1973, σ. 34.

19. Η εκτίμηση αυτή, την οποία παραθέτει και ο Faruk Tabak, ό.π., σ. 288, προέρχεται από το βιβλίο του Βρετανού J. V. Thirgood, *Man and the Mediterranean Forest*, ό.π., σ. 52–53, 114, που έχει ως βάση το παράδειγμα της Κύπρου. Οιασώτης της βρετανικής αποικιακής δασοπονίας στο νησί, ο Thirgood τείνει να υπερτονίζει την καταστροφή των δασών κατά την προηγούμενη περίοδο. Βλ. σχετικά, Sarah E. Harris, "Cyprus as a Degraded Landscape or Resilient Environment in the Wake of Colonial Intrusion", *PNAS* 109/10 (2012), 3670–3675.

στον ελληνικό χώρο είναι αυτή της βόρειας Πίνδου, η περιβαλλοντική ιστορία της οποίας έχει χαρακτηριστεί «δραματική», λόγω της αλματώδους δημογραφικής και οικονομικής ανάπτυξης που γνώρισε η περιοχή από τις αρχές του 18ου μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα²⁰. Πάντως, ακόμα και αν ληφθούν υπόψη οι μεγάλες αποψιλωτικές υλοτομίες και οι εμπρησμοί δασών που έγιναν επί Αλή πασά²¹, για φαινόμενα αποδάσωσης και διάβρωσης στην Πίνδο μπορεί να γίνει λόγος μόνο μετά το 1850²². Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι και στο ευρύτερο πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν φαίνεται να υπήρξε μεταξύ του 16ου και του 18ου αιώνα κάποιος γενικός συναγερμός περί έλλειψης ξύλου, την ίδια στιγμή που η εξάντληση των δασικών τους αποθεμάτων σε ναυπηγική ξυλεία αποτέλεσε ένα από τα βασικότερα προβλήματα τόσο της Βενετίας που αναγκάστηκε να αναζητήσει ξύλο εκτός της Terraferma και των κτήσεών της στην ανατολική Μεσόγειο²³ όσο και της Αγγλίας και της Γαλλίας, στη συνέχεια, που διαγκωνίζονταν για την πρόσβαση στα πλούσια δάση της Βαλτικής²⁴.

20. Βλ. J. R. McNeill, «Πληθυσμός και περιβάλλον στη βόρεια Πίνδο από το 18ο έως τον 20ό αιώνα», Χλόη Βλασσοπούλου – Γεωργία Λιαράκου (επιμ.), *Περιβαλλοντική ιστορία. Μελέτες για την αρχαία και τη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 2010, σ. 117.

21. Για τον εμπρησμό των ακαρνανικών δασών το 1807 από τον Αλή πασά, προκειμένου να μην προμηθευτούν ξυλεία οι Γάλλοι που είχαν αποβιβαστεί στη Λευκάδα, βλ. Ελένη Γιαννακοπούλου, «Ο Αλή πασάς και η Πάργα. Τα δάση της Ηπείρου (1797-1819)», ανάτυπο από τον τόμο *Αφιέρωμα στον Αντώνη Αντωνικόπουλο, Καίτη Αρώνη-Τσίχλη* (επιμ.), Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1997, σ. 20–26. Ο Γρίσπος, *Δασική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, σ. 97, μεταφέρει την πληροφορία, βασισμένη στην προφορική παράδοση, ότι τα δάση αειθαλών και φυλλοβόλων πλατύφυλλων στη δυτική κλιτύ του όρους Μιτσικέλι των Ιωαννίνων καταστράφηκαν με διαταγή του Αλή πασά για λόγους ασφάλειας.

22. McNeill, ό.π., σ. 112.

23. Για το σύστημα προμήθειας ναυπηγικής ξυλείας της Βενετίας, βλ. F. Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore 1992 (1933¹), σ. 217–233.

24. Την εξάρτηση του βρετανικού ναυτικού από εισαγόμενη ξυλεία εξαιτίας της απουσίας εκτεταμένων δασών και γενικώς ξύλου βελανιδιάς κατάλληλου προς ναυπήγηση εξετάζει η κλασική μελέτη του R. G. Albion, *Forests and Sea Power: the Timber Problem of the Royal Navy 1652-1862*, Cambridge MA 1926. Βλ. και την κριτική στην παγιωμένη αυτή θέση από τον R. J. B. Knight, “The Building and Maintenance of the British Fleet During the Anglo-French Wars 1688-1815”, M. Acerra κ.ά (éd.), *Les Marines de guerre européennes, XVII-XVIIIe*

Συνεπώς, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και ιδιαίτερα κατά τον 18ο αιώνα, μπορούμε να μιλάμε για κατά τόπους ένταση της πίεσης, όχι όμως και για συνολική υποχώρηση των δασών που δεν ήταν λιγότερα ούτε σε σχέση με την πριν την οθωμανική κατάκτηση περίοδο ούτε με την περίοδο μετά τον 19ο αιώνα. Αντίθετα, για ορισμένες περιοχές, όπως η Αττική, έχουμε πληροφορίες για πυκνά δάση στα γύρω βουνά τόσο κατά τον 16ο όσο και για τον 17ο και κυρίως για τον 18ο αιώνα. Μόνο η δυτική πλευρά του Υμηττού δεν αναφέρεται στις πηγές με βλάβση, αν και από άλλες πληροφορίες γνωρίζουμε ότι δεν στερείτο εντελώς δάσους και ότι υπέστη πυρκαγιά το 1701²⁵. Γενικά, με δεδομένα τη μικρή πυκνότητα του πληθυσμού, την απουσία μεγάλων καταναλωτικών κέντρων, τις περιορισμένες δυνατότητες μεταφοράς και το γεγονός ότι, τουλάχιστον στη νότια Ελλάδα, η καύσιμη ύλη προερχόταν κατά βάση από τα ελαιόδεντρα και όχι από τη δασική ξυλεία, μπορούμε να υποθέσουμε με σιγουριά ότι οι αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας δεν συνέπεσαν με κάποια αρνητική τομή στην ιστορία των ελληνικών δασών.

Το δεύτερο ερώτημα, αν δηλαδή τα δάση υπό τους Οθωμανούς ήταν τόσο παραμελημένα και κενά παραγωγικών δραστηριοτήτων, είναι μάλλον πιο σύνθετο απ' όσο φαντάζει. Αν ως κριτήριο για την αξιολόγηση ενός δάσους στο παρελθόν ως παραμελημένου ή όχι ορίσουμε τον βαθμό της κρατικής παρέμβασης σ' αυτό, τότε τα ελληνικά δάση δεν φαίνεται να αποτελούν ιδιαίτερο αντικείμενο μέριμνας εκ μέρους των οθωμανικών αρχών. Μέχρι την περίοδο του Τανζιμάτ, οπότε συνειδητοποιήθηκε η ανάγκη μιας συστηματικής δασικής πολιτικής και κυρίως μέχρι τον οθωμανικό δασικό κανονισμό του 1870, που καθόριζε το ιδιοκτησιακό καθεστώς των δασών και τα έθετε υπό κρατική εποπτεία, το ενδιαφέρον του κράτους στα δάση περιοριζόταν στην εξασφάλιση ξυλείας για τον αυτοκρατορικό ναύσταθμο (*Tersâne-i Âmiré*) και τα κατά τόπους ναυπηγεία του οθωμανικού στόλου, καθώς και για τον ανεφοδιασμό των

siècles, Paris 1985, σ. 36, 42, 46, που υποστηρίζει ότι το πρόβλημα του βρετανικού ναυτικού δεν έγκειτο στην έλλειψη πρώτων υλών, αλλά στην έλλειψη ειδικευμένου εργατικού δυναμικού στα ναυπηγεία και σε πολιτικές επιλογές. Για την περίπτωση του γαλλικού ναυτικού, βλ. W. Bamford, *Forests and French Sea Power, 1660-1789*, Toronto 1956, καθώς και τη σύντομη επισκόπηση από την Ελένη Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική έκμετάλλευση δασών στη δυτική Ελλάδα (1710-1792)*. Ένα εμπόριο με προεκτάσεις, διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1982, ή'–ι'.

25. Τις σχετικές πηγές και μαρτυρίες παραθέτει ο Γρίσπος, ό.π., σ. 40–43.

πόλεων και περιοχών σημαντικών για την οικονομία της αυτοκρατορίας, χωρίς όμως δασικά αποθέματα²⁶. Η ξυλεία αυτή προερχόταν από δάση που ανήκαν στην ιδιοκτησία του κράτους (*miri koru*) και υπόκεινταν στην άμεση επιστασία του, η οποία εκφραζόταν με διατάγματα που απαγόρευαν την άνευ αδείας υλοτόμηση, βόσκηση και όποια άλλη παραγωγική χρήση του δάσους, προσδιόριζαν το είδος των δέντρων, καθώς και τον τρόπο και την εποχή υλοτόμησής τους και επέβαλλαν ποινές στους παραβάτες. Την εποπτεία των κατά τύπους κρατικών δασών είχαν ειδικοί αξιωματούχοι, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις η φύλαξή τους ανατίθετο στους γενίτσαρους²⁷. Εκτεταμένες δασικές εκτάσεις σε ευνοϊκές για τη μεταφορά ξυλείας θέσεις γύρω από τη Θάλασσα του Μαρμαρά, τη Μαύρη Θάλασσα, την ανατολική ακτή της Ανατολίας²⁸, αλλά και σε πιο απομακρυσμένες, στα βόρεια Βαλκάνια και τη Συρία, εξασφάλιζαν ξυλεία για τις ανάγκες του κράτους και βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του²⁹.

Στα δάση, η ξυλεία των οποίων δεν προοριζόταν για τον ναύσταθμο ή το δημόσιο ταμείο, η παρέμβαση του κράτους ήταν ελάχιστη, περιοριζόμενη στην απόληψη φορολογίας επί των δασικών προϊόντων³⁰.

26. Μια τέτοια περίπτωση ήταν η Αίγυπτος. Σχετικά με τον ανεφοδιασμό της με ξυλεία από την Ανατολία, βλ. A. Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History*, N. York 2011, σ. 144–149.

27. Οι πληροφορίες για τη δασική πολιτική του οθωμανικού κράτους προέρχονται από την ανέκδοτη διατριβή του S. Dursun, *Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire*, Sabanci University 2007.

28. Τα δάση της Ανατολίας εξαιτίας της εγγύτητάς τους σε λιμάνια ανήκαν στη δικαιοδοσία του αυτοκρατορικού ναύσταθμου. Βλ. Mikhail, ό.π., σ. 145.

29. Γενικά για το σύστημα προμήθειας ξυλείας της αυτοκρατορίας κατά τον 16ο αιώνα, βλ. S. White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, N. York 2011, σ. 28–31. Ειδικά για την προμήθεια ναυπηγικής ξυλείας, βλ. M. Çizakça, "Ottoman and the Mediterranean: An Analysis of the Ottoman Shipbuilding Industry as Reflected by the Arsenal Registers of Istanbul, 1529–1650", Rosalba Ragosta – L. de Rosa (eds.), *Le Genti del Mare Mediterraneo*, Napoli 1981, σ. 773–789.

30. Οι κατά τύπους και κατά χρονική περίοδο διακυμάνσεις της φορολογίας των δασικών προϊόντων είναι εκτός του πεδίου ενδιαφέροντος αυτής της εργασίας. Το σημαντικό, πάντως, είναι ότι δεν υπόκεινταν όλα τα δασικά προϊόντα σε φορολογία. Στη Θάσο, για παράδειγμα, τα καυσόξυλα και τα λοιπά ξύλα οικιακής χρήσης, τα κουκουναρία, η πίσσα, ξυλόπισσα, και το ξυλοκάρβουνο απαλλάσσονταν της φορολογίας. Βλ. A. E. Vakalopoulos, *Thasos. Son histoire, son administration de 1453 a 1912*, Paris 1953, σ. 53. Βλ. και Γρίσπος, *Δασική Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, σ. 154, όπου και η πληροφορία ότι ήδη από την εποχή του Μωάμεθ Β΄

Ανάλογα με το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς, τα δάση αυτά διακρίνονταν σε ιδιωτικά (*koru*), εντός δηλαδή ορίων τσιφλικιών ή εντός γαιών εξουσιαζόμενων με ταπί, των οποίων τα δέντρα ήταν ιδιωτικά, σε δάση που είχαν παραχωρηθεί προς χρήση στους κατοίκους μιας κοινότητας (*baltalik*), σε βακουφικά και τέλος σε δημόσια δάση, η χρήση των οποίων ήταν ελεύθερη και χωρίς περιορισμούς (*cibal-i mübaha*)³¹. Σε μεγάλο βαθμό, βέβαια, η παραπάνω κατάταξη απηχεί τις κανονιστικές διαθέσεις του οθωμανικού νόμου περί γαιών (1858), αφού στην πραγματικότητα εμφανίζονται περισσότερες σχέσεις κατοχής και νομής δασών. Για παράδειγμα, περιπτώσεις δημοσίων δασών που τα νέμονταν ως κύριοι τοπικοί αξιωματούχοι —δεν ήταν καθόλου σπάνιες τον 18ο αιώνα³². Επίσης, μέχρι την έκδοση του κανονισμού περί δασών (1870) που ενέτασσε ρητώς την κατηγορία των *cibal-i mübaha* στα κρατικά δάση, το νομικό καθεστώς αυτής της μεγάλης ομάδας δασών ήταν μάλλον ασαφές. Ο οθωμανικός νόμος περί γαιών, αν και περιείχε άρθρα για τα συγκεκριμένα δάση, δεν τα ενέτασσε σε κάποιον συγκεκριμένο τύπο γης, ενώ από κάποιους μελετητές θεωρήθηκαν ως τμήματα των λεγόμενων «νεκρών» γαιών (*menat*), οι οποίες δεν εξουσιάζονταν από κανέναν³³. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που έχει σημασία για το θέμα που μας απασχολεί είναι ότι επρόκειτο για εκτεταμένα δάση που δεν υπόκεινταν σε κανέναν περιορισμό χρήσης.

Ο ελληνικός χώρος δεν ανήκε στους μεγάλους προμηθευτές ξυλείας

οι υλοτόμοι (κερσετεζήδες), οι μεταφορείς και οι πελεκάνοι ξυλοκόποι ήταν απαλλαγμένοι από φόρους, πλην του κεφαλικού.

31. Βλ. Δ. Νικολαΐδης, *Όθωμανικοί κώδικες, ήτοι συλλογή τῶν ἐν ἐνεργείᾳ νόμων, κανονισμῶν, διαταγμάτων καὶ οδηγιῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας*, Κωνσταντινούπολη 1869, σ. 430, 436, 451–452, 454, όπου και οι διατάξεις του οθωμανικού νόμου περί γαιών του 1858, που αποτυπώνουν και παλαιότερα ισχύοντα ιδιοκτησιακά καθεστώτα. Βλ. επίσης, Μ. Καρατζίδης, *Ἐρμηνεία τοῦ περὶ γαιῶν νόμου ἐν Τουρκίᾳ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τελευταίων μεταρρυθμίσεων αὐτοῦ*, Αθήνα 1914, σ. 102–104. Ν. Π. Ελευθεριάδης, *Μοναστηριακαὶ γαῖαι: Γαῖαι καὶ δάση ἱερῶν μονῶν Ἁγίου Ὁρους. Μελέτημα ἐκ τε τοῦ ἱεροῦ μουσουλμανικοῦ δικαίου, τῆς τουρκικῆς ἱστορίας καὶ νομοθεσίας τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ δικαίου*, Αθήνα 1939, σ. 59–64. Γ. Π. Νάκος, *Ἐξελικτικὲς διακυμάνσεις τοῦ οθωμανικοῦ γαιοκτητικοῦ συστήματος*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 28, 31.

32. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των δασών της Ηπείρου. Βλ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνικὴ ἐκμετάλλευση δασῶν*, σ. 14–15.

33. Για την περίπτωση των δασών *cibal-i mübaha*, βλ. S. Özden – Ü. Birben, "Ottoman Forestry: Socio-economic Aspect and its Influence Today", *Ciência Rural* 42 (2012), 561–562.

της αυτοκρατορίας. Δασώδη νησιά, όπως η Σάμος και η Θάσος, πρόσφεραν την ξυλεία τους για τη ναυπήγηση του οθωμανικού στόλου³⁴, το ίδιο και τα δάση της περιοχής του Χολομώντα προμήθευαν αποκλειστικά τα μεταλλεία των Σιδηροκαυσίων, όπου άλλωστε κατευθυνόταν και το ξυλοκάρβουνο που παρήγαγαν χωριά της Θεσσαλονίκης³⁵. Ωστόσο, μεγάλο μέρος των δασών του ελληνικού χώρου ανήκαν στην κατηγορία των κοινοτικών και των *cibal-i mübaha*, δασών, δηλαδή, στα οποία ο έλεγχος του κράτους ήταν υποτυπώδης, αν όχι ανύπαρκτος³⁶.

Η απουσία κρατικού ελέγχου δεν σήμαινε, βέβαια, την απουσία επι-

34. Βλ. Αικατερίνη Μπικιάρογλου-Εξαδακτύλου, *Οθωμανικά ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1994.

35. Η υλοτόμηση και η μεταφορά του ξύλου στον ταρσανά για τη ναυπήγηση πλοίων επιβαλλόταν ως αγγαρεία στους κατοίκους. Σύμφωνα με μια πληροφορία του Ε. Ι. Σταματιάδη, *Σαμιακά: ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από των παλαιών χρόνων μέχρι των καθ' ήμας*, Σάμος 1881, που μεταφέρει ο Γρίσπος, *Δασική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, σ. 67, οι κάτοικοι της Σάμου στα μέσα του 18ου αιώνα, ύστερα από τη ναυπήγηση του πλοίου για λογαριασμό του οθωμανικού στόλου, έβαλαν φωτιά στο δάσος προκειμένου να μη γίνουν νέες παραγγελίες ναυπήγησης. Για τη Θάσο, βλ. Vakalopoulos, *Thasos*, σ. 37. Για τη Χαλκιδική, βλ. Lefort, ό.π., σ. 75, όπου παρατίθενται μαρτυρίες των περιηγητών Εβλιγιά Τσελεμπί και Mustafa Hadjdji Khalifa από τον 17ο αιώνα. Για τα χωριά της Θεσσαλονίκης, βλ. Β. Δημητριάδης, «Φορολογικές κατηγορίες των χωριών της Θεσσαλονίκης κατά την Τουρκοκρατία», *Μακεδονικά* 20 (1980), 415–419.

36. Α. Οικονομόπουλος, *Η εξέλιξις της δασοπονίας εν τῇ νέα Ἑλλάδι. Ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ ἔτους 1940*, Αθήνα 1966, σ. 13· Γρίσπος, ό.π., σ. 125. Αντίθετα, στις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελληνικού χώρου τα δάση ως πλουτοπαραγωγικές πηγές (κυρίως ναυπηγικής ξυλείας) υπάγονται στον άμεσο έλεγχο των κυρίαρχων που παρεμβαίνουν με απαγορευτικά διατάγματα και αναπτύσσουν εποπτικά μέσα για τη διαχείρισή τους. Βλ. Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, «Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικῶν Συνεδρίων*, Ηράκλειο 2000, τόμ. Β2, σ. 179–183· Angeliki Panopoulou, «Aree boschive del Peloponneso: protezione e sfruttamento fra Seicento e Settecento», *Χρύσα Μαλτέζου – Αγγλική Τζαβάρα – Δέσποινα Βλάσση (επιμ.), Βενετοκρατούμενος ελληνισμός: άνθρωποι, χώρος ιδέες (13ος-18ος αι.)*, *Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Βενετία 3-7 Δεκεμβρίου 2007*, Βενετία 2009, σ. 613–624· Αναστασία Γαζή, *Ένα δάσος θυμάται. Το δάσος των (Σ)καρών της Λευκάδος στη νεότερη ελληνική ιστορία (14ος-20ός αι.): από την επιβλητική θέση του παρελθόντος στην αφάνεια του παρόντος*, Πειραιάς 2011, σ. 47–61. Ειδικά για τις προσπάθειες των Βενετών να ορθολογικοποιήσουν το δάσος για λόγους αποτελεσματικότερης οικονομικής εκμετάλλευσης, βλ. K. Appuhn, «Inventing Nature: Forests, Forestry, and State Power in Renaissance Venice», *The Journal of Modern History* 72 (2000), 861–889.

στασίας στα δάση. Το τυπικό παράδειγμα δασικής διαχείρισης ήταν αυτό του κοινοτικού δάσους (μπαλταλίκι). Τα μπαλταλίκια ήταν δασικές εκτάσεις που εκτείνονταν σε απόσταση μέχρι και μιας ώρας με τα πόδια περίξ μιας κοινότητας και επί των οποίων οι κάτοικοι είχαν κατοχυρώσει εθιμικό δικαίωμα χρήσης. Είχαν δικαίωμα να κόβουν χαμηλά δέντρα και την υπόρροφη βλάστηση για την ικανοποίηση των οικιακών αναγκών σε καύσιμη και οικοδομική ξυλεία, ενώ απαλλαγμένο από φόρους ήταν το μικρό εμπόριο καύσιμης ξυλείας στα τοπικά όρια της κοινότητας, όχι όμως και το εξωτερικό εμπόριο που υπόκειτο στον φόρο της δεκάτης. Κανείς ιδιώτης δεν μπορούσε να διεκδικήσει μέρος του κοινόχρηστου δάσους μέσω ταπίου και να το καταστήσει ιδιωτικό ούτε να εκχερσώσει δέντρα προς καλλιέργεια. Σε περίπτωση που γινόταν κάτι τέτοιο, οι κάτοικοι της κοινότητας είχαν δικαίωμα να προσβάλουν δικαστικά την καταπάτηση³⁷. Στα μπαλταλίκια τον βασικό διαχειριστικό ρόλο είχαν οι κοινότητες. Με τρόπο που αναπαρήγαγε, φυσικά, τις αυστηρές κοινωνικές ιεραρχίες στο εσωτερικό τους, οι κοινότητες εξασφάλιζαν για τα μέλη τους ελευθερίες χρήσης που κάλυπταν τις τοπικές ανάγκες, διατηρούσαν επιστάτες (κουρουτζήδες) που επέβλεπαν το δάσος για την πρόληψη πυρκαγιών και για τυχόν παραβάσεις από μέλη άλλων κοινοτήτων, ενώ σε περίπτωση που κάποιος έμπορος ήθελε να κόψει δέντρα από το μπαλταλίκι τους, όφειλε να έχει πρώτα την έγκρισή τους και να καταβάλει φόρο στο κοινοτικό ταμείο³⁸.

Η επιστασία της κοινότητας δεν περιοριζόταν στον καθορισμό των δικαιωμάτων χρήσης και στη φύλαξη του δάσους, αλλά αφορούσε και στην εφαρμογή συστημάτων δασοπονικής διαχείρισης που στηρίζονταν στην εμπειρική γνώση και είχαν ως στόχο την εξασφάλιση των αποθεμάτων της πηγής στη μακρά διάρκεια. Ως δάση καυσόξυλων, τα μπαλταλίκια ενέπιπταν στο σύστημα διαχείρισης των πρεμνοφυών δασών (αποτελούμενων κυρίως από δρύες), η αναγέννηση των οποίων γίνεται με παραβλαστήματα, με μικρούς περίτροπους χρόνους (περίπου 25 έτη)³⁹. Η δασολογική έρευνα έχει προσφέρει αρκετά παραδείγματα συνειδη-

37. Νικολαΐδης, *Οθωμανικοί κώδικες*, σ. 452 (άρθρα 91 και 92 του οθωμανικού νόμου περί γαιών)· Οικονομόπουλος, ό.π., σ. 12· Γρίσπος, ό.π., σ. 126, 127.

38. Βλ. Vakalopoulos, *Thasos*, σ. 63.

39. Βλ. σχετικά, Σ. Α. Ντάφης, «Οι διαχειριστικές μορφές δάσους», *Ελληνικά δάση*, Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας και Κοινωνοφελές Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 23–26.

τής εφαρμογής αρχών αιφορίας κατά το παρελθόν στα κοινοτικά δάση. Γνωστή περίπτωση αποτελούν τα κοινοτικά ή βακουφικά δρυοδάση των Ζαγοριών, όπου οι υλοτομίες γίνονταν σε συγκεκριμένο χρόνο (συνήθως για είκοσι ημέρες κατά τον μήνα Οκτώβριο) και σε σημειωμένα δέντρα και στη συνέχεια υπήρχε απαγόρευση κάθε χρήσης του δάσους για λόγους φυσικής αναγέννησης. Η κοπή των δέντρων ανατίθετο σε επαγγελματίες (κοφτήδες) μισθοδοτούμενους από την κοινότητα, ενώ οριζόταν και «σημειωτής» που κρατούσε λογαριασμό για την ποσότητα των ξύλων που αντιστοιχούσε σε κάθε νοικοκυριό⁴⁰. Η λαογραφική έρευνα, επίσης, έχει καταγράψει την ύπαρξη προστατευόμενων δασών, αφιερωμένων σε κάποιον άγιο, μέσω της τελετής της «ύψωσης του δέντρου», κατά την οποία τοποθετούνταν πρόσφορα σε μικρές τρύπες στους κορμούς των δέντρων⁴¹.

Στο πλαίσιο της τοπικής οικονομίας, τα δάση αποτελούσαν πολυλειτουργικούς χώρους, με πολλαπλές και παράλληλες χρήσεις. Πάνω απ' όλα ήταν χώροι βόσκησης και παραγωγής κλαδοφυλλώματος για την κτηνοτροφία⁴². προσφέρονταν παράλληλα για τη μελισσοκομία, τη συλλογή καρπών, την παραγωγή ρητίνης, την παρασκευή ξυλοκάρβουνου, κατραμιού και ασβέστη, την κατασκευή δαδιών, όπως και για κατά τόπους παραγωγικές εξειδικεύσεις. Για παράδειγμα, οι αρβανίτικες κοινότητες της Αττικής είχαν συνδέσει την οικονομία τους με την ανθρακοποιία και τη ρητινοπαραγωγή, κάτι που πιστοποιούσε στις αρχές του 19ου αιώνα και ο William Martin Leake⁴³, ενώ αναπτυγμένη ήταν η παραγωγή ξυλοκάρβουνου και στην Ικαρία⁴⁴.

40. Γρίσπος, ό.π., σ. 129–130. Σ. Τσιόδουλος, «Ζιαφέτια στο Ζαγόρι», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 33 (1998–1999), 304.

41. Ενδεικτικά, βλ. Γ. Δ. Στάθης, *Άπό τ' άγραφα*, Detroit Michigan 1971, σ. 179–180.

42. Η κλαδονομή αποτελεί ένα από τα παλαιότερα συστήματα διαχείρισης δρυοδασών (κλαδερών) στον ελληνικό χώρο. Βλ. Γρίσπος, ό.π., σ. 138.

43. Κατά τον Leake η ανθρακοποιία στην Πάρνηθα συνέχιζε την παράδοση των ανθρακίων των αρχαίων Αχαρνών (που εμφανίζονται και στο έργο του Αριστοφάνη). Βλ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, τόμ. 2, σ. 380, 420–421. Για τις πολλαπλές χρήσεις του δάσους στο πλαίσιο της οικονομίας των αρβανίτικων κοινοτήτων του Κιθαιρώνα, βλ. την ανθρωπολογική μελέτη της Ανδρομάχης Οικονόμου, *Φύση, τεχνολογία και κοινωνία στις ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα*, Αθήνα 2007, σ. 49–98.

44. Βλ. Α. Καπετάνιος, «Χρόνος και χώρος στη δυτική Ικαρία: διαδικασίες μετάβασης και μετασχηματισμού», *Η Αρχαιολογική Σκαπάνη στην Ικαρία. Εβδο-*

Τα δασικά προϊόντα διακινούνταν στο πλαίσιο του τοπικού και του διατοπικού εμπορίου. Στις αρχές του 18ου αιώνα, η εσωτερική ζήτηση ναυπηγικής ξυλείας καλυπτόταν από δύο κυρίως δίκτυα. Το πρώτο, στην περιοχή του Αμβρακικού και με επίκεντρο την Πρέβεζα, σχετιζόταν άμεσα με την παρουσία των Βενετών και ικανοποιούσε τη ζήτηση σε ναυπηγική και άλλη ξυλεία των βενετικών κτήσεων στη δυτική Ελλάδα, τροφοδοτούμενο από τα γειτονικά οθωμανικά δάση, τα οποία από το δεύτερο τέταρτο του 18ου αιώνα κατέστησαν και βασιικοί προμηθευτές του ταρσανά του Μεσολογγίου⁴⁵. Από τη δεκαετία του 1720, μάλιστα, ξυλεία των δασών αυτών μεταφερόταν στη Μάλτα⁴⁶. Το δεύτερο δίκτυο, γύρω από τη Σάμο, την Ικαρία και τις ακτές της Μικράς Ασίας, διακινούσε ξυλεία για τις ανάγκες της τοπικής ναυπηγικής και ξυλοκάρβουνου⁴⁷. Στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα ο κύκλος των συναλλαγών του εμπορίου ξυλείας και ξυλοκάρβουνου αυξήθηκε ραγδαία, ξεπερνώντας τα όρια της τοπικής και διατοπικής αγοράς. Στη συνακόλουθη μείωση των αποθεμάτων, την εσωτερική έλλειψη και την αύξηση των τιμών οι νησιωτικές κοινότητες του Αιγαίου απάντησαν με αγορανομικές διατάξεις και

μήντα Χρόνια Ανασκαφικής Έρευνας και Μελλοντικές Προοπτικές, Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού Συνεδρίου Ικαρίας, Αρμενιστής 1-5 Σεπτεμβρίου 2006, Γ. Κουτσουφλάκης (επιμ.), Αθήνα 2010, σ. 240–242.

45. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών*, σ. 28, 57–59.

46. Katerina Papakonstantinou, "Malta and the Rise of the Greek-Owned Fleet in the Eighteenth Century", *Journal of Mediterranean Studies* 16 (2006), 206. Για τις εμπορικές σχέσεις που δημιουργούνται ανάμεσα στο Μεσολόγγι, την Πρέβεζα και τη Μάλτα από το πρώτο μισό του 18ου αιώνα και εμπεριέχουν το εμπόριο ξυλείας από τα δάση της περιοχής, βλ. Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, «Η συμπληρωματικότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων: η τριγωνική σύνδεση Μεσολογγίου, Πρέβεζας, Μάλτας», *Η ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), Αθήνα 2013, σ. 603–629.

47. Κ. Σβολόπουλος, *Η κατασκευή των ελληνικών εμπορικών πλοίων κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Ναυπηγική ξυλεία και ναυπηγικά εργαστήρια εις τὸ Αἰγαίον*, Αθήνα 1974, 8. Ελευθερία Ζέη, «Ξυλεία και κάρβουνο στο Αιγαίο, 16ος–18ος αιώνας: ελλείψεις των νησιών και συμπληρωματικότητες του Αρχιπελάγους», *Καλοκαιρινές Σαμιακές συναντήσεις. Α' Η μεσογειακή διάσταση ενός αιγαιακού νησιού - Β' Πέτρα, πηλός, ξύλο. Παραδοσιακά επαγγέλματα στο Αιγαίο*, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Αιγαίου - Παλαιοντολογικό Μουσείο Σάμου, Αλεξάνδρα Σφοδία (επιμ.), Αθήνα 2004, σ. 181. Για την προμήθεια ξυλείας του ναυπηγείου της Ερμούπολης τον 19ο αιώνα, βλ. Α. Δελής, *Ερμούπολη (Σύρος): το ναυπηγικό κέντρο της ιστιοφόρου ναυτιλίας (1830-1880)*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας – Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα 2010, σ. 362–364.

απαγορεύσεις υλοτομιών, που δεν ανέκοψαν ωστόσο το εκτεταμένο λαθρεμπόριο⁴⁸. Την ίδια εποχή τα πλούσια δρυοδάση της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας που ανήκαν ή είχαν περιέλθει στην κυριότητα τοπικών αξιωματούχων και στη συνέχεια του Αλή πασά γνώρισαν εντατική εκμετάλλευση προσανατολισμένη στην εξωτερική αγορά. Οι ιδιοκτήτες δημοπρατούσαν τμήματα δασών προς υλοτόμηση σε γαλλικές και αργότερα σε ελληνικές εταιρίες ξυλεμπόρων που προμήθευαν με ηπειρωτική και ακαρνανική ξυλεία τα ναυπηγεία της Τουλών⁴⁹. Παράλληλα, συνεχίστηκαν οι εξαγωγές ξυλείας στη Μάλτα που είχαν ξεκινήσει στο πρώτο μισό του αιώνα⁵⁰. Η έντονη υλοτομική κίνηση έδωσε ώθηση σε συναφείς οικονομικές δραστηριότητες που είχαν αναδυθεί στην περιοχή κατά την προηγούμενη περίοδο. Εκτός από την ανάπτυξη της ναυπηγικής στην Πρέβεζα και το Μεσολόγγι, επέκταση γνώρισαν τα τοπικά δίκτυα εμπορίας βιοτεχνικής-οικοδομικής ξυλείας και καυσόξυλων που έφτασαν να διακινούν προϊόντα στα λιμάνια της νότιας Μεσογείου, ενώ πλήρως ενταγμένο στο εξαγωγικό κύκλωμα ήταν το εμπόριο του βελανιδιού⁵¹.

Στις επαναλαμβανόμενες αναφορές των ευρωπαϊών περιηγητών και ελλήνων λογίων και εμπόρων της διασποράς περί αποψιλωμένων, παραμελημένων και ανεκμετάλλευστων ελληνικών δασών οφείλουμε, συνεπώς, να σταθούμε κριτικά. Περισσότερο από μια περιγραφή της τοπικής πραγματικότητας, οι αξιολογήσεις αυτές αποτελούν προβολή του κρατικού και επιστημονικού λόγου που αναπτύχθηκε στο δεύτερο μισό του

48. Ζέη, ό.π., σ. 189. Βλ. και το ψήφισμα των Ικαριωτών για προστασία του «ρουμανιού» το 1810, Καπετάνιος, «Χρόνος και χώρος στη δυτική Ικαρία», 242.

49. Βλ. αναλυτικά Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών*.

50. Papakonstantinou, "Malta and the Rise of the Greek-Owned Fleet in the Eighteenth Century", 210.

51. Για το εμπόριο οικοδομικής-βιοτεχνικής ξυλείας, Γιαννακοπούλου, ό.π., σ. 179-181. Για το εμπόριο του ακαρνανικού βελανιδιού, βλ. Ελένη Γιαννακοπούλου, «Δάση βελανιδιάς (17ος-19ος αιώνας): παράγοντας οικονομίας - πρόκληση ανταγωνισμού», *Δάση βελανιδιάς: παρελθόν, παρόν και μέλλον*, Πρακτικά ημερίδας ΤΕΙ Μεσολογγίου - ΤΕΙ Λαμίας, Μεσολόγγι, 17 Μαΐου 2002, Μεσολόγγι 2002, σ. 5-6. Για εξαγωγές βελανιδιού από Έλληνες στην ιταλική χερσόνησο, βλ. Όλγα Κατσαορδή-Hering, *Η ελληνική παροιμία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα 1986, τόμ. 2, σ. 531, 610-613 και της ίδιας, *Λησμονημένοι όριζοντες Ελλήνων εμπόρων. Τò πανηγύρι στη Senigallia (18ος - αρχές 19ου αλ.)*, Αθήνα 1989, σ. 101-109, 186-194. Βλ. και Β. Κρεμμυδάς, *Τò εμπόριο της Πελοποννήσου στò 18ο αιώνα (1715-1792)*, Αθήνα 1972, σ. 194.

18ου αιώνα στη δυτική και κεντρική Ευρώπη και συνόδευε τη μετατροπή του πολυλειτουργικού δάσους σε δάσος αποκλειστικά προορισμένο για την παραγωγή ξυλείας και τον συνακόλουθο εξοβελισμό όλων των υπόλοιπων δραστηριοτήτων από αυτό ως δευτερευουσών ή βλαπτικών⁵². Οι φωνές περί καταστροφής του δάσους, στηριζόμενες στη συναίσθηση των τοπικών κοινωνιών περί της εξαντλησιμότητας της πηγής και του κινδύνου έλλειψης ξύλου, ήταν βέβαια γνωστές από την περίοδο του ύστερου Μεσαίωνα. Αρκετοί κοινωνικοί θεσμοί στον ευρωπαϊκό χώρο στηρίζονταν στη σπάνι του ξύλου και αποκτούσαν νομιμοποίηση μέσα από τις περιοδικές ελλείψεις του. Στα τέλη του 18ου αιώνα, η ραγδαία δημογραφική αύξηση και η εντατική ζήτηση ξυλείας από την εξορυκτική και μεταλλευτική βιομηχανία είχαν ως αποτέλεσμα ελλείψεις ξύλου σε αρκετές περιοχές της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης, οι οποίες έγιναν αισθητές στον πληθυσμό μέσω της αύξησης της τιμής της κύσμης ξυλείας. Όπως έχουν επισημάνει ορισμένοι ιστορικοί, αυτά τα συμπτώματα κρίσης του τέλους του 18ου αιώνα δεν δείχνουν απαραίτητα μια αποψίλωση των δασών. Περισσότερο συνδέονταν με τη μειωμένη επιτυχία των παραδοσιακών συστημάτων διανομής ξύλου, όπως ήταν οι κοινότητες και οι τοπικές αρχές, να ανταποκριθούν αποτελεσματικά στην αυξανόμενη διαφοροποίηση των καταναλωτών ξυλείας, καθώς και στην αλλαγή των κυρίαρχων ενδιαφερόντων και των οικονομικών δογμάτων για το δάσος⁵³. Είναι ακριβώς τη στιγμή, που με έμβλημα την προστασία, το κράτος αναλαμβάνει τον κεντρικό διαχειριστικό ρόλο στο δάσος, εξοβελίζοντας τους παραδοσιακούς χρήστες του, προς όφελος της βιομηχανικής δασοκομίας που απέφερε και τις περισσότερες προσόδους στα κρατικά ταμεία. Η σύντομη ακμή της εμπορικής εκμετάλλευσης των δασών της δυτικής Ελλάδας αποδείχνει, εξάλλου, ότι χωρίς την κρατική

52. Για τον τρόπο που εξελίχθηκε αυτή η διαδικασία στην κεντρική Ευρώπη και τις ποικίλες οικονομικές, κοινωνικές και οικολογικές προεκτάσεις της, βλ. ενδεικτικά Ch. Ernst, *Den Wald entwickeln: ein Politik- und Konfliktfeld in Hunsrück und Eifel im 18. Jahrhundert*, München 2000· B.-S. Grewe, *Der versperrte Wald: Ressourcenmangel in den bayerischen Pfalz (1814-1870)*, Köln 2004· P. Warde, *Ecology, Economy and State Formation in Early Modern Germany*, Cambridge 2006· R. Hölzl, *Umkämpfte Wälder. Die Geschichte einer ökologischen Reform in Deutschland 1760-1860*, Frankfurt 2010.

53. Βλ. J. Radkau, *Wood: A History*, Cambridge 2012, σ. 157-159. Για την αντίστοιχη διαδικασία στα γαλλικά δάση, βλ. Andrée Corvol, *L'homme et l'arbre sous l'ancien régime*, Paris 1984 και της ίδιας (éd.), *La Nature en revolution, 1750-1800*, Paris 1993.

προστασία, η λειτουργία της εντατικής και αποψιλωτικής εμπορικής δασοκομίας δεν μπορούσε να είναι απρόσκοπτη, καθώς προσέκρουε στις κάθε λογής διαθέσεις των ιδιοκτητών των δασών⁵⁴.

Η αναβάθμιση της οικονομικής σημασίας του δάσους ως χώρου παραγωγής εμπορεύσιμης ξυλείας συνοδεύτηκε και από παρεμβάσεις στο εσωτερικό του με στόχο τη μεγιστοποίηση της αποδοτικότητάς του. Οι παρεμβάσεις αυτές δεν περιορίζονταν στη διάνοιξη δασικών δρόμων και την κατασκευή γεφυρών που διευκόλυναν τη μεταφορά της ξυλείας, αλλά, με τη βοήθεια της επιστημονικής δασοπονίας που αναπτυσσόταν την ίδια εποχή, στόχευαν στην αναδιάταξη του δασικού οικοσυστήματος μέσω αναδάσωσης με εμπορικά δασοπονικά είδη και τη δημιουργία μετρήσιμων ομήλικων και ισούψων δασών⁵⁵. Μια εικόνα αυτής της «τακτοποιημένης» φύσης μάς προσφέρει ο Ιωάννης Πρίγκος από το Άμστερνταμ: «Εδώ κατά τη συνήθεια όπου γίνεται κάθε χρόνο άρχισαν να σιάζουν τα δένδρα. Όσα είναι παλιά τα βγάζουν και βάζουν νέα, και όσα στραβά τα σιάζουν και κόβουν τα ξεράδια και γράφουν στίχους σε αυτά. Και τα φυτεύουν αραδιασμένα με τη στάθμη, να είναι ίσια, αραδιασμένα με γαιτάνι και ισότιμα στο ύψος και φαρδιά ωσάν φτερούγες ή σαν ριπίδια. Και πολύ έξοδο κάνουν σε ετούτο και εις τες χώρες και εις τες εξοχές να είναι με τάξη. Και είναι όμορφα το καλοκαίρι δια μορφιά και δια ήσκιο και δια φράχτη», για να καταλήξει: «Με όλες αυτές τις ευμορφίες ότι αξίζει ένα άγριο και αδιόρθωτο δάσος, όπου κελαιδούνε το Μάη τα αηδόνια δεν αξίζουν όλες οι ευταξίες αυτουνώνε»⁵⁶.

Αντίστοιχες παρεμβάσεις ήταν άγνωστες στον ελληνικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα. Μια νέα φάση στην ελληνική δασική ιστορία θα ξεκινή-

54. Βλ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών*, σ. 90–91, 11–112.

55. Για τις επιπτώσεις της διάνοιξης δικτύου δασικών δρόμων στα βαυαρικά δάση στις αρχές του 19ου αιώνα, βλ. T. Schmeurer, "Die Auswirkungen des pfälzischen Triftwesens auf die Kulturlandschaft des Pfälzerwaldes in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts", *Beiträge zur Umweltgeschichte II*, Ch. Ernst κ.ά. (Hrsg.), Trier 1997, 83–97. Για τη μετατροπή εκτεταμένων δασών στην κεντρική Ευρώπη από φυλλοβόλα πρεμνοφυή σε εμπορικά εκμεταλλεύσιμα κανοφόρα σπερμοφυή, βλ. Grewe, *Der versperrte Wald*, σ. 246–251. Η γαλλική δασοπονία προτίμησε μεικτές μορφές πρεμνοφυούς και σπερμοφυούς διαχείρισης, καθώς και ομήλικων και μη δασών. Βλ. O. Ciancio – Susanna Nocentini, "The Forest and Man: The Evolution of Forestry Thought From Modern Humanism to the Culture of Complexity. Systemic Silviculture and Management on Natural Bases", *The Forest and Man*, O. Ciancio (ed.), Florence 1997, σ. 43–46.

56. Παραπομπή κατά Σκουβαράς, *Ιωάννης Πρίγκος*, σ. 49.

σει την τέταρτη δεκαετία του 19ου αιώνα, όταν οι επαίοντες του είδους βαυαροί δασοπόνοι με έμβλημα την προστασία των παραμελημένων από την τουρκική διοίκηση δασών θα οργανώσουν τις δασονομικές υπηρεσίες του ελληνικού βασιλείου και θα επιχειρήσουν, αν και χωρίς επιτυχία, τη συστηματική οικονομική εκμετάλλευση του δασικού του πλούτου. Είχε φτάσει η εποχή, κατά την οποία το περιβάλλον ήταν πλέον ζήτημα πολιτικής οικονομίας.

SUMMARY

Vaso Seirinidou

Forests in Early Modern Greece:
Reconsidering a History of Catastrophy

The idea that the contemporary Mediterranean landscape is the outcome of a gradual environmental decline beginning in the Antiquity occupies a salient position within the European ecological imagination and it is one of the most powerful topoi of the Mediterranean history. References to the Mediterranean landscape as “wasted” or “ruined” due to deforestation and soil erosion are traced as far back as the 18th century in the European travel literature. As main sources for the history of the Greek forests in the early modern period, the travel accounts of the 18th century offer a view of general deforestation, neglect and under-exploitation which was evaluated as compatible with the “despotic and ignorant” Ottoman administration.

Did Greek forests suffer from so massive decline during the Ottoman era and were they so neglected and unexploited as the sources suggested?

The data of pollen analysis does not relate the Ottoman era with a “negative” watershed in Greek forest history (transformations of the forest landscape are reported from the second half of the 19th century onwards), whereas historical sources reveal the existence of a multifunctional forest economy and an effective system of communal forestry. More than the local reality the European travelers’ views on Greek forests reflect the state and scientific discourse on forest management that developed in Central and Western Europe in the last quarter of the 18th century, and the experience of a forest management system, from which communities have already been excluded in favor of state and industrial forestry. Such a development was unknown in the 18th century Ottoman Greece. It is only in the fourth decade of the 19th century that king Otto would organize the forest administration in the nascent Greek kingdom by employing educated Bavarian foresters and would attempt, although unsuccessfully, the systematic exploitation of forest resources.

Katerina Konstantinidou

Dealing with Violence in Venetian Corfu (17th–18th c.)

“*Di questo modo prescritosi per ora quanto può servir all’incamamento migliore della pubblica riverita mente, al buon servizio, non meno che alla felicità de’sudditi resterò solo che ogn’uno concorra all’esecuzione e con la desiderabile prontezza*”¹. With these words, in 1708, the *provveditore generale* of the Sea Alvise Mocenigo concluded a regulation, indicative of his intention to control and discipline the behaviour of the Corfiot society as well as to prevent activities and behaviours, capable of provoking violent outbreaks against the authorities or against segments of the native population. The role of the higher Venetian official in the Levant, apart from the enforcement of the laws of the Venetian governmental organs or the issuing of ordinances, the administration of economic or military matters and the organization of the defense, entailed one more function, that of the mediator between the Dominant city and the native population, conveying the demands of the latter to the delegated Venetian organs, between groups, families or single persons, undertaking to protect and preserve the stability and to avoid frictions that could undermine the Venetian interests in the area. At the same time the *provveditore generale* of the Sea, as part of a specific mechanism as well as part of a specific social and civic reality, brought along his own political and cultural baggage, which was undoubtedly reflected in all his decisions through which the territories of the Maritime State were incorporated in a broader political-cultural unity.

Corfu, the most important of the Ionian Islands, passed under Venetian rule in 1386 and remained part of the Venetian Maritime State (Sta-

1. G. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie*, vol. 1, Corfù 1846, 404.

to da Mar) up to the end of the Republic in 1797². The Venetian domination in Corfu marked its political, social and economical life, which developed under the continuous communication between the mother city and its territories; these territories included populations, speaking a different language, in their majority following a different doctrine and having different customs than those of the Venetians and the subjects of the Mainland State. In the beginning of the 17th c., after a long process, access to the open civic council of Corfu was restricted only to a few catholic and orthodox local families bearing the title of *cittadini* by the adoption of a number of specific criteria³. This process was conducive to the construction of a second power center on the island next to the Venetian. During the 17th and the 18th c., another social group, the *civili*, gradually emerged, seeking institutional recognition as a distinct social stratum, particularly during the last decades of the 18th century. But at the same time, alongside the institutionalized strata, powerful factions, local families and cliental networks which extended between the urban center and the countryside, constructed parallel informal centers of power between the public and private sphere, which dominated the island's life⁴.

Groups or single persons moved by various motivations within convergent or divergent trajectories, disturbed the peace and quite of the island. The necessity to impose their presence, to reinforce their position within the local society and to assert an influential role on its economic and political affairs was often expressed in violent conflicts in the city and in the countryside. Aggressions, rapes and homicides were the extreme consequences of this reality, threatening the social and political order of the island and the territorial integrity of the dominion⁵. The

2. Regarding the history of the Greek territories under Venetian rule see, Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της, Chryssa Maltezos (ed.), vol. I–II, Athens – Venice 2010.

3. On the civic council of Corfu see, N. Karapidakis, *Civis fidelis: P'avenement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, Frankfurt – Peterlang 1992. For civic councils in Greek-Venetian territories see, Anastasia Papadia-Lala, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*. Μια συνθετική προσέγγιση, Venice 2004.

4. Al. Viggiano, *Lo specchio della Repubblica. Venezia e il governo delle Isole Ionie nel 1700*, Verona 1998, 113–195.

5. Similar case files were examined in *ibidem*, 167–172.

mechanism of the complex Venetian judicial system had to deal with all these deviances, in an effort to reestablish the social equilibrium and to reinforce its power on the island. The rectors of the island had the competence to judge criminal and civic cases with the assistance of local judges, members of the Corfiot civic council. Furthermore, by order of the Venetian governmental councils they were empowered to judge cases following the secret inquisitorial procedure of the Council of Ten⁶. Evidently, these were cases of specific interest with regard both to the individuals involved as well as the type of offence to be judged. In theory, every subject, irrespective of his social provenience, had the right to take his case to the judicial courts of the Venetian periphery and to the courts of the city of lagoons. On the other hand, Venice, given that in practice the Serene Republic reserved the right of final judgment for herself, attempted to eliminate instances of abuses and corruption related offences, when these were deemed dangerous for the social order, through the system of continuous *litigation* and *negotiation* and of multiple appeals⁷.

In contrast with other European states, Venice since the late medieval period, gradually, constructed a rather complex bureaucratic mechanism capable of controlling initially the hostile environment of the lagoon⁸. The particularity of the Venetian urban construction created different priorities and at the same time its particular political system rendered necessary the control of all human activity for the protection of the order and the repression of any kind of reaction through the development of a strong supervisory mechanism; a mechanism whose effectiveness was related to the circumstances, the coincidence or the seriousness of the situation that had to be dealt with.

In the late medieval period, after Venice expended its control over

6. Cl. Povoio, *Il processo Guarnirei. Buie-Capodistria, 1771*, Koper 1996, 9–32.

7. Ed. Muir, "Was there Republicanism in the Renaissance Republics? Venice after Agnadello", in *Venice Reconsidered: the History and Civilization of an Italian City-State, 1297-1797*, J. Martin – D. Romano (eds.), Baltimore – London 2000, 139, 158–160; Monique O'Connell, *Men of Empire: Power and Negotiations in Venice's Maritime State*, Baltimore 2009, 73–74. For the organization of the Venetian justice in the Maritime State see G. Cozzi, "La politica del diritto nella Repubblica di Venezia", in *Stato, società e giustizia nella Repubblica Veneta (sec. XV-XVII)*, G. Cozzi (ed.), Rome 1980, 31–78.

8. Élisabeth Pavan-Crouzet, *Venezia Trionfante. Gli orizzonti di un mito*, Torino 2001, 24–26.

Crete and as urban life on the island was gradually developing under the flag of San Marc's Lion, the Venetian officials on the island in collaboration with the government of the dominant city, attempted, sporadically at the beginning, to regularize the life and the activities of the local population by issuing decrees and bans⁹. Some of these focused on the behaviour of the subjects in public. In this framework, the prohibition of the bearing of arms became a constant target of the state. The outbreaks of violence among the inhabitants as well as between them and the Venetian authorities were undermining the preservation of the dominion. The involvement of powerful Cretan landowners with the support of peasants in successive revolts and their threatening presence in the urban centers was conducive to the emanation of decrees against the possession of any kind of arms. This attempt if not to monopolize, at least to control as much as possible the tools of violence, was associated with the effectiveness of governance and mainly with the protection of the Venetian presence in this area. At the same time, the authorities imposed severe restrictions regarding other activities such as gambling, vagabondage, nocturnal gatherings, consumption of alcohol, and frequenting of taverns and prostitutes in an effort to discipline passions and control human behaviours, at least publicly¹⁰.

As in the case of Crete and the other territories of the Maritime and the Mainland State, on the island of Corfu, the dynamics and the realities of the local society always seemed explosive and the stability fragile. In this context, the representatives of Venice, the rectors and the *provveditore generale* of the Sea, through their interventions, sought to regularize attitudes and habits of the every day life and to deal with a violent reality by issuing ordinances and regulations. During the 17th and more systematically during the 18th c., Venetian officials paid attention to those situations that could potentially disrupt the tranquility of the Corfiot society, the political situation or the economic activity in the region. Their attention focused on matters, which concerned the

9. For the historical framework Chryssa Maltezos, "The historical and social context", in *Literature and Society in Renaissance Crete*, D. Holton (ed.), New York 1991, 17-47.

10. Indicatively for the 14th c. see, *Duca di Candia. Bandi*, Paola Ratti Vidulich (ed.), Venice 1965, 6, 12, 21, 42, 60, 62, 64, 65, 281. See also, Maltezos, "The historical and social context", 45-46.

daily lives of the inhabitants, habits and infixed realities which could be characterized as dangerous for the peace and quite of the island, and also on matters which were either directly or indirectly connected with the preservation of the Venetian interests. The intervention of the organs centered mainly on preventing the occurrence of interpersonal violence, acts that is, of lethal or non lethal violence, such as assaults, duels, homicides, or activities that could lead to such phenomena. At the same time, in an indirect way these interventions showed the fear of a potential expression of collective violence that ultimately targeted the Venetian authority itself, or forms of institutionalized authority that existed on the island. Obviously, attempting to categorize and identify "waterproof" areas in the study of a phenomenon such as of violence could be considered extremely restrictive.

On the other hand, however, the sources themselves (laws, decrees and regulations that include clauses referring directly to violence)¹¹ do not capture the various shades of the phenomenon and set specific limits to the researcher, often causing embarrassment. Since the one-dimensional character of the specific sources is undeniable, a more complete picture would require the study of trials, pardon tales narrative sources etc. This notwithstanding, reading between the lines of the sources and placing them within the proper political and cultural contexts, allows to a certain extent the emergence of various parameters which sum up the Dominants' interpretation of the term violence, through their perception of justice and harshness, of the concept of personal and family honor, of the deviations in daily life, of the idea of the public and private space¹².

In this context, the control of the urban space came before everything else in order to protect and defend the inhabitants and the authorities from external enemies and criminals. In 1548, the Venetian official of Corfu decided to keep the gates of the city closed after a certain hour and to open them only in specific cases related to the common interest. Such decisions did not concern exclusively Corfu but were self-evi-

11. This study is based on three regulations, published in 1708, 1782 and 1794 by the *provveditore generale* of the Sea, on the correspondence and decrees of Venetian rectors as well the sentences of the Council of Ten referring to bandits.

12. Regarding theoretical models for the study of violence and the relative bibliography see. J. Davis, "Introduction", in *Aspects of Violence in Renaissance Europe*, J. Davis (ed.), London 2013, 4-6.

dent among the rest of the Venetian possessions in the Mediterranean and throughout the European world. Some decades later, in 1612, the rector returned to this issue and, becoming more specific, asserted that the closure of the gates was the only way to eliminate delinquency as malefactors could not escape¹³. In this case, it appears that the walls did not protect the city and its inhabitants only from external enemies—a reality for the city of Corfu as the Ottoman threat was at a small distance and the memories of the devastation of the sieges of 1537 and 1571 were still alive—, but they also functioned as a means of protecting them against crime or at least as a prerequisite for the apprehension and the punishment of criminals, in other words as a tool of the authorities for the facilitation of the control and enforcement of their terms.

In the same direction, the attention of the rectors focused not only on the supervision of space as a measure for the prevention of committing acts of violence, but also of time: the darkness of the night and the early hours of dawn constituted, as it has been said, an environment of transgressions, a space of time where the limits of the authorities could subside, could be ignored¹⁴. The night was, always, associated with deviance and crime. In this context the authorities of the Maritime State, since the late medieval period, often prohibited rambling after a specific hour. Gatherings in the darkness and nocturnal strolls were perceived as suspicious activities. The night offered the ideal cover for the perpetration of crimes, conspiracies and revolts, capable of inverting the presumed tranquility and certitudes of daylight¹⁵; it was the space of time less controlled by the authorities for practical reasons and consequently most threatening not only to them but also to all the frightened islanders. Every single angle of the city had to be patrolled and controlled while all suspects and rambler had to be stopped and apprehended¹⁶. Furthermore, according to a decree of 1640, no one had the right to abandon his domicile during the nocturnal hours without an important reason: and if someone had to be outdoors, he had to carry a torch to facilitate his nocturnal paths but mainly to facilitate his identification by

13. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie*, vol. 1, 56 and 110–111.

14. Br. Palmer, *Cultures of Darkness. Night Travels in the Histories of Transgression*, New York 2000, 18.

15. *Ibidem*.

16. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie*, vol. 1, 250.

the patrols that had orders to arrest the deviants or shoot them if they refused to comply¹⁷.

The surveillance of the space was also connected with the Venetians' effort to control the movements of the inhabitants and of all incoming people. The authorities paid attention to the illegal presence of foreigners and bandits especially in the countryside, a territory difficult to control because of its size, its geographic particularity and because of the particular social and economic conditions of the island. The local government was always concerned about foreigners, as dangerous or violent behaviours could destabilize fragile equilibriums on the island. The proximity with the Ottoman Empire, the frequent illegal passages of marginal people from the Ottoman area to the coasts of Corfu, the practice of contraband and the perpetration of other crimes constantly preoccupied the officials who attempted to control the entrance of foreigners in Venetian territory. In 1708, it was decided that the heads of rural communities in cooperation with other elected representatives and private individuals or were to arrest all foreigners without papers, receiving in return a compensation of 15 *reali*¹⁸. Additionally, a system of inspection was activated by the establishment of garrisons manned by civil guards along the coasts of the island, in order to control every movement or illegal disembarkation¹⁹. Despite these intentions, this system failed most of the time as native people very often maintained personal and economic relationships with Ottoman subjects on the opposite side of the Ionian channel as well as with the locals who had been banished by the Venetian justice. Thus, moved by their own interests, they often ignored the prohibitions, allowing the passage and the stay of the unwanted in the area.

Inhabitants were prohibited to offer hospitality as well as refuge to them. Those who failed to comply were threatened with severe punishments and penalties while the corporate bodies of the island both in the countryside and in the city were responsible for the arrest of the bandits who had to be led once again to the Venetian justice²⁰. In the Venetian archival records the term bandit has two meanings: The first concerns

17. *Ibidem*, 216–217.

18. *Ibidem*, 402.

19. Archivio di Stato di Venezia (A.S.V.), *Provveditori alla Sanità*, b. 207, 15 February 1794.

20. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie*, vol. 2, 265–266.

persons convicted to exile and the second the phenomenon of banditry, widespread in early modern Europe and especially in frontier regions, such as the Venetian Ionian islands. As a rule, the authorities used the term *malviventi*, which means rogues and criminals, to define these individuals²¹. In Corfu, the term bandit was to a great extent synonymous both to those banished by court decisions and to fugitives and runaways. Crimes such as homicides, injuries, rapes, kidnappings but also acts such as blasphemy or gambling could incur the sentence of banishment, the duration of which depended on the gravity of the crime and the motives of the perpetrator²².

The equation of banditry with criminality rendered necessary the prevention of the return of these individuals on the island, for this would mean the failure of the Venetian judicial system and would expose the population to further dangers. However, as court decisions were violated and the danger of the return of the banished constituted a reality, the Venetian administration followed two paths. First it provided for the replacement of the punishment of exile with service on the galleys and second it appointed an official, the *capitano dell'isola*, whose responsibility was to control the countryside and investigate relevant complaints²³.

Apart from the civil guards whose services were not always effective, the Venetian army became the valuable organ of a supervisory and, at the same time, a repressive tool of the state mechanism in this effort. By its presence not only in the countryside but also around the city, day and night, it provided guaranteed police services and rendered the inspection of the area easier. Under these circumstances, on the one hand, it was imperative to preserve these forces and make sure that their numbers were not reduced, as many soldiers used to run away because of the difficult living conditions and low salaries. On the other hand, preventing violent incidences between soldiers and civilians became an urgent concern. Again the regulation of 1708 declared that every soldier had to be disciplined and loyal to his superiors and the Serene Republic, and went on to say that those who were absent without leave or left the

21. A.S.V., *Provveditori da Terra e da Mar*, b. 868, 10 January 1744 (1743 m.v) and 24 July 1744, and *Senato Rettori*, reg. 121, 11 April 1744, c. 24v.

22. With regard to bandits in Corfu between 1600 and 1607 see, A.S.V., *Capi del Consiglio de Dieci, Banditi. Liberazion banditi. Bandi* b. 4, fasc. 1, 2 and 3.

23. D. Arvanitakis, «Οι ποπολάροι απειλούν Σικελικούς Εσπερινούς. Κέρκυρα 1633–1644», *Εἶσα και Εσπέρια* 4 (1999–2000), 98.

regiment, were to be captured by army officers or civil guards and led to prison; what is more, those who helped deserters by offering them shelter and refuge would be subjected to severe punishments. Venetians dealt not only with defections but also with the sale of their armaments and other military material, including clothing and gear²⁴. At this crucial moment, faced with severe economic difficulties, the Venetians needed to maintain the military forces and to organize the defense of their state. The main intention of Venice's government was the preservation of its dominion at any cost. Moreover, Venetian administrators were preoccupied with the acquisition of the military arms by civilians and all their potential usage by their new possessors. Thus, both vendors and buyers had to face the consequences of their actions in the Venetian courts²⁵.

Whilst the Venetian authorities of the island focused over and over again on the possession and the use of arms by civilians, in the city of the lagoons, the Council of Ten repeatedly attempted to eliminate the profusion of firearms as well as any activity connected with their use through a series of bans and decrees but without lasting results. In some cases, the government chose to cede licenses, seeking to keep under control a practice whose prohibition seemed impossible²⁶. Venice followed the same policy on its colonies in order to eliminate the expansion of this phenomenon. On the Ionian Islands, in 1649, all inhabitants irrespective of their social provenience were forbidden by decree to carry knives, swords (*arme da taglio o da punta, lunghe o corte*) or firearms without license under severe penalties which included imprisonment or banishment. Furthermore, special garrisons were established, assigned to control the roads and passages, in order to capture the transgressors²⁷.

The use of knives and swords was associated with another type of armed fight, the duel, a common practice in many European countries, connected to the concept of personal or family honor, which was not only dangerous but also capable of provoking reactions and disseminating incidents of violence. Duels flourished within an institutional framework as they were used by noble men to resolve their disputes, to urge their claims and to defend

24. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie*, vol. 1, 401–402.

25. *Ibidem*, 401.

26. On the possession of arms by civilians in early modern Europe see. J. R. Ruff, *Violence in Early Modern Europe, 1500–1800*, Cambridge 2001, 45–52.

27. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie*, vol.1, 250.

their honor, challenging their opponents to an often lethal battle²⁸. In other words “the nobility invented the rules of the duel in the 16th century in order to preserve the right to kill in matters of honor”²⁹. This “performance” gradually lost its legal dimension; its decline allows for various interpretations. Many researchers sustain that as central state power grew it sought to dissociate the administration of justice from acts of revenge and private armed negotiations, while others associate the phenomenon with the changes in the political scene of Europe and the new military and war realities³⁰.

In Corfu, during the 18th c., the higher officials of the Maritime State dealt repeatedly with duels which took place all over the island. In an article of the regulation of 1708, the *provveditore generale* of the Sea condemned the use of arms, duels and fights as constant threats for the public tranquility at both local and state level, and ordered that deviants were to be captured by the urban patrols and brought to justice³¹. Similarly, a few decades later, verbal or written challenge to a duel was once again banned by Venetian organs³². Despite the lack of specific studies for Corfu during the period of Venetian domination, the repetition of the decrees is perhaps indicative of the frequency of these ritualized performances of violence. Studies dealing with the 19th century, uphold that during the period of British dominion, the aristocracy did not engage in duels as this could lead to the outbreak of devastating feuds. During the Venetian dominion, in the urban as well as in the rural areas, groups of *bravi*—armed men who were ready to execute the orders of their patrons (tenants, servants or clients of influential local families)—, constituted a kind of private army which enabled powerful families to consolidate and reinforce their position in the local society, to repress their dependents and to impose their will upon others³³. Therefore, it is not unlikely that, as in the 19th c, also earlier the nobles resolved their conflicts “using their lower-class gangs”, without getting involved themselves.

Returning to the subject of the illegal use of arms, from the texts of

28. Ed. Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, Cambridge 2005², 149–151.

29. Davis, “Introduction”, 4.

30. St. Carroll, *Blood and Violence in Early Modern France*, Oxford 2006, 332–333.

31. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie*, vol. 1, 401.

32. Ibidem, 262–263.

33. T. W. Gallant, «Honor, Masculinity, and Ritual Knife Fighting in Nineteenth-Century Greece», *American Historical Review* 105/2 (2000), 377.

the Venetian authorities it becomes clear that this practice was also associated with civic and religious festivities. As a rule, festivities represented a continuous threat for the Venetians because they offered a cover for the outburst of violent incidents and protest, since the gathered crowds could easily exceed the limits. These occasions enabled the authorities to defuse social tensions in a controlled way. It may be inferred from the sources that the use of pistols and harquebuses was quite widespread in the Venetian Levant during holidays, civic and religious feasts. In this context, the Venetians moved along two directions. They denounced and condemned the outbreaks of violence during festivals and holidays, but, at the same time, they appeared inclined to respect some of the customs of their subjects as a necessary precondition for a peaceful coexistence even if these customs could cause damages. Furthermore, controlled ritualized outbreaks of violence were considered more convenient to the authorities than repressing them with unpredictable consequences³⁴. Three years before the fall of the Venetian Republic, in 1794, the *provveditore generale* of the Sea commented on the “barbarian and crude custom of the Corfiots” of celebrating solemnities with gunshots, and added that many people disturbed the peace “with the hateful pistols and harquebuses”, they generated dangers, they filled the air with the smell of gunpowder and, under the pretext of error, often shot their enemies to death³⁵. In the end, despite his comments and his concerns, he allowed firearms during the Mass of the Resurrection which had to be celebrated under the vigilant eyes of the authorities and their garrisons, still considering it an illicit behaviour but not an every day phenomenon³⁶.

However during the festivities, further dangers surfaced, associated with criminality and violence. As it was noted, men and women, indigenous and foreigners, used to wander around the city wearing hooded cloaks, begging. But, according to the officials, many of them used the disguise to steal and perpetrate other crimes. The guise of these people, according to the Venetian officials, was not to be confused with that of the members of the fraternities, who could continue undisturbed to participate in processions. Anyone else with a similar guise would have to be

34. Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, 98.

35. A.S.V., *Provveditori da Terra e da Mar*, b. 1195, 3 October 1794, attached to the report of 18 December 1794.

36. Ibidem.

apprehended and pay a fine in an attempt to eradicate a phenomenon that implicated all social classes³⁷.

Gambling was an especially popular activity during the festivities but also rapidly proliferating during the rest of the year and generally associated with violence. Various games such as cards, lotteries and chiefly dice attracted players from all social strata. First, the nature of the game and its unfortunate results which frequently led to moral decay or even crimes were held responsible for violent behaviour³⁸. Second, the transfer of patrimonies constituted another catastrophic consequence of gambling as it could upset established relationships within these strictly stratified societies. In the beginning of the 18th c., cards, dice *ridotti*, and gaming locations were prohibited both in public and private areas³⁹. Similarly, in 1767, the *provveditore generale* of the Sea identified gambling with deviance and violence, and prohibited any such activity in taverns, barber shops and other places with the exception of specific periods of the year such as the Carnival. Two decades later, another official banned games such as the *biribis*, an ancestor of the roulette. Moreover, it was forbidden to organize games inside and outside the walls of the city and in the countryside on the occasion of religious or civic festivities⁴⁰.

All these decrees and regulation articles concerned the deviant behaviour of the inhabitants of the island, behaviour which could be the beginning of violent reactions with unpredictable consequences. At the same time, the Venetian authorities tried to avoid conflicts and violent outbreaks owed to the negligence of higher or lower officials, and employees, both Venetian and indigenous. Since the late medieval period, the *sindici inquisitori in Levante*, an organ consisting of three patri-

37. Ibidem.

38. Élisabeth Pavan-Crouzet, "Quando la città si diverte. Giochi e ideologia urbana: Venezia negli ultimi secoli del medioevo", in *Gioco e giustizia in Italia del comune*, Gh. Ortalli (ed.), Treviso – Roma 1993, 35–48; Er. Orlando, "Morire per gioco a Venezia nel Trecento. La passione e il caso, la tolleranza e la repressione", *Ludica* 8 (2002), 19–48.

39. *Le leggi municipali delle Isole Ionie*, vol. 1, 401.

40. Katerina Konstantinidou, "Le regole del gioco: azzardare nel Levante veneziano", in *I Greci durante la venetocrazia: Uomini, spazio, idee (XIII-XVIII sec.)*, *Convegno Internazionale di Studi, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini in Venezia, Venezia 3-7 dicembre 2007*, Chryssa Maltezou – Angeliki Tzavara – Despina Vlasi (eds.), Venice 2009, 149–150.

cians, travelled the territory of the Maritime State in order to receive and examine the laments and denunciations of the local population. The *sindici* had the authority to judge various cases, publish sentences, and emanate ordinances and regulations, Venice, usually, avoided intervening directly and taking sides in the conflicts and the disputes of its subjects, and particularly those among the representatives of the local authorities, institutionalized or not, and other members of the local society. State intervention usually arrived when the situation could threaten the stability of the regime. In these cases, the Venetians issued orders which aimed to remind the limits of the activities of public officials and the private individuals. The regulation of 1782 underlined that the extortion of subjects, the offences against personal or family honour, and the exposure of personal property to danger —other aspects of violence— were punishable actions, independently of the social position of the offender. The Venetian organs focused particularly on the cases of extortions committed by civil guards against powerless inhabitants⁴¹. It is possible that during their term of service some civil guards tried to take advantage of local people who were incapable of reacting most of the times against the common good. It should be noted that Venice also intervened whenever higher peripheral organs were accused to have committed illegal actions against Venetian subjects. A characteristic example is the case of the *provveditore generale* of the Sea Pier Antonio Querini who, in 1773, was accused of corruption and finally condemned by the Council of Ten⁴².

The study of regulations bans and decrees emanated by the Venetian authorities, can help trace how state representatives defined and perceived the concept of violence. As a rule, in this period people and power mechanisms experienced violence in a different way. In the case of the Venetian authorities of Corfu in particular, violence was synonymous to a wide range of activities and behaviours of the subjects or their organs, civilian or military, perceived as dangerous for the survival of the dominion in the area. Therefore they identified violence with settled customs, habits and attitudes, behaviours and activities, which could harm the stability of a local society under foreign dominion and with the Ottoman threat at arms length. However, these documents do not reveal many important parameters of the phenomenon of violence, such

41. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie*, vol. 2, 163.

42. Viggiano, *Lo specchio della Repubblica*, 119–122.

as its social or gendered dimension, or the special circumstances in which violence —experienced by both the dominant and the dominated— was endemic. Similarly, it is very difficult to chart acts of violence in the societies described above and even more difficult to identify them in numbers, rendering even harder the study of the phenomenon. For example, the denunciations and trials concerning robberies, rapes, injuries or even homicides do not represent the actual dimensions of violence as many cases remained unknown to the authorities or were resolved within the groups without the intervention of the state and justice.

Nonetheless, what becomes clear from the study of these documents is that the attempts to control arms possession, to mitigate passions and to supervise extreme behaviours in the public sphere, as well the insistence of adherence to the rules were aimed mainly at the regularization of everyday life and the avoidance of outbreaks of violence. In the same framework, the Venetian authorities dealt with ritual violence during sacred festivities, an aspect of violence which contributed, on the one hand, to the strengthening of religious identities in an area where the majority of the native population was orthodox, dominated by a catholic power, while, on the other hand, to releasing tensions. Thus, the control of outbreaks of this kind rather than their prohibition could protect and in a broader perspective ensure as far as possible the peaceful coexistence of the Catholic and the Orthodox, the rich and the poor and lastly, the rulers and the governed.

Attention should also be paid to the way the subjects conceived, experienced or exercised violence, influenced by some determining features such as their social and economic position, their religion, their culture or their relationship with the local and the Venetian authorities. Issues of family and personal honour could be identified at the root of violent confrontations involving rapes, injuries, homicides. As it has been argued, “the law of shame ruled this world” and escaping this situation rendered violence obligatory and “legitimate”⁴³. In early modern Corfu, as elsewhere in Europe, the exercise of violence became a significant element of the construction of social and political identities of the inhabitants as it defined specific claims and assertions within the boundaries of the different social sectors or groups, institutionalized or not. At the same time, violence reinforced factionist bonds since it involved different

43. Davis, “Introduction”, 1.

social subjects in a common purpose such as the predominance of their faction and its clear differentiation from other groups. The relationship of people from lower strata with violence seems rather complex as they were the victims of every kind of abuse economic, moral and physical from the powerful, but concurrently some of them were inserted in factional networks taking up the role of *bravi*, as armed organs of the potent inhabitants of the island.

The Venetian government in Corfu, as elsewhere in its Maritime State, attempted to impose on all of its subjects a disciplined model of life, capable of maintaining a power mechanism which tended to control violence already since the medieval period. While in the rest of Europe, as researchers have noted, during the 16th century the state attempted to regularize every aspect of the people’s activity by emanating rules⁴⁴, in the Venetian territories the situation was quite different. We have seen that, already from the 14th c. or even earlier, the Venetian authorities in Crete sporadically issued bans and decrees, whose content was repeated over the centuries and throughout the dominion up to the end of the 18th c. with some differentiations imposed by the priorities, the needs and the conditions of a specific historical period or a particular geographical area and certainly more systematically as the centuries went by. The role of Venetian justice was significant towards this direction since the late Middle Ages. Through justice the state of the lagoons attempted to intervene and control the chaos of destructive feuds, violent conflicts and any kind of deviation within the local community. In this framework, the Venetian organs in 1657 made the access to the Venetian courts easier for all the inhabitants of the island by abolishing the charges for the appeals, thus, in theory, allowing, poor people to find justice and in reality enabling the authorities to intervene in order to punish, among others, acts of violence according to their principles and their priorities and emphasizing their superiority over the customs and institutions of their subjects⁴⁵. However, even in case of Venetian, it is rather unrealistic to expect from the structures of a renaissance state, to control absolutely and monopolize violence, incompatible characteristics with the limits and the means of the period under consideration⁴⁶. In the

44. Ruff, *Violence in Early Modern Europe*, 37.

45. A.S.V., *Sindici Inquisitori in Levante*, b. 68, 26 October 1657.

46. Al. Viggiano, *Governanti e governati: legittimità del potere ed esercizio*

Venetian territories bands of outlaws and armed groups in the service of powerful local agents continued to operate with the relative tolerance of the authorities, who intervened only when the situation became dangerous for the Venetian domination.

Similarly, the application of theoretical schemes on violence and its gradual regression or elimination from the societies of early modern Europe provokes researchers' embarrassment. Approaches relative to the enforcement of the State mechanism during the early modern era or the process of the civilization which contributed to the internalization of the aggressiveness seem incompatible in the case of Venetian Corfu. Corfiot society did not appear less prone to violent behaviour during the 18th century in comparison with the past. Similarly, state justice could not deal with every aspect of violence as private vengeance was not supplanted by the criminalization of homicide⁴⁷ and local infixed customs connected with violence were "respected" by rulers in so far as they could be controlled.

The present study was largely based on the articles of three regulations that were issued in 1708, 1782 and 1794 respectively. Of these, the first two were published by Giacomo Pojago⁴⁸ while the third is unpublished⁴⁹, yet it is very likely that archival research will reveal new important documents. The most interesting point of these regulations, which consist of several articles, is that they deal with various issues without any apparent connection. Topics such as the denunciation of violent behaviour during festivities, the prohibition of arms possession, the discipline of the military forces of the island, the condemnation of blasphemy and the punishment of offenders, the prohibition of gambling together with measures for the protection of public health at first sight seem without direct correlation. Nevertheless, potential violent outbreaks, moral deviations, disease and physical death summarize the fears of Venice. Perhaps for the Venetian authorities every single transgression represented different categories of "plagues" capable of injuring the

dell' autorità sovrana dello Stato di Veneto nella prima età moderna, Treviso 1993, 3–5.

47. Davis, "Introduction", 4.

48. Pojago, *Le leggi municipali delle Isole Ionie*, vol.1 400–404, and vol. 2, 262–266.

49. A.S.V., *Provveditori da Terra e da Mar*, b. 1195, 3 October 1794, attached to the report of 18 December 1794.

foundations of the social tissue, leading to the demolition of the Venetian social and political construct. Deviance, whether it concerned religious morality or pervert human behaviour, illegal activities or disorderliness, could prove disastrous in every sense.

The restrictions and the attempts to regularize life could very well resonate the climate which dominated Catholic Europe after the Counter Reformation. In so far as Venice is concerned, however, this represented only a stage in a process whose incipience could be traced back to the time of the construction of the city of lagoons and its first triumphs in the eastern Mediterranean, for prohibitions, control measures and disciplinary procedure did not constitute a novelty of the early modern era but a long established policy, consolidated through her political experience over the centuries.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Κατερίνα Κωνσταντινίδου

Αντιμετωπίζοντας τη βία στη βενετική Κέρκυρα
(17ος–18ος αι.)

Το άρθρο εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο η βενετική πολιτεία επιχειρεί να θέσει υπό έλεγχο ποικίλες εκδηλώσεις του δημόσιου και του ιδιωτικού βίου που θα μπορούσαν να πυροδοτήσουν φαινόμενα βίας στις κοινωνίες του βενετικού Λεβάντε, επικεντρώνοντας στο κερκυραϊκό παράδειγμα. Σε αυτή την κατεύθυνση αναλύονται οι κανονιστικές παρεμβάσεις της Βενετίας, προκειμένου αφενός να τεθούν όρια σε εθιμικές συμπεριφορές και καθημερινές συνήθειες, οι οποίες υπονόμειαν την κοινωνική και πολιτική σταθερότητα στο νησί, και αφετέρου να περιοριστούν παρεκκλίσεις μητροπολιτικών και τοπικών οργάνων, ικανές να δυναμιτίσουν τις βασικές αρχές της ειρηνικής συνύπαρξης κυβερνώντων και κυβερνωμένων.

Η επιτήρηση του χώρου στη διάρκεια της ημέρας και της νύχτας, ο έλεγχος της κίνησης επικηρυγμένων και στρατιωτών όπως επίσης της σχέσης των δυο αυτών ομάδων τους με τους κατοίκους του νησιού, η απαγόρευση της οπλοφορίας και των μονομαχιών, ο περιορισμός επικίνδυνων εθίμων αποτελούν μέτρα, ενδεικτικά των προθέσεων της Κυριάρχου να αποτρέψει την εκδήλωση φαινομένων βίας σε ένα επιρρεπές προς αυτά περιβάλλον. Παρόμοια, η επιθεώρηση της δραστηριότητας των βενετών και τοπικών αξιωματούχων, συνήθως κατόπιν σχετικών καταγγελιών, από ειδικά θεσμοθετημένα μητροπολιτικά όργανα και η παρέμβαση της βενετικής δικαιοσύνης αποσκοπούσαν στην αποφόρτιση του κλίματος έντασης μεταξύ κυριάρχων και κυριαρχούμενων και την αποκατάσταση, έστω και προσωρινή, των ισορροπιών.

Τέλος, σχολιάζονται τα θεωρητικά σχήματα αναφορικά με τη βία, η εφαρμογή των οποίων στο βενετικό παράδειγμα εμφανίζεται μάλλον περιοριστική, προκαλώντας, συχνά, την αμηχανία των ερευνητών, ενώ τονίζεται ότι, όπως και στον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο, η μονοπάληση της βίας από το κρατικό μόρφωμα του μεσαιωνικού και πρώιμου νεότερου βενετικού κράτους δεν ανταποκρίνεται στις δυνατότητες και στα όρια των μηχανισμών ελέγχου και καταστολής της εποχής.

Χαρίτων Καρανάσιος

Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου
καὶ ὁ ἐμπλουτισμὸς τῆς μὲ ἔντυπα καὶ χειρόγραφα
μονῶν Θεσσαλίας καὶ Εὐρυτανίας

Ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος, μετὰ τὴν ἀνοδὸ τοῦ στοὺς ἡγεμονικοὺς θρόνους τῆς Μολδαβίας (1709) καὶ Βλαχίας (1716), φρόντισε γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς Ἡγεμονικῆς τοῦ Βιβλιοθήκης κατὰ τὰ πρότυπα τῶν εὐρωπαϊκῶν ἡγεμόνων. Ὁ Νικόλαος πρέπει νὰ κληρονόμησε, βέβαια, βιβλία ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ Ἀλέξανδρο τὸν ἐξ Ἀπορρήτων († 1709), ἐνῶ στὴν Αὐλὴ τῆς Βλαχίας ὑπῆρχε παράδοση καλλιέργειας τῶν γραμμάτων, μὲ χαρακτηριστικότερη τὴν περίπτωση τοῦ ἡγεμόνα Κωνσταντίνου Μπραγκοβάνου (1688–1714), ὁποῖος ἐπίσης κατεῖχε λαμπρὴ Βιβλιοθήκη¹.

1. Στεγαζόταν ἀπὸ τὸ 1701 στὴ Μονὴ Hurez (ΒΔ τοῦ Βουκουρεστίου), ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή στὴν εἴσοδο τῆς βιβλιοθήκης: «† Βιβλιοθήκη | τροφῆς ἐρασταῖς ψυχικῆς οὗτος δόμος | βιβλίων προτείνει πάνσοφον πανδαισίαν:— | [ἐν ἔτει ἀψά]». Ἡ ἐπιγραφή ἐκδίδεται μὲ παραναγνώσεις καὶ μὲ χρονολογία 1708 ἀπὸ τὸν Ν. Iorga, «Biblioteca lui Vodă Brîncoveanu la Hurezi», *Revista Istorică* 11 (1925, Ἰαν.–Μάρτ., τεύχ. 1–3), 4 [ἐραστῆς, πάνσοφον, πανδαισίαν, ἀψή]. πρβλ. Α. Ε. Καραθανάσης, *Οἱ Ἕλληνες λόγιοι στὴ Βλαχία (1670–1714)*, [ΙΜΧΑ], Θεσσαλονίκη 1982, σ. 72, σημ. 1 [ἐραστοῦ, ἀψή]. Ἡ χρονολογία στὴν ἐπιγραφή εἶναι σβησμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ, ὅμως διακρίνονται λείψανα τῆς ἀναγραφῆς ἀψά. Ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τῆς βιβλιοθήκης ὡς τὸ 1702 καὶ μετὰ τὸ 1706 ἦταν ὁ ἰατροφιλόσοφος Ἰωάννης Κομνηνὸς ἐξ Ἡρακλείας, μετέπειτα Ἱερόθεος Δρύστρας· πρβλ. Δ. Χ. Πάντος, *Ἰωάννης Κομνηνὸς (Ἱερόθεος Δρύστρας) 1657–1719. Ὁ βίος, τὸ συγγραφικὸ τὸν ἔργο καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτικὴ του δράση*, Διδακτ. διατριβή, Θεολογικὴ Σχολὴ ΕΚΠΑ, Ἀθήνα 2014, σ. 133, 150.

Εικ. 1. Η επιγραφή της Βιβλιοθήκης του Κων. Μπραγκοβάνου στη Μονή Hurez (<http://ortodox.dyndns.org/ro/Ionut-laptop/Colectii/Colectia>)

Στο παρόν παρουσιάζεται μια πτυχή μόνον της τακτικής που ακολουθούσε ο Μαυροκορδάτος κατά την απόκτηση έντυπων και χειρόγραφων βιβλίων, με βάση την αποκαλυπτική για το άνωτέρω θέμα αλληλογραφία του Νικολάου Μαυροκορδάτου με τον άγραφιώτη ιερομόναχο και δάσκαλο Άναστάσιο Γόρδιο², παραλείποντας λεπτομέρειες για την τύχη μιάς από τις σημαντικότερες βιβλιοθήκες ελληνικών χειρογράφων και έντυπων στην Ευρώπη στις αρχές του 18ου αι.³, την οποία έποφθαλ-

2. Άναστάσιος Γόρδιος, *Άλληλογραφία (1675-1728)*, τόμ. Α'-Β', έκδ. Χαρ. Καρανάσιος - Ίωάννα Κόλια, προλεγ.-σχ. Χαρ. Καρανάσιος, [ΚΕΜΝΕ/Άκαδημία Άθηνών], Άθήνα 2011.

3. Βλ. Κ. Ν. Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 3, Βενετία 1872, σ. 177: «αυτή δὲ ἡ βιβλιοθήκη ἦτον μεγάλη, εἶχε χιλιάδας βιβλίων, ὡς τριῶν τοιούτων μεγιστάνων βιβλιοθήκη» (ἐνν. ὁ Ἀλέξανδρος ὁ ἐξ Ἀπορρήτων, ὁ ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας Νικόλαος καὶ ὁ γιός του Κωνσταντῖνος Μαυροκορδάτος, ἐπίσης ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας ἀλλὰ καὶ τῆς Μολδαβίας κατὰ περιόδους). Για τὴ βιβλιοθήκη τῶν Μαυροκορδάτων βλ. Valentin Georgesco, «Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Maurocordato», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 18 (1969), 195-220· Corneliu Dima-Drăgan, «La bibliophilie des Mavrocordato», *Συμπόσιον «Ἡ ἐποχὴ τῶν Φαναριωτῶν»*, 21-25 Ὀκτ. 1970, [ΙΜΧΑ 145], Θεσσαλονίκη 1974, σ. 209-216· Adina-Mihaela (Barbu) Chrimbu, «The Library of the Mavrocordat Family. - A European Cultural Landmark in the 18th Century», *Language and Literature: European Landmarks of Identity* 6 (2010), 190-193· Andrei Pippidi, «Manuscritos byzantinos de la biblioteca de los Mavrocordato», *Ἐπίγειος οὐρανός. El cielo en la tierra. Estudios sobre el Monasterio bizantino* [Nueva Roma 3], P. Bádeñas - A. Bravo - Immaculada Pérez-Martín (eds.), [Consejo Superior de Investigaciones Científicas], Madrid 1997, σ. 329-340, ὅπου καὶ προγενέστερη βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Βιβλιοθήκης Μαυροκορδάτου. Πρβλ. καὶ Νίκα Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, *Γεώργιος Ἀλεξ. Μαυροκορδάτος (1839-1902). Ὁ σχολιαστής, ὁ ἱστοριοδίφης, ὁ συλλέκτης. Μελέτη τῆς ἀλληλογραφίας του*, Άθήνα 1996, σ. 27-35 (βιβλιογραφικὲς παραπομπές, σ. 27 σημ. 80).

μιούσαν οἱ βασιλεῖς τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἀγγλίας ἀλλὰ καὶ ὁ πάπας. Σημειωτέον ὅτι τὴ θαυμαστὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου προσπάθησε νὰ ἀνασυστήσῃ ὁ ἀπόγονός του Γεώργιος Μαυροκορδάτος (1839-1902), σύζυγος τῆς κόρης τοῦ Σίμωνος Σίνα Ἐλένης. Τὸ 1903 τὴ Βιβλιοθήκη κληρονόμησαν ὁ Γεώργιος Μπαλτατζῆς καὶ ἡ σύζυγός του Χαρίκλεια, ἐνῶ τὴ Βιβλιοθήκη Μαυροκορδάτου-Μπαλτατζῆ ἀγόρασε τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἀπὸ τοὺς κληρονόμους τοῦ Γεωργίου Μπαλτατζῆ τὸ 1929⁴. Μέρος τῆς Βιβλιοθήκης σώζεται σήμερα στὴν Ἀθήνα, στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν⁵ καὶ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου Μπενάκη⁶.

Γιὰ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου σημαντικὲς εἶναι οἱ ἀναφορὲς γάλλων πρακτῶρων τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ', ἐπιφορτισμένων μετὰ τὴν ἀνεύρεση καὶ ἀγορὰ χειρογράφων ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Τὸ 1728 (22 Δεκ.) ὁ ἀββὰς Francois Sevin, βασιλικὸς βιβλιοθηκᾶριος, γράφει κατὰ τὴ διάρκεια ἀποστολῆς στὴν Ἀνατολή ὅτι ὁ Νικόλαος ἦταν ἀπὸ τοὺς πλέον πεπαιδευμένους στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, διέθετε ἰσάξια βιβλιοθήκη μετὰ αὐτὲς τῶν μεγάλων πριγκίπων, ἐνῶ διέθετε μεγάλα ποσὰ ἀκόμη καὶ γιὰ ὀθωμανικά, ἀραβικά καὶ περσικά χειρόγραφα: «... et le prince de Valachie sont les deux plus sçavants hommes de la Grèce. Ce dernier a rassemblé une bibliothèque qui peut aller de pair avec celle des plus grands princes, et depuis deux ans il a employé 200,000 écus en achats de manuscrits turcs, arabes et persans»⁷. Ἐπίσης, ὁ γάλλος πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινού-

4. Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, ὁ.π., σ. 34.

5. Στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν σώζονται περ. 2.000 τόμοι, οἱ ὅποιοι προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ὡς διπλὰ ἀντίτυπα (πληροφορία ἀπὸ τὴν προϊσταμένη τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κυρία Εἰρήνη Τσοῦρη).

6. Ὁ.π., σ. 35. Ἡ ταῦτιση τῶν χειρογράφων τῆς συλλογῆς Κυριαζῆ τοῦ Μουσείου Μπενάκη εἶναι πρὸς διερεύνηση. Εὐχαριστῶ τὴ δρ. φιλ. Βενετία Χατζοπούλου γιὰ τὴ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, ἡ ὁποία βασίζεται στὴν ἐκ μέρους τῆς ἔρευνα τῆς συλλογῆς χειρογράφων τοῦ Δαμιανοῦ Κυριαζῆ τοῦ Μουσείου Μπενάκη, στὸ πλαίσιο τοῦ *Καταλόγου τῶν Μεταβυζαντινῶν Χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη*, πὸ ἔχει ἤδη ἐκπονήσει ἡ ἴδια (ὑπὸ ἐκδοση ὡς e-book). Στάχωση τοῦ ἡγεμόνα Νικολάου Μαυροκορδάτου ἔχει ἐνοπίσει ἡ ἴδια καὶ σὲ χειρόγραφο τῆς Γενναδεῖου Βιβλιοθήκης (κῶδ. Γενν. 725)· βλ. Βενετία Χατζοπούλου, «Φαναριώτικα στιχοργήματα σὲ ἀθηναϊκοὺς κῶδικες», *Φαναριώτικα καὶ ἀστικά στιχοργήματα στὴν ἐποχὴ τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἰλνι Χατζηπαναγιώτη - Χαρ. Καρανάσιος κ.ἄ. (ἐπιμ.), [ΚΕΜΝΕ/Άκαδημία Ἀθηνῶν], Ἀθήνα 2013, σ. 122 κ.ἑ., καὶ εἰκ. 5 (σ. 151).

7. H. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, τόμ. 1, Paris 1902, σ. 452· πρβλ. Κυρ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδι-*

πολη Villeneuve αναφέρει στις 3 Μαρτ. 1729 ότι ο Νικόλαος κατέχει τὰ πιὸ περιεργὰ καὶ σπάνια χειρόγραφα στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ἐνῶ δὲν φεῖδεται χρημάτων: "Le prince de Valachie a acheté ce qu'il y avoit de plus curieux en livres et en manuscrits dans l'Empire ottoman, sans regarder au prix; il a rendu par là ceux qui y sont encore aussi rares que chers"⁸. Οἱ Γάλλοι πράκτορες γνωρίζουν ὅτι ἀπὸ τοὺς βασικοὺς τόπους προέλευσης τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης Μαυροκορδάτου εἶναι οἱ μονές τοῦ Ἁγίου Ὁρους, στίς ὁποῖες οἱ ἴδιοι δὲν εἶχαν πρόσβαση: "Me voila presque convaincu que le prince de Valachie a pris les devants; son argent et son crédit luy ont ouvert les portes de tous les monastères, et je sçais de bonne part qu'il a visité le Mont Athos à plusieurs reprises"⁹. Καὶ ὅταν πεθαίνει ὁ Νικόλαος (14 Σεπτ. 1730), ὁ ὑπουργὸς Maurepas ἀμέσως (11 Νοεμ. 1730) δίνει ἐντολὴ στοὺς πράκτορες τοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη νὰ μεταχειριστοῦν κάθε μέσο γιὰ τὴν ἀπόκτηση χειρογράφων ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη Μαυροκορδάτου: "J'ai appris par les nouvelles publiques la mort de prince de Valachie, et je suis persuadé que vous n'aurez pas manqué de prendre à cette occasion les mesures que vous aurez cru les plus convenables pour tâcher d'avoir les manuscrits rares et curieux qu'il avoit amassés avec tant de soin ... Le Roy approuvera que vous mettiez tout en usage pour avoir ces manuscrits, surtout ceux qui manquent à sa bibliothèque..."¹⁰. Οἱ Γάλλοι τελικὰ δὲν κατόρθωσαν νὰ ἀγοράσουν χειρόγραφα ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη Μαυροκορδάτου, οὔτε βέβαια ὁ βασιλιάς τῆς Ἀγγλίας ἢ ὁ πάπας.

* * *

Οἱ ἑλληνικὲς μονές, πρωτίστως οἱ μονές τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ὑπῆρξαν ἢ

ὄπως στὴν Ἑλλάδα 1700-1800, τόμ. 2, Ἀθήνα 1973, σ. 119 κ.έ. (κεφ. «Κυνηγοὶ ἑλληνικῶν χειρογράφων (1728)»).

8. Omont, *Missions archéologiques françaises*, τόμ. 1, σ. 459.

9. Ὁ.π., σ. 470, ἐπ. τοῦ Sevin πρὸς τὸν ὑπουργὸ Maurepas τῆς 16ης Ἀπρ. 1729 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

10. H. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, τόμ. 2, Παρίσι 1902, σ. 669-670· πρβλ. Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 124. Μέρος τῆς Βιβλιοθήκης Μαυροκορδάτου ἀγόρασαν οἱ Κωνσταντῖνος, Στέφανος καὶ Γρηγόριος Μπραγκοβάνος ἀπὸ τὸν γιὸ τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου Κωνσταντῖνο, ὅταν ὁ τελευταῖος ἐπώλησε τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου —πιθανῶς μεγάλο τμῆμα τῆς— σὲ διαφόρους ἄρχοντες καὶ ἀρχιερεῖς πρὸς ἐξόφληση χρεῶν του· βλ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. 3, σ. 177· πρβλ. Πολυχρονοπούλου-Κλαδᾶ, ὁ.π., σ. 79 σημ. 1.

«δεξαμενῆ» ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλοῦσε χειρόγραφα ὁ Νικόλαος, γεγονὸς ποὺ γνώριζαν καὶ οἱ Γάλλοι. Ὅπως προκύπτει ἄμεσα καὶ ἔμμεσα ἀπὸ τὶς ἐπιστολές τοῦ Γορδίου, ὁ Νικόλαος προμηθεύτηκε βιβλία ἐπίσης καὶ ἀπὸ μονές τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Εὐρυτανίας. Ἡ ἐκτίμηση τῶν μοναχῶν πρὸς τὸν Νικόλαο καὶ ἡ ἄνεση τοῦ τελευταίου γιὰ ἀπόκτηση χειρογράφων ἀπὸ ἑλληνικὲς μονές εἶναι περίπου αὐτονόητη. Οἱ μονές, ταλαιπωρούμενες μονίμως ἀπὸ οἰκονομικὰ προβλήματα, προσέβλεπαν στοὺς ἡγεμόνες τῆς Μολδοβλαχίας γιὰ ὑποστήριξη. Στὴν περίπτωση τῶν μονῶν τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδος ὁ Νικόλαος δὲν χρειάστηκε κὰν νὰ κάνει ὁ ἴδιος τὸ πρῶτο βῆμα. Πρεσβεία τῆς Μονῆς Τατάρνας Εὐρυτανίας ἐπισκέφθηκε στὸ Βουκουρέστι στίς ἀρχές τοῦ 1716 τὸν *μπογδάμπεϊν* Νικόλαο —πρὶν αὐτὸς συλληφθεῖ ἀπὸ τοὺς Αὐστριακοὺς τὸν Νοέμ. 1716— καί, προσκομίζοντας παλαιὰ χρυσόβουλλα τοῦ προπάππου τοῦ Σκαρλάτου σείτζη γιὰ τὴν προστασία τῆς μονῆς γραμμένα σὲ γλώσσα σλοβαΐδα ἢ ἐγχώρια διάλεκτο —βλαχικὴ τῆς Μολδοβλαχίας σὲ σλαβονικὴ γραφή—, ζήτησε οἰκονομικὴ ἐνίσχυση¹¹. Προηγουμένως οἱ μοναχοὶ τῆς Τατάρνας ἐφοδιάστηκαν στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου¹² καὶ πιθανῶς τοῦ δραγομάνου Ἰωάννη Μαυροκορδάτου, ἀδελφοῦ τοῦ Νικολάου, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ἐμπόρου Δημητρίου Βρέλλα ἀπὸ τὸν Τύρναβο, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐμπιστος ἄνθρωπος τοῦ ἡγεμόνα¹³. Ὁ Νικόλαος πρέπει νὰ παρέσχε κάποια ἐνίσχυση¹⁴, ἀλλὰ ἐξέπεσε τοῦ θρόνου τῆς Βλαχίας τὸν ἴδιο χρόνο (Νοέμ. 1716). Μὲ τὴν ἐπάνοδό του στὴν ἐξουσία, οἱ μοναχοὶ ζήτησαν ἐκ νέου βοήθεια, αὐτὴ τὴ φορὰ μόνον μὲσω ἐπιστολῆς, τῆς 25ης Μαρτ. 1719¹⁵, καὶ μὲ μεσολαβητὴ τὸν Ἰωάννη Κουπάρη, ὑπάλληλο τῆς βλαχικῆς Αὐλῆς μὲ καταγωγὴ ἀπὸ τὰ Ἄγραφα, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε νὰ ἐγχειρίσει ἐπιστολές τῶν μοναχῶν τῆς Τατάρνας τόσο στὸν Νικόλαο ὅσο καὶ στὸν γραμματέα τοῦ Κωνσταντῖνο.

11. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, ἐπ. 308, 309, VIII, IX.

12. Ὁ.π., ἐπ. VIII.

13. Ὁ.π., ἐπ. 308. Οἱ μοναχοὶ, μὲ ἐπιστολές τῆς 16ης Φεβρ. 1716, σκόπευαν νὰ ἀπευθυνθοῦν στὸν Νικόλαο ὡς ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας (ἐπ. IX Γορδίου) καθὼς καὶ στὸν Στέφανο Καντακουζηνὸ ὡς ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας (ἐπ. X Γορδίου), χωρὶς νὰ γνωρίζουν προφανῶς τὶς ἀλλαγές στὴν ἡγεσία τῶν Ἡγεμονιῶν. Ὡς γνωστόν, ὁ Νικόλαος διαδέχθηκε τὸν Στέφανο στὸν θρόνο τῆς Βλαχίας στίς 10 Φεβρ. 1716, μετακινούμενος ἀπὸ τὴν ἡγεμονία τῆς Μολδαβίας, ὅπου τοποθετήθηκε ὁ Mihai Racovitsa.

14. Γόρδιος, *Ἀλληλογραφία*, ἐπ. XII-XIV.

15. Ὁ.π., ἐπ. XIV.

Ἡ ἐπιτυχία τῶν μοναχῶν τῆς Τατάρνας ἀνοίξε τὴν ὄρεξη καὶ ἄλλων μονῶν τῆς Θεσσαλίας. Ἔτσι, τὸν ἐπόμενο χρόνο (1720) τόσο ἡ Μονὴ Κορώνης ὅσο καὶ ἡ Μονὴ Βλασίου Καρδίτσας, ἐπικαλούμενες χρυσόβουλλα παλαιῶν βλάχων ἡγεμόνων¹⁶, ἀλλὰ καὶ μέσω ἀγραφιωτῶν ἢ θεσσαλῶν ἀρχόντων τῆς Αὐλῆς τοῦ Νικολάου — Γεωργάκη, Ἰωάννη, Παρούση, Ἀρμάγου¹⁷—, ἐπέτυχαν νὰ ἀποσπᾶσουν ἐνίσχυση ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα· ἡ Μονὴ Βλασίου μάλιστα 100 ἀργυρὰ νομίσματα. Ἡ ἴδια μονὴ ἐπέμενε νὰ ζητεῖ βοήθεια καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια, 1721, 1722, 1723¹⁸, λαμβάνοντας κάθε φορά 100 γρόσια. Τέλος, τὸ 1724 οἱ μοναχοὶ τοῦ Δουσίκου ζήτησαν ἀπὸ τὸν Νικόλαο νὰ διευθετήσῃ κάποιο πρόβλημα μὲ τὶς προσόδους τοῦ μετοχίου τους στὸ Νουτζέτο τῆς Βλαχίας.

Ὁ Νικόλαος δὲν ἦταν βιαστικός νὰ ἀποκτήσῃ βιβλία ἀπὸ τὶς ἀνωτέρω μονές. Προφανῶς ἤθελε πρῶτα νὰ δείξει τὴν καλὴ του διάθεση, χωρὶς νὰ τὴ συνδέσουν οἱ μοναχοὶ μὲ αἴτηση ἐκ μέρους του γιὰ ἀνταπόδοση, καθὼς ἐπίσης νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν καλὴ του εἰκόνα ἔναντι τῶν μονῶν καὶ νὰ κερδίσει τὴν ἐμπιστοσύνη τους, πολλῶ μᾶλλον τὴν «ὕποχρέωση» τῶν μοναχῶν ἀπέναντί του. Ἄργα καὶ χωρὶς πίεση γιὰ ἀγορά — μᾶλλον δωρεὰ ἐκ μέρους τῶν μονῶν— χειρογράφων, ὁ Μαυροκορδάτος ἤθελε πρῶτα νὰ ἀποκτήσῃ καλὴ φήμη στοὺς μοναχοὺς τῆς περιοχῆς Θεσσαλίας-Εὐρυτανίας, χωρὶς νὰ προκαλέσῃ τὸν φόβο ὅτι θέλει νὰ ἀποσπᾶσει χειρόγραφα. Μετὰ ἀπὸ 3-4 χρόνια οἰκονομικῆς ὑποστήριξης πρὸς τὶς ἀναφερθεῖσες μονές μὲ 100 γρόσια ἑτησίως — καὶ μὲ 20 γρόσια πρὸς τὸν Γόρδιο, ὁ ὁποῖος συνέτασσε τὶς ἐπιστολὲς τῶν μονῶν ὡς ἐκ προσώπου ἀλλὰ εἶχε καὶ ἐπιρροή στοὺς μοναχοὺς— ὁ Νικόλαος ζήτησε τὸ ἔτος 1722 ἔντυπα καὶ χειρόγραφα ἀπὸ τὴ Μονὴ Τατάρνας, ἀποστέλλοντάς τους στοὺς μοναχοὺς κατάλογο μὲ βιβλία ποὺ ἀναζητοῦσε. Ταυτοχρόνως, ζήτησε νὰ τοῦ ἀποστείλουν κατάλογο ὄλων τῶν βιβλίων τῆς μονῆς. Ἡ διαδικασία τῆς ἀπόκτησης χειρογράφων ἀπὸ τὶς μονές εἶχε ξεκινήσει.

Πρῶτα ὁ Μαυροκορδάτος ἀπέστειλε ἐπιστολή, αὐτόγραφη μάλιστα¹⁹, πρὸς τὸν Γόρδιο, μᾶλλον τὸ 1722, προκαλώντας τὸ δέος τοῦ παραλήπτη. Ὑπὸ τὶς ὁδηγίες τοῦ Γορδίου οἱ μοναχοὶ τῆς Τατάρνας συνέταξαν κατάλογο τῶν βιβλίων τους στὰ μέσα Σεπτεμβρίου τοῦ 1722, δὲν

16. Ὁ.π., ἐπ. XV, καὶ ἐπ. 475.

17. Ὁ.π., ἐπ. XVI.

18. Ὁ.π., ἐπ. XVII-XIX.

19. Ὁ.π., ἐπ. 656.11-12.

διέθεταν ὅμως κάποιο ἀπὸ τὰ βιβλία ποὺ ζήτησε ὁ ἡγεμόνας²⁰. Ἔτσι, οἱ μοναχοὶ ἀπέστειλαν στὸν ἡγεμόνα τὸν κατάλογο τῶν βιβλίων τῆς μονῆς, τὸν ὁποῖο ἐπιμελήθηκε ὁ Γόρδιος, ὁ ὁποῖος ἐνημέρωσε σχετικὰ τὸν ἡγεμόνα: «Καὶ ὅσον διὰ τὸ τίμιον καὶ σεβάσμιόν της πρόσταγμα, τὸ διὰ τὸν κατάλογο τῶν βιβλίων τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου Τετάρνης, ὅσον ἐδυνήθηκα ἔγιναι ἐπιμελητῆς»²¹. Ὁ Νικόλαος ἐντόπισε στὸν κατάλογο τῆς Τατάρνας 22 περγαμηνὰ καὶ χαρτῶα χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα οἱ μοναχοὶ ἀπέστειλαν χωρὶς δισταγμὸ καὶ χωρὶς καμία ἀξίωση γιὰ ἀνταπόδοση — πολλῶ μᾶλλον τὸ θεώρησαν τιμὴ καὶ ὑποχρέωσή τους—, μέσω τοῦ ἐμπιστοῦ στὸν ἡγεμόνα ἐμπόρου Βρέλλα τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1723²²:

«Περὶ δὲ τῶν βιβλίων τῶν ἐκ τοῦ πεμφθέντος καταλόγου [= τῆς Μονῆς Τατάρνας] διακριθέντων ὑπὸ τῆς σῆς ὑψηλότητος, καὶ πέμψαι ταῦτα ἡμῖν πρὸς αὐτὴν δηλωσάσης καὶ κελευσάσης, ἰδοὺ σὺν θεῷ ἀγίῳ ὅπου τὰ ἐχωρίσαμεν ἀπὸ τὰ ἄλλα καὶ τὰ ἐφέραμεν ἐκεῖ ὅπου ἐδυνήθηκαμεν νὰ τὰ φέρωμεν, εἴκοσι καὶ δύο τὸν ἀριθμὸν κομμάτια ὄντα, τὰ μὲν τοῦ πρώτου μεγέθους, τὰ δὲ τοῦ μέσου, τὰ δὲ μικροῦ, τὰ δὲ καὶ μεταξὺ τούτων. Καὶ τὰ μὲν τῆς χειρὸς καὶ ἐν μεμβράναις, τὰ δὲ ἐν χάρταις χειρὸς παλαιᾶς ὡσαύτως. Τὰ δὲ τοῦ τύπου 10 καὶ 8 καὶ 4 σημειωθέντα καὶ μὲ κατάλογο αὐτῶν ἰδιαιτέρον. Καὶ τὰ ἐνεχειρίσαμεν τῷ ἄνωθεν δηλωθέντι κύρ Δημητρίῳ πραγματευτῇ τῷ ἐκ Τορνόβου Βρέλλα».

Οἱ μοναχοὶ περιγράφουν σὲ ἀδρές γραμμὲς τὰ χειρόγραφα πρὸς ἀσφάλειαν τῆς ἀποστολῆς — κοινὸς τύπος στὶς ἐπιστολὲς τῆς ἐποχῆς—, ἐνῶ μετέφεραν πιθανότατα τὰ χειρόγραφα στὸν Γόρδιο στὰ Ἄγραφα, ἀπὸ ὅπου τὰ παρέλαβε ὁ ἄνθρωπος τοῦ ἡγεμόνα. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τὴ σύνταξη τοῦ καταλόγου τῆς Τατάρνας ὡς τὴν ἀποστολὴ τῶν χειρογράφων στὸν Νικόλαο, ἀφοῦ ὁ ἴδιος προηγουμένως εἶχε λάβει τὴ λίστα, μεσολάβησαν μόνον πέντε μῆνες, ἐνδεικτικὸ τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ἡγεμόνα. Στὴ συνέχεια οἱ μοναχοὶ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴ σύνταξη νέου καταλόγου τῶν βιβλίων τῆς μονῆς τὸν Ἰούνιο τοῦ 1723 ὑπὸ τὶς ὁδηγίες

20. Ὁ.π., ἐπ. 552.9-15.

21. Ὁ.π., ἐπ. 569.33-35.

22. Ὁ.π., ἐπ. XX (μοναχῶν τῆς Τατάρνας πρὸς Νικόλαο, 20.2.1723). πρβλ. καὶ ἐπ. 604. Ἡ ὑπογράμμιση στὸ χωρίο δική μας.

του Γορδίου, πιθανώς επειδή ο πρώτος δεν ήταν λεπτομερής, και κάποια χειρόγραφα θα κίνησαν την περιέργεια του Νικολάου²³:

«Ἡ οὐσιότης σου, παπα-κύρ Γρηγόριε, μὴν ἀμελήσης, καιροῦ λαβόμενος ἐπιτηδεῖου, νὰ κάμῃς τὸν κατάλογον τῶν χειρογράφων βιβλίων κατὰ τὴν παραγγελίαν τοῦ αὐθεντός, νὰ εἶναι ἕτοιμος, διὰ νὰ μὴν τύχῃ καὶ ἔλθῃ καμία ἀναζήτησις ἕξαφνα. Καὶ δὲν ἤμπορεῖ νὰ γένη ὡσὰν καὶ τότε ...».

Στις ἀρχές Σεπτ. 1723 ὁ Γόρδιος λαμβάνει τὸν νέο κατάλογο, καὶ δίνει ὁδηγίες γιὰ διορθώσεις²⁴:

«Ἐλαβα καὶ τὸν κατάλογον τῶν χειρογράφων βιβλίων· καὶ καλὰ τὰ ἐγράψετε ἔτζη ξακαθαριστὰ μὲ ταῖς ἐπιγραφαῖς τους καὶ ταῖς ἀρχαῖς τους. Ἐκεῖνο ὅμως, ὅπου περιέχει τὰς νζ' ὀμιλίας καὶ δὲν ἤξεύρετε τίνος σύγγραμμα εἶναι, ἤξεύρετε βέβαια ὅτι εἶναι χρυσοστομικόν. Καὶ ἐγὼ θέλω τὰ βάλει εἰς πίνακα συντομώτερον, καθὼς ὀρίζετε. ... Τὸ βιβλίον ἐκεῖνο τοῦ Θεολόγου, ὅπου τὸ ἔγραψες βεβραῖνον, τὸ ἤξεύρω καλὰ. Καὶ δὲν εἶναι βεβραῖνον ἀλλὰ χάρτινον ἀπὸ παλαιὸν χαρτὶ χοντρόν».

Δὲν γνωρίζουμε ἂν ὁ ἡγεμόνας ἐνδιαφέρθηκε ἐκ νέου γιὰ κάποια χειρόγραφα ἀπὸ τὴν Τατάρνα, ἢ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ἀνωτέρω μονές. Ἀπὸ τὶς ἐπιστολές Γορδίου δὲν διαθέτουμε ἄλλες μαρτυρίες, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅμως πολὺ πιθανό, καθὼς ὅλες οἱ μονές διέθεταν κάποια χειρόγραφα, καὶ ὁ Νικόλαος δὲν θὰ ἄφηνε χωρὶς συνέχεια τὶς σχέσεις πού ἀνέπτυξε μὲ τὴν περιοχὴ.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸν Γόρδιο, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Νικόλαος, ἐκτιμώντας προφανῶς τὶς γνώσεις ἀλλὰ καὶ τὶς ὑπηρεσίες του, τὸν κάλεσε στὴν Αὐλὴ του, ἀποδεικνύοντας ἀφενὸς ὅτι ἤξερε νὰ ἐπιβραβεύει τοὺς ἀνθρώπους του, ἀφετέρου ὅτι εἶχε ὡς στόχο νὰ περιστοιχίζεται ἢ νὰ ἔχει σχέσεις μὲ ἐξέχουσες προσωπικότητες ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν γραμμάτων. Ὁ Γόρδιος ἀρνήθηκε εὐγενικά, ἀποστέλλοντας μάλιστα ἓνα ἐπίγραμμα γιὰ τὸν ἡγεμόνα²⁵. Ἀρνητικὴ ἐπίσης ἦταν ἡ ἀπάντησις τοῦ Γορδίου στὴν

23. Ὁ.π., ἐπ. 583 (Γορδίου πρὸς τὴ Μονὴ Τατάρνας, 27.6.1723).

24. Ὁ.π., ἐπ. 591 (Γορδίου πρὸς τὴ Μονὴ Τατάρνας, 6.9.1723).

25. Ὁ.π., ἐπ. 569.50–55.

παρακλήσις τοῦ Νικολάου νὰ καταγράψῃ στὴν ἀρχαία καὶ τὴν ἀπλὴ ἐλληνικὴ τὶς ὀνομασίες τετραπόδων, ζωυφίων, πτηνῶν, ἰχθύων, δένδρων, ὀπώρων καὶ βοτάνων κατ' ἀντιστοιχίαν²⁶. Ὁ Γόρδιος ὅμως τοῦ φάνηκε χρήσιμος σὲ μιὰ σημαντικότερη ἀποστολή.

Τὸν Νοέμ. τοῦ 1726 ὁ Γόρδιος ἔλαβε ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα 50 γρόσια, ἀντὶ τῶν συνήθων εἴκοσι, διὰ ἐπιστολῆς γραμμένης βέβαια πιὸ πρὶν, καὶ τοῦ ἀπάντησε στίς 3 Ἀπρ. 1727²⁷, μετὰ ἀπὸ τέσσερις καὶ πλέον μῆνες, γεγονὸς ἀσυνήθιστο γιὰ τὸν Γόρδιο, πού ἔχει ὅμως ἐξήγησις. Ὁ ἡγεμόνας προφανῶς τοῦ ζήτησε κάποια ἐκδούλευσις, τὴν ὁποία ὅμως ὁ Γόρδιος, κατὰ τὴ συνήθεια ἀπόκρυψης σημαντικῶν πληροφοριῶν στίς ἐπιστολές τῆς ἐποχῆς, δὲν ἀναφέρει. Δηλώνει μόνον ὅτι «... καὶ ὡς ἐπέταξέ μοι οὐκ ἀπολείβομαι ποιῆσαι κατὰ τὸ ἐμοὶ ἐφικτόν». Αὐτὸ πού τοῦ ζήτησε ὁ Νικόλαος προκύπτει πιθανότατα ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Γορδίου τῆς 16ης Ἀπρ. 1727 —δεκατρεῖς μέρες ἀφότου ἔγραψε στὸν ἡγεμόνα— πρὸς τὸν παλαιὸ γνῶριμό του Νεόφυτο Μαυρομάτη, πρῶην Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης, ὁ ὁποῖος ἐκείνη τὴν περίοδο ἐμόναζε στὴ Μονὴ Ἰβήρων Ἀγίου Ὁρους. Στὴν ἀνωτέρω ἐπιστολῇ ὁ Γόρδιος εὐχαριστεῖ τὸν Νεόφυτο γιὰ τὴν ἀποστολὴ καταλόγου τῶν ἐντύπων καὶ χειρογράφων τῆς Μονῆς Ἰβήρων, τὸν ὁποῖο εἶχε ζητήσῃ ἀπὸ τὸν Νεόφυτο μὲσω τοῦ ἱερομονάχου καὶ περίφημου ἀγιογράφου Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἐμόναζε στὸ Ἅγιον Ὄρος, στίς Καρυές, κοντὰ στὴ Μονὴ Ἰβήρων²⁸. Ὁ κατάλογος τῆς Μονῆς Ἰβήρων περιεῖχε περὶ τὰ χίλια ἐντυπα καὶ χειρόγραφα βιβλία, γεγονὸς πού ἀνάγκασε τὸν Γόρδιο —ὁ ὁποῖος θεωροῦσε, καὶ σωστά, ὅτι ἡ Μονὴ Ἰβήρων διέθετε πολὺ περισσότερα βιβλία— νὰ ἀπορεῖ: «Ἵπελάμβανον γὰρ ὅτι καὶ τὰς χιλίας ὑπερακοντίζειν βίβλους ... ἀλλ' οὐκ εἰσίν, ὡς ἐξ αὐτοῦ τοῦ καταλόγου δεῖκνυται».

Ἡ ἐκδούλευσις τοῦ Γορδίου πρὸς τὸν Νικόλαο πρέπει νὰ ἦταν ἡ ἐξασφάλισις καταλόγου ἀπὸ τὴν Ἰβήρων. Ὁ Γόρδιος ἐνημερώθηκε ἀπὸ τὸν Νικόλαο τὸν Νοέμ. τοῦ 1727, ἀλλὰ δὲν ἀπάντησε ἀμέσως, ἐπειδὴ ἤθελε πρῶτα νὰ βεβαιωθεῖ ὅτι ὑπῆρχε τρόπος νὰ ἐκτελέσει τὴν ἀποστολή. Ἐγράψε στὸν Νικόλαο στίς 3 Ἀπρ. 1727, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὸν σύνδεσμό του, τὸν Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Νεοφύτου καθὼς καὶ ὁ συνημμένος κατάλογος ἔφθασαν στὰ χέρια τοῦ Γορδίου ἐντυπωσιακὰ γρήγορα. Καὶ γιὰ αὐτὸ ὑπάρχει

26. Ὁ.π., ἐπ. 607.

27. Ὁ.π., ἐπ. 626.

28. Ὁ.π., ἐπ. 627 Γορδίου πρὸς Νεόφυτο, 16.4.1727.

ἐξήγηση: Ὁ κατάλογος πρέπει νὰ ἦταν ἤδη ἔτοιμος, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ 1723. Ἔτσι, στὴ Μονὴ Ἰβήρων σώζεται στὸν κώδ. 1945 —ἀπὸ τὰ *supplementaria* χειρόγραφα τῆς μονῆς— κατάλογος τῶν βιβλίων τῆς μονῆς με τίτλο: «Ὁ κατάλογος τῶν τεθησαυρισμένων βιβλίων κατὰ στοιχεῖον, ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς σεβασμίας μονῆς τῶν Ἰβήρων, ἀψκγ' μαίτου ιε'».

Ὁ κατάλογος²⁹ πρέπει νὰ εἶχε συνταχθεῖ με εὐθύνη καὶ ἐπίβλεψη τοῦ Νεοφύτου πρώην Ἄρτης, ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἐμόναζε στὴν Ἰβήρων, καὶ ἀποτελοῦσε ἐξέχουσα προσωπικότητα ἐκτὸς ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῆς μονῆς. Ὁ κατάλογος αὐτός —μᾶλλον ἓνα πρῶτο μέρος— εἶχε ἤδη σταλεῖ τὸ 1723 στὸν Μαυροκορδάτο. Καθὼς ὅμως ὁ κατάλογος περιεῖχε σκοπιμῶς ἐλάχιστα χειρόγραφα, ὁ ἡγεμόνας, ὁ ὁποῖος ἀντιλήφθηκε τὴν ἀπόκρυψη πληροφοριῶν ἐκ μέρους τοῦ Νεοφύτου, προσπάθησε μὲσω τοῦ Γορδίου νὰ πληροφορηθεῖ περισσότερο στοιχεῖα γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἰβήρων. Πράγματι, ὁ Νεόφυτος ἀπέστειλε στὸν Γόρδιο ἀντίγραφο τοῦ κώδ. Ἰβήρων 1945 με ἐπαυξημένο τὸν ἀρχικὸν κατάλογο, παραλείποντας ἐντούτοις τὰ σημαντικότερα χειρόγραφα τῆς μονῆς, ὥστε ὁ Γόρδιος νὰ ἀπορεῖ γιὰ τὴ «φτωχὴ» Βιβλιοθήκη τῆς Ἰβήρων. Σημειωτέον ὅτι ἀκόμη καὶ σήμερα ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἰβήρων εἶναι δευτέρη σὲ ἀριθμὸν χειρογράφων στὸ Ἅγιον Ὄρος (μετὰ τὴ Μεγίστη Λαύρα), διαθέτοντας περ. 2.300 χειρόγραφα. Προφανῶς ὁ Γόρδιος θὰ ἀπέστειλε στὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας τὸν ἐπαυξημένο κατάλογο, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ὁ Μαυροκορδάτος, πού εἶχε λάβει κάποια ἐντυπα καὶ χειρόγραφα ἀπὸ τὴν Ἰβήρων τὸ 1723³⁰, ἐπεχείρησε νὰ ἀποκτήσει καὶ ἄλλα χειρόγραφα τῆς Ἰβήρων, καθὼς οἱ ἀμέσως ἐπόμενες ἐπιστολὲς τοῦ Γορδίου εἶναι ἐλάχιστες, ἐνῶ ὁ ἴδιος ἀπεβίωσε τὸ 1729 —ὁ Νικόλαος ἕναν χρόνον μετὰ (1730).

* * *

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω τεκμήρια προκύπτουν χρήσιμα συμπεράσματα γιὰ τὴν τακτικὴν τοῦ Νικολάου σὲ σχέση με τὴν ἀπόκτηση χειρογράφων ἀπὸ ἐλληνικὰς μονὰς.

α. Κατὰ πρῶτον λόγον, ὁ Νικόλαος διέθετε κύρος ὡς Ἕλληνας ἡγεμό-

29. Γιὰ τὸν ἀνωτέρω κατάλογο βλ. Χαρ. Καρανάσιος, «Ὁ κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης Ἱ. Μ. Ἰβήρων (1723) καὶ ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου», *Πρακτικὰ 8ου Διεθνoῦς Συνεδρίου τῆς Ἀγιορειτικῆς Ἑστίας «Ἅγιον Ὄρος καὶ Λογισσὴν»*, Θεσσαλονίκη 22.11.2013, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 57-67.

30. Βλ. Σπ. Λαυριώτης, «Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν πρὸς Νεόφυτον Μαυρομάτην πρώην Ἄρτης», *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 8 (1924), 66.

νας, συνεχιστῆς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ προστάτης τῆς Ὀρθόδοξης ἐκκλησίας. Εἶχε τὴν ὑποστήριξη τοῦ Πατριαρχείου, τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, τῶν Φαναριωτῶν τῆς Πόλης ἀλλὰ καὶ τῶν λογίων, καὶ ἦταν γιὸς τοῦ περίφημου Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων. Ἐπίσης, διέθετε χρήματα καὶ ἦταν γενναιόδωρος. Ἔτσι, ἀποτελοῦσε τὸν μεγαλύτερο καὶ ἐνοχλητικότερο ἀνταγωνιστὴ τοῦ ἰσχυροῦ Γάλλου βασιλιά, τὸν ὁποῖο μάλιστα εἶχε ὑπερκεράσει στὴν ἀπόκτηση ἐλληνικῶν χειρογράφων. Γεωγραφικὰ οἱ ἐλληνικὲς μονὰς ἀποτελοῦσαν ζωτικὸν χῶρον τοῦ Μαυροκορδάτου, λόγῳ τῆς γεωγραφικῆς γειτνίασης ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῆς ἐθνοτικῆς καὶ πνευματικῆς σχέσης.

β. Ὁ Νικόλαος πλησίαζε τὶς μονὰς μὲσω ἐνὸς δικτύου ἐμπιστων ἀνθρώπων του (ἐμπορος Βρέλλας), καὶ μάλιστα ὄχι ἀπευθείας ἀλλὰ μὲσω ἀνθρώπων πού ἐμπιστευόταν ἢ μονῆ (Γόρδιος), τοὺς ὁποίους φιλοδωροῦσε, ὥστε νὰ καλλιεργῆσει θετικὴν εἰκόνα καὶ φήμη καθὼς καὶ ἐμπιστοσύνη γιὰ τὶς «καλὲς» του προθέσεις.

γ. Στὴ συνέχεια ἀφενὸς ἀναζητοῦσε συγκεκριμένα βιβλία με λίστα πού ἀπέστειλε, ἀφετέρου ζητοῦσε λεπτομερῆ κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης, ὥστε νὰ ἐνημερωθεῖ γιὰ τὸ εἶδος τῶν ἐντύπων ἀλλὰ κυρίως τῶν χειρογράφων.

δ. Ἡ μονὴ παρέδιδε τὰ χειρόγραφα στὸν ἐμπιστὸν τῆς ἀνθρώπου, καὶ αὐτὸς στὸν ἐμπιστο πρᾶκτορα τοῦ ἡγεμόνα.

ε. Ὁ ἡγεμόνας ἀσχολοῦνταν προσωπικὰ με τὸ ζήτημα, ἀποστέλλοντας καὶ προσωπικὰς ἐπιστολὰς, κάποτε μάλιστα αὐτόγραφες, οἱ ὁποῖες βέβαια περιποιοῦσαν ἀπὸ μόνες τοὺς τιμὴ γιὰ τοὺς παραλήπτες.

στ. Τέλος, ἦταν γενναιόδωρος καὶ πλήρῳ καλὰ, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, καὶ αὐτὸ τὸ γνώριζαν οἱ μοναχοί, ὥστε νὰ εἶναι πρόθυμοι γιὰ τὴν παράδοση τῶν βιβλίων. Πέραν τῶν χρημάτων πού ἐλάμβανε ἢ μονῆ, οἱ ὀλιγογράμματοι μοναχοὶ θεωροῦσαν τιμὴν τοὺς νὰ προσφέρουν χρησιμὴ ὑπηρεσίαν στὸν Ἕλληνα ἡγεμόνα. Ἡ παράδοση τῶν βιβλίων στὸν ἡγεμόνα φαίνεται ὡς ἀπολύτως φυσιολογικὴ ἐνέργεια στίς ἐπιστολὰς τοῦ Γορδίου, πολλῶ μᾶλλον οἱ μοναχοὶ καὶ ὁ Γόρδιος σπεύδουν νὰ ἐκτελέσουν τὶς παραγγελίες τοῦ ἡγεμόνα.

Ἡ ἔρευνα τῶν πηγῶν σχετικὰ με τὴ Βιβλιοθήκη Μαυροκορδάτου μπορεῖ νὰ προσφέρει περισσότερα στοιχεῖα, καὶ πρῶτα ἀπὸ ὅλα ἢ ἐκδοσὴ τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Νικολάου, ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ σημαντικὸ *desideratum* τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης. Πρὸς αὐτὸ σημαντικὸς εἶναι ὁ κώδ. Βιβλ. Ρουμ. Ἀκαδ. 84 καὶ ὁ κώδ. Κρατικῶν Ἀρχείων Ἰαίου 1788

(πιθανῶς ἀντίγραφο τοῦ πρώτου), στοὺς ὁποίους διασώζεται μέρος τῆς ἀλληλογραφίας του (πιθανῶς ἐπιστολάριο). Σημαντικὴ, τέλος, κρίνεται ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν ταύτιση τῶν ἔντυπων καὶ χειρόγραφων βιβλίων τοῦ Μαυροκορδάτου στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ τὸ Μουσεῖο Μπενάκη, πιθανῶς καὶ σὲ ἄλλες βιβλιοθηκῆς³¹.

31. Γενικότερα μὲ τὴν παιδεία καὶ τὴ γνώση κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων Μαυροκορδάτων ἀσχολεῖται τὸ Πρόγραμμα "Episteme in Bewegung. Transfer und Überlagerung. Wissenschaftskonfigurationen in der Zeit der griechischen *homines novi* im Osmanischen Reich (1641-1730)" τοῦ Institut für griechische und lateinische Philologie τοῦ Freie Universität Βερολίνου, μὲ ὑπεύθυνο τὸν καθηγ. Μίλτο Πεγλιβάνο.

SUMMARY

Chariton Karanasios

The Library of Nikolaos Maurokordatos
and its Enrichment with Greek Printed Books and
Manuscripts from Monasteries in Thessaly and Eurytania

Nikolaos Maurokordatos (1716–1730), Prince of Wallachia, was very much interested in collecting precious Greek manuscripts for his famous Principal Library in Bucharest, following thus the culture policy of his contemporary European Princes. According to the correspondence of the Hieromonk Anastasios Gordios, the Wallachian Prince Nikolaos enriched his Library with Greek prints and manuscripts, which came from the Tatarna Monastery (Eurytania) and probably from the Monasteries of Korone and St. Vlassios (Karditsa/Thessaly). He enjoyed recognition amongst the Ecumenical Patriarchate, the Sublime Porte as well as the Phanariot families in Constantinople. Being the son of the famous dragoman Alexandros, Nikolaos promoted his image of the Greek Orthodox Prince, who is the successor of the Byzantine Emperors and the protector of the Orthodox Church. Using a net of loyal collaborators to contact the Monasteries, he was searching for specific books with a list of requests he was sending to them. Further, he was asking for a detailed Catalogue of the Libraries' contents, in order to get informed about the sort of the prints, but mostly of the manuscripts they kept. The Prince was personally getting involved with the request by composing and sending autograph epistles. He was generous and eager to pay a considerable amount of money, a fact that the monks knew really well. This explains why they were willing to deliver him their books. Aside from the amount that the Monasteries gained, the uneducated monks considered it an honor if they could become useful to the Greek Phanariot Prince.

Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη

Ὁ Δωρόθεος ὁ Λέσβιος καὶ τὸ περὶ παιδείας προοίμιο
τοῦ σιγιλλιώδους γράμματος τοῦ Παΐσιου Β' (1748)

Ἄν καὶ ἦταν γνωστότατος καὶ φημισμένος στὴν ἐποχὴ του λόγιος, ὁ Δωρόθεος ὁ Λέσβιος εἶναι ὥστόσο ἐλάχιστα γνωστός σήμερα. Ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Καλλίνικο Δ' ¹ χαρακτηρίζεται «Ἄνὴρ σοφός, πολυμαθής, τὸν νοῦν γονιμώτατος καὶ ἐμβαθύνων εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς φιλοσοφίας, μιμητῆς εἰς ἰδέαν λόγου τῶν παλαιῶν καὶ μάλιστα Θεουκιδίδου». Παρόμοια ἐπαινετικά σχόλια γράφουν γι' αὐτὸν πλῆθος ἄλλοι σύγχρονοι καὶ λίγο μεταγενέστεροί του². Κατὰ τὰ ἄλλα τὰ λίγα ποὺ γνωρίζουμε γιὰ τὸν βίο του σχετίζονται κυρίως μὲ τὸ ἔργο του στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, ὥστόσο καὶ σὲ αὐτὰ ὑπάρχουν ἀκόμη πολλὰ κενὰ καὶ χρονολογικὲς ἀσάφειες³. Τὰ ἔργα του

1. Ἄλκης Ἀγγέλου, «Καλλινίκου Δ' (= Γ'): Συμπλήρωμα στὴν «Ἐπαρίθμηση» τοῦ Δ. Προκοπίου», *Ὁ Ἑρανιστής* 1 (1963), 25.

2. Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, *Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Ἱστορικαὶ Εἰδήσεις περὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς 1454–1830*, Κωνσταντινούπολη 1883, 142–143. Λίνος Μπενάκης, «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ ἀριστοτελισμοῦ στὸν ἐλληνικὸ χῶρο: ἀμφισβήτηση καὶ υπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου στὸν 18ο αἰῶνα. Νικόλαος Ζερζούλης – Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία* 7(1977), 423 κ.έ. Ἀναδημοσίευση τοῦ ἄρθρου στὸ: Λίνος Μπενάκης, *Μεταβυζαντινὴ Φιλοσοφία 17ος-19ος αἰῶνας. Ἐρευνα στὶς πηγές*, Παρουσία, Ἀθήνα 2001, σ. 41 κ.έ., ὅπου καὶ οἱ σχετικὲς παραπομπές στὴ συνέχεια.

3. Βλ. κυρίως Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, ὅ.π. Τάσος Ἄθαν. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικὴ Μεγάλὴ τοῦ Γένους Σχολή*, Ἀθήνα 1966–1971, τόμ. Α', σ. 332–336, 373, 469, τόμ. Β', σ. 47–48, 51. Λίνος Μπενάκης, *Μεταβυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σ. 416–454. Ἡ σχετικὴ παλαιότερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Δωρόθεο περιλαμβάνεται στὰ προαναφερθέντα ἔργα. Βλ. καὶ Λίνος Μπενάκης, «Ἀνέκδοτο κείμενο τοῦ Νικολάου Ζερζούλη (1706–1713). Μία πρώιμη σύγκρουση μὲ τὸν Δωρόθεο Λέσβιο σὲ θέματα Θεολογίας, Φιλοσοφίας καὶ Ἐπιστήμης. Παράρτημα: Ἀνανίας Ἀντιπάριος πρὸς Ζερζούλην περὶ τῆς λογικῆς ψυχῆς», *Δευκαλίων* 21 (1978), 86–95 καὶ *Μεταβυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σ. 79–82.

παραμένουν, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων, σχεδόν πλήρως ανέκδοτα⁴.

Συνοπτικά, γνωρίζουμε πώς ο Δωρόθεος καταγόταν από τη Λέσβο. Το μόνο νέο στοιχείο που διαθέτουμε για την οικογένειά του είναι και αυτό αρκετά ασαφές. Φαίνεται πώς μάλλον όρφανεψε νωρίς και ανατράφηκε από τον πρός μητρός θεϊό του και, πιθανότατα, τον αδελφό εκείνου. Αυτό προκύπτει από το ανέκδοτο «ἐγκώμιον εἰς γάμον» που συνέθεσε και ἐξεφώνησε ο Δωρόθεος με την ευκαιρία τῶν γάμων ἐνός ἐκ τῶν δύο προαναφερθέντων θείων του, στους οποίους δηλώνει πώς ὀφειλε πολλά: «ἀλλὰ χρέος ἐμὸν ἀποτίσων ἴδιον καὶ οἶον ἀπ' ἀρχῆν τινα τῶν εἰς ἐμὲ τροφείων, μάλιστα μὲν ἀμφοτέροις ἀποδώσων τοῖς θείοις, ἀντὶ πατέρων μοι καὶ διδασκάλων γενομένοις ...»⁵. Ὁ ἱερομόναχος Δωρόθεος σπούδασε στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία ὅπου λέγεται ὅτι εἶχε καθηγητὴ τὸν Ἰάκωβο Μάνο τὸν Ἀργεῖο⁶. Ἐφόσον ἡ πληροφορία ἀληθεύει, ὁ Δωρόθεος πρέπει νὰ φοίτησε ἐκεῖ μεταξύ τοῦ 1707 καὶ 1717 τὸ ἀργότερο, τὰ ἔτη δηλαδή που ὑπολογίζεται πὼς σχολάρχησε ὁ Ἰάκωβος⁷.

Κατόπιν δίδαξε καὶ ὁ ἴδιος στὴ Σχολὴ ἀρχικὰ ὡς διδάσκαλος τῶν γραμματικῶν καὶ κατόπιν τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων σὲ χρόνους ὅμως μὴ ἀπολύτως ἐξακριβωμένους. Ἐχει προταθεῖ ἡ ἄποψη πὼς ὁ Δωρόθεος δίδαξε τὰ γραμματικά μεταξύ τοῦ 1721 καὶ 1726, ὅποτε ἀνέλαβε τὴ σχολαρχία διαδεχόμενος τὸν Ἀντώνιο Σπαντωνή, καὶ πιθανὸν παρέμεινε στὴ θέση αὐτὴ ἴσως μέχρι τὸ 1732. Ἐνδεχομένως ἐπανῆλθε ὡς σχολάρχης τὸ 1744 ἢ τὸ 1748, γιὰ λίγο περισσότερο ἀπὸ μία δεκαετία μέχρι τὸ 1759, ὅποτε προσεκλήθη ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ ὁποῖος δὲν ἐφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ἔτους αὐτοῦ⁸. Σὲ μεγάλο βαθμὸ ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν εἰκασίες βασιζόμενες στοὺς χρόνους που δίδαξαν στὴ Σχολὴ καὶ ἄλλοι διδάσκαλοι, ἄς προστεθεῖ ὅμως πὼς καὶ ἐκεῖνες οἱ χρονολογήσεις δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλεῖς. Δὲν γνωρίζουμε, ἐπίσης, πότε ὁ Δωρόθεος ἀναδείχθηκε σὲ Μ. Πρωτοσύγκελλο. Θεωρεῖται

4. Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, ὁ.π., 143 ὑποσημ. 5. Γάσος Γριτσόπουλος, ὁ.π., τόμ. Α' 333–334. Λίνος Μπενάκης, *Μεταβυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σ. 35–37.

5. Κώδικας Μετοχίου Παναγίου Τάφου 474, 193.

6. E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Românilor. Texte Grecești culese și publicate cu introducere și indicele numerilor de A. Papadopoulos-Kerameus ...*, Ἀθῶνασιου Κομνηνοῦ Ὑψηλάντου, Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα. Τὸ δωδέκατον καὶ τελευταῖον (Ἐκλογαί), București 1909, τόμ. XIII, 187.

7. Γάσος Ἀθαν. Γριτσόπουλος, ὁ.π., σ. 295, 300–301.

8. Στὸ ἴδιο, τόμ. Α', σ. 332, 335, 373.

πάντως ὅτι κατὰ τὸ μακρὸ διάστημα που δὲν δίδασκε ἦταν ἀφιερωμένος στὰ καθήκοντά του στὸ Πατριαρχεῖο.

Ὁ Δωρόθεος, ἂν καὶ ἔχαιρε μεγάλης ἐκτίμησης μεταξύ τῶν συγχρόνων του ὡς ἐλληνοστῆς καὶ ὡς συντηρητικὸς ἀριστοτελικὸς φιλόσοφος δὲν ἄφησε πίσω του πολὺ μεγάλο γραπτὸ ἔργο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς καὶ κάποιους λόγους του, τὸ ἔργο του, ἀπὸ ὅσο μπορεῖ νὰ κρίνει κανεὶς ἐφόσον παραμένει ἀνέκδοτο, διαιρεῖται σὲ φιλοσοφικὰ κείμενα παραδοσιακοῦ τύπου, εἰσαγωγικὰ στὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ πιθανότατα χρήσιμα γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν μαθητῶν του, καὶ ἀπόπειρες ἐνασχόλησης μὲ ἐπιστημονικὰ θέματα, σὲ μιὰ προσπάθεια κριτικῆς τῶν νεωτερικῶν ἐπιστημονικῶν ἰδεῶν ὅπως τὰ κείμενά του *Περὶ τῶν ἐντόμων*, ὅτι οὐκ ἐκ σπέρματος κατὰ τοὺς νεωτέρους, ἀλλ' ἐκ σήψεως κατὰ τὸν Φιλόσοφον καὶ Ἀπορίαι πρὸς τὴν κατὰ τοὺς Πυθαγορείους τε καὶ Κοπέρνικον τῆς γῆς κίνησιν⁹. Οἱ ἀντιρρήσεις του γιὰ κάποιες σύγχρονες του ἐπιστημονικὲς ἀπόψεις («τῶν νεωτέρων») ἐκτίθενται στὰ κείμενά του στὴν ἐπιστολιμαία διαμάχη του μὲ τὸν Νικολάο Ζερζούλη, ὅπου, μεταξύ ἄλλων ἐκδηλώνεται καὶ ἡ ἀντίθεσή του στὴν ἔμφαση που δινόταν σὲ φυσικομαθηματικὲς ἐπιστῆμες¹⁰.

Ὁ Δωρόθεος δέχθηκε σχετικὰ ἥπια κριτικὴ ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ¹¹, ἀλλὰ ταυτόχρονα εἶχε καὶ πολλοὺς θαυμαστές. Ἐπιχειρήθηκε ἀπὸ τὸν Γριτσόπουλο, που ἐπικαλεῖται μιὰ γενικὴ ἀναφορὰ τοῦ Σεργίου Μακραιῦ, νὰ συγκριθεῖ ὁ Δωρόθεος μὲ τὸν σύγχρονό του Εὐγένιο Βούλγαρη¹². Εἶναι ὅμως ἀπολύτως προφανές πὼς τὸ ἔργο καὶ ἡ προσωπικότητα τῶν δύο ἀνδρῶν δὲν ἐπιδέχονται σύγκριση. Ἡ ἄποψη τοῦ Γεδεών¹³ γιὰ τὸν Δωρόθεο ἦταν πὼς εἶχε μέτρια μὀρφωση, ἀλλὰ γνώριζε καλὰ ἐλληνικά. Ὑποστηρίζει ὅμως παράλληλα πὼς ὁ Δωρόθεος ἔχαιρε, μεταξύ τῶν ἄλλων, τῆς ἐκτίμησης καὶ τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, βασιζόμενος σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Βούλγαρη ἀπὸ τὴν Ἀθωνιάδα. Ἡ μόνη γνωστὴ σ' ἐμᾶς ἐπιστολὴ τοῦ Εὐγένιου πρὸς τὸν Δωρόθεο¹⁴

9. Στὸ ἴδιο, τόμ. Α', σ. 334. Λίνος Μπενάκης, *Μεταβυζαντινὴ Φιλοσοφία*, σ. 35–37.

10. Λίνος Μπενάκης, ὁ.π., σ. 41–45, 64–68.

11. Στὸ ἴδιο, σ. 64–68.

12. Ὁ.π., τόμ. Α', σ. 333, τόμ. Β' 48. Πρβλ. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Καισάριος Δαπόντες – Σέργιος Μακραιῖος – Ἀναστάσιος Γόρδιος – Δημήτριος Προκοπίου – Ἀλέξανδρος Τριναβίτης – Κατάλογος ἐπιστολῶν ἀνεκδότων – Πατριαρχικὰ ἔγγραφα – Κατάλογος μαρτύρων*, τόμ. Γ', Βενετία 1872, σ. 384.

13. Μανουὴλ Γεδεών, ὁ.π., 143–144.

14. Γεδεών, ὁ.π., 143.

δέν φέρει ούτε τόπο ούτε χρονολογία, συνάγω όμως από τα ελάχιστα που αναφέρει ο Γεδεών για το περιεχόμενό της και από το γεγονός πώς είναι ή μοναδική γνωστή επιστολή του Βούλγαρη προς τον Δωρόθεο, ότι πρόκειται για την περιλαμβανόμενη στον κώδικα ΕΒΕ 2952 και σε άλλους αθηναϊκούς κώδικες. Η επιστολή αυτή του Εύγενίου είναι απολύτως φιλοφρονητική και στην ουσία απλώς ζητεί να έχει ή φιλία τους και έμπρακτη έκφραση, να διατηρούν δηλαδή επικοινωνία, ή οποία, όπως συνάγεται, δέν υπήρχε ή ίσως είχε διακοπεί από καιρό. Έν προκειμένω οί παρατηρήσεις του Γεδεών δέν φαίνεται να προκύπτουν από αυτήν. Η επιστολή του Βούλγαρη¹⁵ έξαιρετικά καλογραμμένη, όπως είναι άλλωστε άναμενόμενο, άποτελεί ένα ώραίο άντιπροσωπευτικό δείγμα πλήθους άλλων φιλοφρονητικών επιστολών λογίων που επιθυμούν να συντηρήσουν τις μεταξύ τους επαφές, δέν άποκαλύπτει όμως άν και πόσο στενή ήταν στην πραγματικότητα ή γνωριμία των δύο άνδρών, ούτε άν ο Βούλγαρης γνώριζε το έργο του Δωροθέου και τί άκριβώς πίστευε γι' αυτόν, ούτε άν όντως στάλθηκε από την Άθωνιάδα. Επίσης, δύσκολα μπορεί να συναχθεί από το άναφερόμενο «... μηδέ φιλοσοφίαν ούτως υπό πολλών διαπαιζομένην παρίδωμεν»¹⁶ πώς τότε ο Δωρόθεος δέν δίδασκε πλέον φιλοσοφία και ότι δέν πρόκειται για μιá γενική παρατήρηση του Βούλγαρη.

Ο Δωρόθεος υπήρξε συντάκτης δύο πατριαρχικών συνοδικών γραμμάτων. Το ένα περί του προβιβασμού τής μητροπόλεως Δέρκων στον Η' θρόνο τον Οκτώβριο του 1746 είναι πλήρως έκδεδομένο¹⁷, το άλλο, που εκδίδεται στη συνέχεια, έχει δημοσιευθεί μερικώς. Πρόκειται για το γνωστό κατά τα άλλα πατριαρχικό και συνοδικό γράμμα του Παΐσιου Β' ¹⁸ με το όποιο αύξάνονται οί μισθοί των διδασκάλων τής Πατριαρχικής

15. Έλένη Άγγελομάτη Τσουγκαράκη, «Επιστολές του Εύγενίου Βούλγαρη σε άθηναϊκούς κώδικες και Παράρτημα», στο *Εύγένιος Βούλγαρης. Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Κέρκυρα, 1-3 Δεκεμβρίου 2006*, Ίονιο Πανεπιστήμιο - Έκδόσεις Κανάκη, Άθήνα 2009, 197.

16. Κώδικας ΕΒΕ 2952, 60-61.

17. Κώδικας ΜΠΤ 474, 205-232. Σταυράκης Άριστάρχης, «Λόγος διεξοδικός περί προβιβασμού τής μητροπόλεως Δέρκων εις τον Η' θρόνον, έν έτει 1746. Κώδιξ Δωροθέου» Δέρκοι, *Όρθοδοξία*, Ι' (1935), 135-138, 174-178, 252-254, 321-326.

18. Ίωακείμ Φορόπουλος, «Έγγραφα του Πατριαρχικού Άρχιεπισκοπείου. Πηγαί τής ιστορίας τής ιδρύσεως, συντηρήσεως και διοικήσεως των Σχολών του Γένους έν Κωνσταντινουπόλει και ταίς επαρχίαις του Οικουμενικού Θρόνου», *Έκκλησιαστική Άλήθεια*, έτος Κ' (1900), 343-344 Τάσος. Γριτσόπουλος, ό.π., τόμ. Β', σ. 362-365.

Σχολής και προς έξασφάλιση των άναγκαίων πόρων παραχωρούνται στη Σχολή τα έμβατοίκια δύο εκκλησιών, του Άγίου Νικολάου, καλούμενο τής Άγίας, και τής Θεοτόκου του Βελιγραδίου. Το κυρίως κείμενο του γράμματος είναι σύντομο, διότι οί προβλεπόμενες ρυθμίσεις ήταν περιορισμένες, σε αντίθεση με το προοίμιο που είναι έξαιρετικά μακροσκελές.

Όλα τα πατριαρχικά και συνοδικά σιγγιλιώδη γράμματα που άφορούσαν στη σύσταση σχολείων ή σε άλλα σχετικά με την εκπαίδευση θέματα είχαν ένα προοίμιο που έγκωμιάζε την παιδεία και τα έξ αυτής αγαθά. Στα προοίμια αυτά πολλές φορές παρατηρείται μιá τυποποίηση τόσο στην έκταση όσο και στο περιεχόμενο. Υπάρχουν όμως και προοίμια πιο έκτεταμένα. Στις περιπτώσεις αυτές, δυστυχώς, οί παλαιότεροι εκδότες των έγγραφων παρέλειπαν το μεγαλύτερο μέρος αυτών, θεωρώντας προφανώς πώς δέν προσέθεταν κάτι ιδιαίτερο στην ουσία του κυρίως κειμένου. Το ίδιο παρατηρείται και στους επιλόγους των έγγραφων, στους όποιους περιλαμβάνονταν τα επιτίμια και οί άρες έναντίον όσων προξενούσαν στο Γένος ψυχική βλάβη παραβαίνοντας τις ρυθμίσεις που προέβλεπαν τα πατριαρχικά γράμματα. Τα προοίμια, όμως, άκόμη και όταν παρατηρείται τυποποίηση, είναι κατεξοχήν χρήσιμα για να παρακολουθήσουμε τις έπίσημες άπόψεις τής Έκκλησίας για την παιδεία και την έξέλιξη των ιδεών γι' αυτήν με την πάροδο των χρόνων. Συνεπώς, ή έλλειψη των προοιμίων από την έκδοση δημιουργεί κενά στις γνώσεις μας¹⁹.

Το προοίμιο του Δωροθέου στο πατριαρχικό γράμμα του 1748 άποτελεί μιá ειδική περίπτωση σε σύγκριση με παρόμοια έγγραφα. Το κείμενο του στον κώδικα Ε' του Οικουμενικού Πατριαρχείου περιλαμβάνεται στις σελίδες 56-70, σε 14 δηλαδή σελίδες in folio²⁰, ένω το προοίμιο έκτείνεται σε 400 περίπου από τους 465 συνολικά στίχους²¹. Στον κώδικα 474 του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου καταλαμβάνει 25 σελίδες από τις όποιες το κυρίως κείμενο έκτείνεται μόνο σε 3, στις

19. Για το θέμα βλ. Έλένη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Προς ψυχικήν ώφέλειαν και έπίδοσιν του ήμετέρου γένους: Οί αντίληψεις για την παιδεία κατά την Τουρκοκρατία», στο *1821 - 2021. 10 Συνέδρια για τα 200 χρόνια τής Έλληνικής Έπανάστασης. Πρακτικά. Β' Συνέδριο «Η ζωή των ύποδούλων Έλλήνων επί Τουρκοκρατίας. Καταπίεση - Κοινοτισμός - Παιδεία»*, *Τερά Μονή Πεντέλης 22-23 Νοεμβρίου 2013*. Έπιμέλεια Έπιστημονικής Έπιτροπής, Άθήνα 2014, σ. 212-214, 223-224.

20. Μανουήλ Γεδεών, ό.π., 134. Τάσος Γριτσόπουλος, ό.π., τόμ. Β', σ. 362.

21. Ίωακείμ Φορόπουλος, ό.π., *Έκκλησιαστική Άλήθεια*, έτος Κ' (1900), 344.

όποιες περιλαμβάνεται και μικρό τμήμα του επιλόγου του πατριαρχικού γράμματος που παραλείπεται, επίσης, από την πρώτη έκδοση.

Ο κώδικας ΜΠΤ 474, από τον οποίο γίνεται η πλήρης έκδοση του πατριαρχικού γράμματος που ακολουθεί πιο κάτω, φέρει σε παράφυλλο τη σημείωση «Οί εύρεθέντες λόγοι του μακαρίτου Δωροθέου, ξυναχθέντες έπιμελώς υπό του μαθητού αυτού Άνανίου»²². Άν και διακρίνονται διάφοροι γραφείς στον κώδικα, προφανώς η συλλογή των κειμένων έγινε από τον μαθητή του Δωροθέου και κατόπιν διδάσκαλο και σχολάρχη της Πατριαρχικής Άκαδημίας²³. Έντύπωση προκαλεί πώς στη σημείωση τα κείμενα χαρακτηρίζονται συλλήβδην ως λόγοι παρά τη μεγάλη ποικιλία του περιεχομένου τους και πώς στη συνέχεια όσοι εξέδωσαν ή χρησιμοποίησαν βιβλιογραφικά τον κώδικα υιοθέτησαν τη χρήση της λέξης για κείμενα του Δωροθέου ακόμη και όταν σαφώς αναγράφεται σε αυτά πώς πρόκειται π.χ. για πατριαρχικά και συνοδικά γράμματα.

Το πατριαρχικό και συνοδικό γράμμα για την Πατριαρχική Σχολή περιλαμβάνεται στις σελίδες 145 έως 175 του κώδικα και είναι γραμμένο από έμπειρο και καλλιγράφο γραφέα με πολύ λίγα όρθογραφικά σφάλματα όφειλόμενα σε άπροσεξία. Η σύγκρισή του με το ήδη δημοσιευμένο τμήμα του γράμματος δέν παρουσιάζει παρά ελάχιστες παρεκκλίσεις εκτός μιās σημαντικής. Στους υπογραφόμενους συνοδικούς αντί για τον Χαλκηδόνο Γαβριήλ που εμφανίζεται στην έκδοση Φορόπουλου²⁴ έχει την υπογραφή του Ίωαννικίου, δηλαδή του μετέπειτα πατριάρχη Ίωαννικίου Καρατζά, ή οποία φαίνεται να είναι και η όρθή. Ο Γαβριήλ είχε ήδη καθαιρεθεί και αντικατασταθεί προεδρικώς στον θρόνο της Χαλκηδόνας από τον πρώην Ίπεκίου Ίωαννίκιο Καρατζά ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1747²⁵, ενώ το πατριαρχικό γράμμα εξέδόθη τον Ίανουάριο του 1748.

Η άξια του προοιμίου εκτιμήθηκε διαφορετικά από τον εκδότη

22. Άθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Γεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, ήτοι, Κατάλογος του άγιωτάτου ανατολικού όρθοδόξου πατριαρχικού θρόνου των Γεροσολύμων και πάσης Παλαιστίνης άποκειμένων κωδίκων, ...*, Πετρούπολη 1915, τόμ. Ε΄, σ. 39. Μανουήλ Γεδεών, ό.π., 143 σημ. 5. Βλ. και Λίνος Μπενάκης, *Μεταβυζαντινή Φιλοσοφία*, σ. 36 όπου και προσθήκες στα προαναφερθέντα.

23. Βλ. Μανουήλ Γεδεών, ό.π., 161. Τάσος Γριτσόπουλος, ό.π., τόμ. Α΄ 365-369 και σποραδικά και στους δύο τόμους του έργου, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Λίνος Μπενάκης, ό.π., σ. 36, 37, 43, 44, 79-88, 90.

24. Ο.π., *Έκκλησιαστική Άλήθεια*, έτος Κ΄ (1920), 344.

25. Βασίλειος Ά. Μυστακίδης, «Έπισκοπικοί Κατάλογοι», *Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 12 (1936), 231.

του γράμματος και τον Μανουήλ Γεδεών, ό οποίος γνώριζε, επίσης, το πλήρες κείμενο. Ο Φορόπουλος μετά τη δήλωσή του ότι άπουσιάζει από την έκδοση μεγάλο μέρος του προοιμίου γράφει «έπεται λαμπρόν, άξιον του σοφωτάτου συντάκτου, εγκώμιον της παιδείας ...». Άντιθέτως, ό Γεδεών²⁶ θεωρεί πώς, ό Δωρόθεος ήταν μέν πεπαιδευμένος και έγγραφε ώραία έλληνικά, ώστόσο «έν τοις έγγράφοις ύπ' αυτού συνταττομένους άπέριττον κατατείνοντα άδολεσχίαν». Άκόμη πιο άυστηρή είναι η κρίση του σε άλλο του δημοσίευμα όπου χαρακτηρίζει το προοίμιο ως «μηδεμιās άξίας έργον, αλλά φλήναφον εις άνύποιστον βαθμόν»²⁷. Η παρατήρηση του Γεδεών για τον τρόπο σύνταξης των έγγραφων από τον Δωρόθεο προφανώς συμπεριλαμβάνει και το πατριαρχικό και συνοδικό γράμμα για τον προβιβασμό της μητροπόλεως Δέρκων²⁸ που το κείμενό του είναι επίσης δυσανάλογης έκτασης σε σχέση με το ουσιαστικό του περιεχόμενο και αρκετά φλύαρο. Και τα δύο αυτά κείμενα στην πραγματικότητα άπομακρύνονται αισθητά από τον τύπο που έχουν συνήθως τα πατριαρχικά έγγραφα, ή κάθε είδους έγγραφα γενικότερα. Μοιάζουν περισσότερο με δοκίμια, στα όποια έχει προστεθεί κάπως συμπληρωματικά αυτό που άποτελεί την ούσία και τον λόγο έκδοσης του έγγράφου.

Στο προοίμιο του Δωροθέου περιλαμβάνονται πολλές από τις ιδέες που συναντώνται και σε άλλα ανάλογα πατριαρχικά έγγραφα που άφορούν σχολεία, έφόσον όλα άποτελούν μιā έξύμνηση της παιδείας και αναφέρονται στους σκοπούς της και στα άγαθά που προκύπτουν στους ανθρώπους από αυτήν, σε αντίθεση με τα κακά που προκύπτουν από την άμάθεια. Συνήθως, ή έπιχειρηματολογία τους στηρίζεται σε συγκεκριμένα και συχνά επαναλαμβανόμενα παραθέματα από την Άγία Γραφή και τον Γρηγόριο τον Θεολόγο, πολύ δε σπανιότερα σε κείμενα αρχαίων συγγραφέων. Μέχρι τα μέσα του 18ου αι. αλλά και αρκετά άργότερα δέν παρατηρούνται ιδιαίτερες διαφορές στο περιεχόμενο των προοιμίων²⁹.

Το κείμενο του Δωροθέου δέν ξεφεύγει από το ιδεολογικό πλαίσιο που χαρακτηρίζει τα λοιπά προοίμια. Κοινοί τόποι που άπαντούν σε

26. Ο.π., 134, 143-144.

27. Μανουήλ Γεδεών, *Γράμματα πατριαρχικά περι της Μ. του Γ. Σχολής (Πατριαρχικής Άκαδημίας)*, Κωνσταντινούπολη 1903, σ. 7-8. Την κρίση αυτή δέν συμμερίζεται ό Γριτσόπουλος, ό.π., τόμ. Β΄, σ. 362, σημ. 1.

28. Βλ. πιο πάνω σημ. 13.

29. Έλένη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Πρός ψυχικήν ώφέλειαν και επίδοσιν του ήμετέρου γένους: Οί αντίληψεις για την παιδεία κατά την Τουρκοκρατία», ό.π., σ. 213-214.

προοίμια του είδους αυτού αφθονούν και στο δικό του όπως π.χ. ότι η παιδεία («λόγον έμποιεῖ») και ο λόγος αυτός κάνει τους ανθρώπους να διαφέρουν από τα ζώα. Άλλα επαναλαμβανόμενα θέματα είναι η υπεροχή της παιδείας έναντι όλων των άλλων αγαθών, και η γενικά επικρατούσα άποψη ότι δια της παιδείας οδηγείται ο άνθρωπος στην όραση του θείου, στο «άνεσπερον φῶς», «τὸν ἀναρχον Θεὸν καὶ ἀπειρούσιον», και πώς έξ αυτής απορρέει «κοσμιότης ήθῶν και νοός έντελέχεια»³⁰. Όστόσο, τὸ προοίμιο τοῦ Δωροθέου έκτός από τήν έκτασή του παρουσιάζει και άλλες ιδιαιτερότητες ὄχι τόσο ιδεολογικές ὅσο δομικές.

Καταρχήν δὲν ξεκινᾷ ἄμεσα μετὸ ἐγκώμιο τῆς παιδείας, ὅπως γίνεται συνήθως, ἀλλὰ μετὴν ὀργάνωση τῶν κοινωνιῶν μέσω τῆς δημιουργίας και τήρησης ἑνὸς νομικοῦ πλαισίου ἀπαραίτητου γιατὴν ὑπαρξή τους. Πέραν ὅμως ἀπὸ τοὺς γραπτοὺς νόμους, προσθέτει, ὑπάρχουν και οἱ ἄγραφοι ποὺ περιλαμβάνουν τὰ διαχρονικῶς ἀποδεκτὰ και αὐτονόητα ἀπὸ τοὺς ἄνθρώπους ποὺ δὲν ἀνάγονται σὲ νομοθέτημα κάποιου ἀρχαίου νομοθέτη ὅπως ὁ Λυκοῦργος και ὁ Σόλων, ἀλλὰ στήν πηγὴ ὅλων, στὸν Θεό. Ἡ παιδεία ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ ποὺ προαιωνίως θεωροῦνται ὡς ἀναγκαῖα ἀνθρώπινη ἀρετὴ, οὐσιαστικὴ τόσο γιατὴν ψυχὴ ὅσο και τὸ σῶμα τῶν ἀνθρώπων. Ἄν και ὑπάρχει συμφωνία ὅλων γιατὴν ἀξία τῆς παιδείας, δὲν θεωρήθηκε πὼς θὰ ἔπρεπε τὰ πράγματα νὰ ἀφθεοῦν στήν τύχη τους και γι' αὐτὸ λαμβάνεται πρόνοια ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία γιατὴ νὰ ὑπάρχουν σχολεῖα και δάσκαλοι. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἀνέμενε κανεὶς πὼς μετὰ ἀπὸ μία σύντομη ἀναφορὰ στὰ ἀγαθὰ ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν παιδεία και τὰ κακὰ ποὺ προξενεῖ ἡ ἀπαιδευσία, ὅπως συνήθως γίνεται και μάλιστα συχνὰ μετὴ τυποποιημένες ἐκφράσεις. Όστόσο, ὁ Δωροθέος ἀρχίζει μιὰ μακροσκελὴ και ὑπερβολικὰ διανθισμένη ἐκθεση τῶν προαναφερθέντων κοινῶν αὐτῶν τόπων μετὴ ἀρκετὲς ἀναφορὲς ὄχι μόνο στήν Ἁγία Γραφή και στὸν Γρηγόριο τὸν Θεολόγο, ἀλλὰ και σὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς, π.χ. Ἀριστοτέλη, Ὀμηρο, Εὐριπίδη, ἀκόμη και σὲ μυθολογικὰ πρόσωπα και ὄντα, ὅπως τὸν Ἴκαρο, τὸν Φαέθοντα, τὴν Ὑδρα, τὴ Χίμαιρα, κἀνοντας μάλιστα χρῆση ἐκφράσεων ὅπως «οὐ μὰ Δι'», ποὺ χρησιμοποιεῖται δύο φορές, τὴν ὁποία δὲν θὰ περιέμενε κάποιος νὰ τὴ συναντήσει σὲ ἕνα πατριαρχικὸ γράμμα ἔστω και ἂν πρόκειται γιατὴ τυπικὴ ἐκφραση ἀρχαϊσμοῦ χωρὶς οὐσιαστικὸ περιεχόμενο. Κατόπιν προβαίνει σὲ σύγκριση τῆς παιδείας μετὴ ἄλλα θεωρούμενα ἀγαθὰ ἀπὸ τοὺς ἄνθρώπους, ὅπως εἶναι τὸ σωματικὸ κάλλος και ἡ ρώμη, ὁ πλοῦτος, ἡ δύναμη

30. Στὸ ἴδιο, σ. 215, 217, 218.

τῆς ἐξουσίας κ.ἄ. γιατὴ νὰ καταλήξει, ἀφοῦ ἀπαριθμήσει τὰ ἀρνητικὰ στοιχεῖα ὅλων αὐτῶν, στήν ἀπόλυτη ὑπεροχὴ τῶν ὅσων προσφέρει ἡ παιδεία.

Ἐνα ξεχωριστὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ προοιμίου εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ ἀποδειχθεῖ πὼς ὁ κατεξοχὴν φορέας στὴ διάδοση και θεμελίωση τοῦ χριστιανισμοῦ και ἐν τέλει στήν ἀποφυγὴ τῶν αἱρέσεων ὑπῆρξαν λόγω τῆς παιδείας τους οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες. Αὐτοὶ ἀκόμη και ἂν εἶχαν σφάλει σὲ ὀρισμένα πράγματα, σὲ ἀντίθεση μετὴ τοὺς Λατίνους ποὺ βασάνισαν και θανάτωσαν τόσοσ μάρτυρες, οἱ περισσότεροὶ τῶν ὁποίων μάλιστα ἦταν Ἕλληνες, δὲν θανάτωσαν κανένα και δὲν σταύρωσαν τὸν Χριστό, ὅπως ἔκαναν οἱ Ἑβραῖοὶ ποὺ ἦταν και παρέμειναν ἔκτοτε προσκολλημένοι στήν πατρώα παράδοσή τους ποὺ ἦταν ὑστερημένη παιδείας. Ἡ παιδεία κατὰ τὸν Δωροθέο θεωρεῖται ἀναπόσπαστο μέρος τῆς χριστιανικῆς παράδοσης και ἂν κάποιος ἤθελε νὰ ἀντιτείνει πὼς ὁ Χριστὸς ἐπέλεξε γιατὴ μαθητὲς του ἀδαεῖς ψαράδες, αὐτὸ ἀκριβῶς ἔδειχνε τὸ ἀντίθετο, δηλαδὴ τὴ μεγάλη σημασία τῆς παιδείας, διότι ὁ Κύριος ἀπέδειξε σοφοὺς τοὺς ἀλιεῖς. Ἄν οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἰσχυρίζεται, ἐνίοτε στρέφονται κατὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων αὐτὸ συμβαίνει διότι τότε ἀκόμη δὲν εἶχαν ὅλοι προσέλθει στὸν χριστιανισμὸ και ἦταν μιὰ περίοδος ἀναταραχῆς και συγκρούσεων, κυρίως ὅμως διότι σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὑποστήριζαν ἐσφαλμένα ἀπόψεις ποὺ δημιούργησαν και ἕνα ὑπόβαθρο γιατὴ τις αἱρέσεις.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Δωροθέος ὑπεισέρχεται σὲ μακρὰ συζήτηση ποὺ σὲ μιὰ πολὺ βραχεῖα ἐκδοχὴ τῆς ἀπαντᾶ και σὲ πλῆθος ἄλλα προοίμια. Σὲ αὐτὰ ἡ παιδεία συνδέεται ἄμεσα μετὴ σοφία, ἐνῶ συχνὰ οἱ δύο λέξεις παιδεία και σοφία χρησιμοποιοῦνται ἐναλλακτικὰ. Ἡ σοφία στὰ προοίμια ταυτίζεται μετὴ τὴν ὀρθὴ γνώση, ἀντίληψη και πίστη στὴ θρησκεία. Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ., ἡ λέξη φιλοσοφία συνήθως χρησιμοποιεῖται ἀντὶ γιατὴ τὴ λέξη σοφία. Όστόσο, και πάλι συνάπτεται μετὴ τὴν παιδεία, ἂν και ἔχει ἀποκτήσει πλέον διαφορετικὴ σημασία πλησιάζοντας τὸν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας, καλύπτει δηλαδὴ τὸ σύνολο τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, τὴν παιδεία στὸ σύνολό τῆς. Μετὴ τὴν ἐπικράτηση τοῦ νεοαριστοτελισμοῦ ἡ φιλοσοφία εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴ θεολογία, τῆς ὁποίας προηγουμένως ἔθεωρεῖτο θεραπευτικὴ· ἀφοῦ ἡ φιλοσοφία συνδέθηκε μετὴ τὴν παιδεία, σταδιακὰ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ αὐτὴ ἀπομακρυνόμενη ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη θρησκευτικὴ τῆς διάσταση³¹.

Τὸ κείμενο ὅμως τοῦ Δωροθέου συνδέεται μετὴ τὴν παλαιὰ παράδοση, ὁ κύριος σκοπὸς τῆς παιδείας εἶναι νὰ προετοιμάσει τὸν ἄνθρωπο γιατὴ

31. Στὸ ἴδιο, σ. 215, 216, 228.

τήν κατανόηση τῆς θεολογίας καὶ νὰ τὸν βοηθήσει στὴ σύνδεσή του μὲ τὸ θεῖο. Τὸ ἀναφερόμενο στὸ προοίμιό του «ἡ παιδεία ὁδὸς εἰς θεολογίαν οὕσα καὶ τῆς εὐσεβείας εἶη διδάσκαλος, καὶ τῶν ἄλλων πασῶν τῶν ἀρετῶν» συνοψίζει τὴν ἐπίσημη ἄποψη τῆς Ἐκκλησίας ποὺ ἐκφράζεται σταθερὰ ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν Δωρόθεο, ἂν καὶ οἱ νεωτερικὲς ἰδέες εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐπηρεάζουν ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λογίους σὲ κάποιον μέτρο καὶ τὴν Ἐκκλησία. Στὴ συνέχεια, ὁ Δωρόθεος ἀναπτύσσει ἕναν ἄλλο κοινὸ τόπο στὰ προοίμια αὐτοῦ τοῦ εἴδους: τὴν ἐπίδραση τῆς παιδείας στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα τῶν ἀνθρώπων προσφέροντας πλῆθος παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Τέλος, ἀναφέρεται στὴν παιδεία ὡς ἀπαραίτητη ἀρετὴ τοῦ ἡγέτη³².

Τὸ προοίμιό τοῦ Δωροθέου ἀποτελεῖ ἄσκηση ὕφους καὶ γραφῆς ποὺ στὴν ἐποχὴ του πιθανότατα θαυμάζοταν, γι' αὐτὸ προφανῶς καὶ δὲν ὑπῆρξε παρέμβαση γιὰ τὴν τροποποίηση ἢ τὴν περικοπή του. Ἰδεολογικά, ὅπως προαναφέρθηκε, τὸ κείμενό του περιλαμβάνει τὶς κοινῶς ἐπικρατοῦσες ἀπόψεις γιὰ τὴν παιδεία ποὺ ἄμεσα ἀνάγονται στὴ βυζαντινὴ περίοδο μὲ ἐλάχιστες ἢ καὶ καθόλου μεταβολές μέχρι τότε. Ὁ βασικὸς νεωτερισμὸς τοῦ προοιμίου τοῦ Δωροθέου σὲ σύγκριση μὲ ἄλλα ἐγκρίεται στὴν ἔντονη προσπάθειά του νὰ ἀποδείξει πόσο μεγάλη ὑπῆρξε ἡ συνεισφορὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὴν παιδεία. Αὐτὸ βέβαια γίνεται ὄχι μὲ τὸν τρόπο ποὺ τὸ ἐννοοῦμε σήμερα ἢ ὅπως ἐννοοῦσαν οἱ περισσότεροι λογίοι τοῦ διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ ὡς θεωρητικὴ καὶ ἔμπρακτη συνεισφορὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὄχι μόνο στὴ διαμόρφωση τῶν ἀπαραίτητων ἀρετῶν στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀποδίδομαι τὴν θρησκεία καὶ ὄχι στὴν κλασικὴ παράδοση, ἀλλὰ στὸν ἴδιο τὸν χριστιανισμό. Ἡ χρησιμότητα καὶ ἡ ἀξία τῆς θύραθεν παιδείας ἦταν ἀναγνωρισμένες ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, κυρίως τὸν Μεγάλον Βασίλειον καὶ τὸν Γρηγόριον τὸν Θεολόγον, καὶ τὶς συναντᾶμε καὶ σὲ ἄλλα προοίμια. Μὲ πολὺ πῶς οὐσιαστικὸν τρόπο ἐνίοτε ἐκφράζεται ἡ ἀναγνώριση καὶ ἡ σημασία τῆς κλασικῆς παιδείας σὲ κάποια κείμενα λογίων, ὅπως τοῦ Χρυσάνθου Νοταῶ³³. Στὴν προκειμένη ὅμως περίπτωσις ἡ προσέγγισις τοῦ Δωροθέου εἶναι διαφορετικὴ, μακροσκελὴς, ἀρκετὰ φλύαρη, ἐπιδεικτικὴ πολυμάθειας καὶ εὐρυμάθειας, ἀλλὰ σὲ τελευταία ἀνάλυσις ἐνδεικτικὴ μιᾶς κατεξοχὴν θρησκευτικῆς ἀντιμετώπισις τῆς παιδείας, ὅπως δείχνει ἡ

32. Στὸ ἴδιο, σ. 215–218, 223, 225, 226, 228.

33. Στὸ ἴδιο, σ. 214, 215, 220, 226.

αἰφνίδια καὶ μοναδικὴ σὲ προοίμια πατριαρχικῶν γραμμάτων γιὰ σχετικὰ θέματα ἀναφορὰ καὶ καταδίκη τῶν Ἑβραίων καὶ τῆς παιδείας τους.

Ὅπως ἐλέχθη εἰσαγωγικά, οἱ λογίοι τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνα ποὺ ἀναφέρονται στὸν Δωρόθεο γράφουν γι' αὐτὸν πολὺ κολακευτικά. Δὲν εἶναι ὅμως καθόλου σαφὲς πόσο καλὰ γνώριζαν τὸ ἔργο του ποὺ δὲν ἦταν ἄλλωστε ἐντυπωσιακὸ ἢ δημοσιευμένο. Τὸ πιθανότερον εἶναι πῶς ὁ Δωρόθεος ἦταν καλὸς διδάσκαλος καὶ εἶχε ἀποκτήσει τὴ μεγάλη φήμη του κυρίως μέσω τῶν πολλῶν καὶ διακεκριμένων μαθητῶν ποὺ ἀπέκτησε κατὰ τὴ διάρκειά τῶν πολλῶν ἐτῶν ποὺ δίδαξε στὴν Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἤδη ἀναφερθέντα Ἀνανία τὸν Ἀντιπάριον, μετὰξὺ αὐτῶν περιλαμβάνονταν ὁ μετέπειτα πατριάρχης Σαμουὴλ Χαντζερῆς, ὁ ἡγεμόνας Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, ὁ Ἰωάννης Τζαννέτης ὁ Βυζάντιος, ὁ Χρυσάνθος ὁ Αἰτωλός, ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος³⁴.

Ἡ ὀλοκληρωμένη νέα ἔκδοσις τοῦ πατριαρχικοῦ καὶ συνοδικοῦ γραμματος τοῦ Παΐσιου Β΄ δὲν προσφέρει νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολή, μᾶς ἐπιτρέπει ὅμως νὰ γνωρίσουμε ἕνα ἀπὸ τὰ λίγα κείμενα τοῦ Δωροθέου καὶ νὰ ἐμπλουτίσουμε τὶς γνώσεις μας σχετικὰ μὲ τὶς ἀντιλήψεις περὶ τῆς παιδείας ὄχι μόνο τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐνὸς ἐπιφανοῦς διδασκάλου ποὺ φαίνεται ὅτι ἐπηρέασε αἰσθητὰ τὴν ἐποχὴ του ὄχι τόσο μὲ τὴ συγγραφικὴ του παραγωγή, ὅσο μὲ τὴ διδασκαλία του καὶ τοὺς μαθητὲς του.

34. Τάσος Γριτσόπουλος, ὁ.π., τόμ. Α΄, σ. 335.

Κώδιξ ΜΠΤ 474, σσ. 147–175

Γράμμα πατριαρχικόν συνοδικόν περὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει
σχολείου.

Πόνημα τοῦ σοφωτάτου διδασκάλου κυρίου Δωροθέου Λεσβίου τοῦ καὶ
πρωτοσυγκέλου τοῦ ἁγιωτάτου πατριαρχικοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου³⁵

Παῖσιος ἐλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης
καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης

Ἔσα τῶν ἀνθρωπίνων μὴ παρὰ πᾶσι τὴν αὐτὴν ἔσχε δόξαν, ἀλλ' οἶον πλανᾶται κατὰ ἔθνη καὶ ταῖς δόξαις μεταπίπτει κατὰ περιόδους τινάς, δι' ἃ καὶ τᾶναντία πολλάκις ἤδη κεκράτηκε δόγματα περὶ τε τῶν αὐτῶν καὶ παρὰ τοῖς αὐτοῖς, ταῦτα κανόσι τισὶ διαλαβόντες ἄνθρωποι καὶ ὄροις ὑπαγαγόντες εὐερκέσι καὶ τάξιν αὐτοῖς ἐμμελῶς ἀποδόντες ὁμαλῆ τε καὶ εὐρυθμον, ἀφείλοντο τὸ ἄνετον αὐτῶν καὶ παλιμπετῆς καὶ πρὸς τὸ βουλόμενον ἐκάστου δυστυχῶς μεθελκόμενον. Ἄνθ' ὧν περ εἰ-
σενήνεται νόμος ἀνθρώποις ἔγγραφος, διαλύων μὲν τὰ διάφορα, παύων δὲ τὰς στάσεις καὶ τὴν ἐκάστου τύχην ἐν καλῷ καθιστάμενος· τοῖς μὲν ταπεινότεροις ἀσφάλειαν πρυτανεύομενος ἀπὸ τῶν κρειττόνων, ἐκείνοις δὲ παρὰ τούτων θεραπείαν τε καὶ τιμὴν, καὶ τῶν μὲν τὸ ὑβρίζον ἐξαί-
ρων, τῶν δὲ τὸ φθονοῦν, καὶ μηδετέροις πρὸς ἡδονὴν παριστάμενος, ἀλλ' ἔνθεν μὲν ὑπαναστέλλων τῷ φόβῳ τῶν ἐπιτιμιῶν τὸ αὐθαδὲς τῶν ἰταμωτέρων καὶ θρασυνομένου, ἔνθεν δ' αὖ τῶν ἐπιεικεστέρων τὸ φι-
λόκαλον ἐπαίρων καὶ ἐξορμῶν, ἅμα χαλινὸς ἀτεχνῶς κακίας καὶ μύωξ ἀρετῆς παραλλὰξ ἐκατέρους δοκι(σ. 148)μαζόμενος, ὡς ἔνεκά γε τούτου τοῖς πρὸς ἀλλήλους ἐμμένοντας ἀμφοτέρους δικαίως, κοινῇ τε τὰ καθ' ἑαυτοὺς ἀστασιάστα συνέχειν ἐκάστους εὐνομουμένους, καὶ ἰδίᾳ τι ζυγο-
μαχήσαντας συνήκειν ἀλλήλοις εἰς ὁμολογίαν ἐκ διχονοίας καὶ διαστά-
σεως, ὄρω κοινῷ χρωμένους ἅει τῷ νόμῳ καὶ πᾶν τὸ εἰς ἀμφισβήτησιν ἦκον πρὸς ἐκείνον παραμετροῦντας καὶ λύοντας.

Ἄ δὲ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ὁμολογεῖται καὶ μηδαμοῦ τὰ περὶ αὐτοῦ ἀντιπίπτει πρὸς ἀλλήλα, ἀλλὰ ταῖς τῶν ἀπάντων ἀνθρώπων γνώμαις σύνεισιν ὁμαλῶς εἰς ταῦτόν ἐνιζόμενα, τούτων εἰσφέρεται νόμος ἡκιστα

35. Στὴν ἐκδοσὴ ἔγιναν σιωπηρῆς ἐπεμβάσεις στὴ στίξιν καὶ διορθώσεις στὰ ἐλά-
χιστα ἐκ παραδρομῆς ὀρθογραφικὰ σφάλματα τοῦ ἀντιγραφέα.

ἔγγραφος. *Περίεργον γὰρ νομοθετεῖν περὶ ὧν ἄνθρωποι καὶ πρὸ τοῦ νόμου συμφωνοῦσι πρὸς ἀλλήλους ταῖς διανοαῖς τε καὶ ταῖς πράξεις, εἴθ' ὡς περὶ φαύλων ὄντων αὐτῶν, εἴτε καὶ τοῦναντίον χρηστῶν· τὰ δὲ ταῦτα διέπει, καὶ πρυτανεύει νόμος ἄγραφος μὲν, σεμνὸς δὲ καὶ γεραρός, καὶ οὐποτε παλαιούμενος, τοσοῦτ' ἄλλων ἀκμάζων, ὅσω τὴν παρὰ τοῦ χρόνου πολιὰν βαθυτέραν καθεῖται οὐ Λυκοῦργον ἢ Σόλωνα νομοθέτην αὐχῶν, ἀνθρώπους αὐτούς τε μικροὺς καὶ πόλεων κοσμήτορας καὶ δι-
ευθυντήρας μικρῶν, ἀλλ' αὐτόν γε δὴ τὸν καθόλου νομοθέτην τε καὶ δημιουργὸν τοῦ παντός, τὸν προαιώνιον Θεόν, ἢ τό γε προχειρότατον τὴν ἐκείνου ὡς ἂν τις εἴποι σχαστηρίαν, εἴ τον γενεσιουργὸν φύσιν.*

*Τῆς τοίνυν παιδείας ἐν τοῖς ἀγαθοῖς τῶν μάλιστα παρὰ πᾶσιν ὁμο-
λογουμένως ἔξωθεν πεφυκίας, καὶ ἀναμφισβητήτου ἀρετῆς, ἡκιστ' ἂν δόξειεν ἀναγκαῖον, ἢ αὐτὴν ἐπαινεῖν, ἢ τῶν αὐτοῖς ἀντιποιοιμένων ἐπι-
μελεῖσθαι δι' ὄρων τινῶν, / (σ. 149) καὶ γραμμάτων. Τίς γὰρ ἂν ἀτοπίας ἐνταῦθα χωρήσειεν, ὡς τὴν παιδείαν κακῶς εἰπεῖν, τοῦ εἰδέναι φύσει πάντων ἀνθρώπων ὀρεγομένων; Ἢ τίς οὐκ ἂν πρὸ παντός ἄλλου του τῶν πεπαιδευμένων προστήσαιτο; Τὸ δὲ δὴ, τούτων οὕτως ἐχόντων, ἀποφορὰς τινὰς καὶ προσόδους αὐτοῖς ἀποτάττειν εἰς τὸν βίον, (ὅπερ ἢ μετριότης ἡμῶν ἤδη μετὰ τῆς περὶ αὐτὴν ἱεῶς ὁμηγύρεως φαίνεται ποιοῦσα συντάξεις τινὰς καὶ διδασκάλια τοῖς διδασκάλοις τοῦ σχολείου συντάττουσα) καταγωνίσκειν ἐστὶ συνάμα τῶν προγενεστέρων τε, καὶ τῶν ἐπιόντων, τῶν μὲν ὡς μηδένα λόγον παιδείας εἰς τόδε πεποιημένων, τῶν δ' ὡς οὐ ποιησομένων³⁶.*

*Μὴ ποτε δὲ καὶ μᾶλλον ταῦθ' οὕτω δοῦν αὐτῇ τε τῇ παιδείᾳ κᾶκει-
νοῖς ἂν προὔργον γένοιτο πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ἀπειροκαλίαν τε καὶ ἀσθένειαν; Τῆς γὰρ ἡμετέρας ψυχῆς συνδεδεμένης τῷ σώματι καὶ οἶον εἰπεῖν πεφυρμένης, οὐδέτερα πεφύκαμεν παρ' ἐκάτερα δοῦν, οὔτε τὰ σώματος χωρὶς τῆς ψυχῆς, οὔτ' αὖ ἄνευ τοῦ σώματος τὰ ψυχῆς. Συ-
νομοπαθούντων δ' οὐδὲν τούτων καὶ συνδιατιθεμένων ἀλλήλοις, ὡς ἔστι μάλιστα τοῦτο καταμαθεῖν, ἐν ἡδοναῖς τε καὶ λύπαις καὶ φόβοις, ἀρῶ-
στίαῖς τε καὶ ἄλλαις δὴ τισὶ δυσκρασίαις, ἐπειδὴ τὸ βρῖθος τοῦ σώματος πιέζει τὸ νοερόν ἅει τῆς ψυχῆς καὶ θλίβει καὶ κατασπᾶ, ἔλαθε πολλάκις ὡσπερ ἡθάδι ὄρνιθι τῇ ἡδονῇ σπαλοῦσαν αὐτὴν καὶ τέλεον ἐξανδραπο-
δισάμενον. Ἐνθα δὴ αὐτὴν τὰ αὐτοῦ φρονεῖν πρὸς βίαν ἐνάγον, εἰ δὴ*

36. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τελειώνει τὸ τμήμα τοῦ προοιμίου τοῦ ἐγγράφου ποῦ δη-
μοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Ἰωακείμ Φορόπουλο, ὁ.π., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ἔτος Κ' (1900), 344.

τι και προεναπέκειτο τῶν ἐκείνης σωτήριον / (σ. 150) προσεκβαλοῦσαν ἀκριβῶς, καὶ καθάπαξ ἤδη τὰ σαρκὸς φιλοσοφεῖν ἀναπεῖθον, οὐ μόνον κατὰ τῆς παιδείας ὑλακτεῖν ἐξιστροῖ ἀλλ' ἤδη προῖόν και κατὰ τοῦ Θεοῦ φρουάττειν ἐκμαίνει. Εἰς δὲ δὴ φέρει και τὸ τοῦ προφήτου «εἶπεν ἄφρων ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ»³⁷ και ἔτι τούτου σαφέστερον τὸ τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου «ψυχὴ ἔχεις πολλὰ ἀγαθὰ»³⁸. Κακία γὰρ ἐστὶ κατὰ τὸν Σταγειρίτην, ἀρχῆς φθορά³⁹, ἀρχὴ δὲ ἐστὶ τὸ ἐν ἡμῖν ἡγεμονικὸν και κριτήριον. Ὡς οὖν οὐδὲν ἐκ τῶν ἄλλων ὠφελησομένη, πᾶσαν ἐγείρει και κινεῖ μηχανὴν και πρὸς τοῦτο τὸν ἀγῶνα και μόνον αὐτῷ ἐνίσταται διαστρέφαι και διαφθεῖραι καθάπερ ῥήτωρ πονηρὸς τὸν δικαστὴν πειρωμένη. Ὅπερ ἀμέλει δεινὸν αὐτῆς σόφισμά τε και πάλαισμα και Μωϋσῆς ὁ θεόπτης εἰδῶς, μᾶλλον δὲ ὁ δι' ἐκείνου λαλήσας και πάντων ἐξῆς τῶν ἱερῶν προφητῶν, καίτοι παρὰ πᾶσιν ὁμολογουμένη τὴν τῶν γονέων τιμὴν, ὅμως ἐν τῷ θεοχαράκτῳ δεκαλόγῳ οὐ παρήκεν οὐδ' ἀνεπισήμαντον τῷ καταφατικῷ τοῦ σχήματος αὐτὴν σεμνῶνας τε και ἐξάρας ἐν πλείσταις ταῖς ἄλλαις ἀποφατικαῖς.

Κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ και αὐτοὶ καίτοι νῦν ταῖς γνώμαις ὡς περὶ ἀρετῆς τῆς παιδείας πάντας, ὡς ἔπος εἶπεῖν, εἰς τ' αὐτὸ φερομένους ἡμῖν και συνάδοντας ἔχοντες, οὐκ ἠξιώσαμεν ὅμως ἐπὶ τῇ τύχῃ τηλικούτον πρῶγμα ποιήσασθαι, καταλαβεῖν μὲν οὖν μᾶλλον ἀνάγκη τι καὶ δεσμῶν και μὴ παντάπασιν ἀνεῖναι τῷ χρόνῳ γεννῶντι και φθείροντι φύρδην τὰ καλά τῶν αἰσχυρῶν οὐδὲν ἦττον, ἀλλ' ὡς ἀνυστὸν ἐκ προνοίας ἀνθρωπικῆς βεβαιῶν(σ. 151)σαι και παραπέμψαι διηρηκὲς εἰς τὸ μέλλον και ἀκατάλυτον. Ὅσῳ γὰρ ἂν τι πλείστον ἄξιον ἦ, τοσούτῳ και πλείονος δεῖται και ἀκριβεστεράς τῆς φυλακῆς. Παιδείας δὲ και γνώσεως ἐπιστημονικῆς και μαθήσεως λογικῆς ἄλογον μὲν ζῶον εἶναι τις ὁμολογηκῶς, περὶ πλείονος ἂν ἄλλο τι εἰκότως ποιήσαιτο, ἀπαξιῶν δὲ τοῦτο και μάλιστα χαλεπῶς φέρων, εἰ δὴποτε πρὸς τινος οὕτως ἀκούσειεν, οὐκ ἂν ποτ' ἄλλο τι ἀγαπήσειεν ἀντ' αὐτῆς.

Οὐδὲν γὰρ ἄλλο παιδεία ἡμῖν ἢ λόγον ἐμποιεῖ και ἐντίθησιν, οὐ τὸν προφορικὸν τόνδε μόνον, λέξει περιβάλλουσα ποικίλη και περιττῇ και τὴν γλῶτταν ἡμῖν διαρθροῦσα στωμυλίαν και χαρίτων ἀπτικῶν ἀποστάζουσαν και καλλιφωνίαν εὐμούσου ἀρτίστομον και τορὸν ἀπηχοῦσαν

37. Ψαλμοὶ 52.2.

38. Λουκᾶς, ΙΒ' 19.

39. Πιθανὸν ἀναφέρεται στὸ Ἀριστοτέλους, *Περὶ Φυσικῆς ἀκροάσεως Η'*, παρ. 4.

κατασκευάζουσα, ἀλλὰ πολλῶν πρότερον τούτου τὸν ἐννοηματικὸν τε και ἐνδιάθετον νῶ νοῦν συγγενῇ ἐνειῖσα και λόγῳ συναρμόζουσα λόγον· και ὡσπερ εἰς ἀλογίαν λουδορούμενος οὐκ ἔστιν ὅστις οὐ δάκνεται, οὕτω και πᾶς τις εὐδοκιμῶν ἐπὶ τῷ λόγῳ μάλιστα γάνυται. Οὐδὲν γὰρ τῶν ἄλλων ἀπάντων οὕτως εὐφραίνει παρὸν ὡς ἄμοιρα παιδείας γενόμενα και λόγον πάντα λυπεῖ, εἴτε κάλλος εἴη και ῥώμης, εἴτε τάχος και μέγεθος σώματος. Ὁ μὲν γὰρ καλὸς ἰδεῖν τῶν ἀριστείων ἐξίσταται τῷ ῥώμης εὐ ἦκοντι, ὡσπερ ἀμέλει κατὰ τῶν καλλιστείων ἐκείνῳ, τοῦ δὲ λόγου τῶν πρωτείων οὐδεὶς ἐτέρῳ παραχωρεῖ, ἀλλ' αὐτὸς τις ἕκαστος ἀξιοῖ πρωτεύειν τῶν ἄλλων ἐν τούτῳ και περιγενέσθαι τῷ λόγῳ περὶ πλείστου ποιεῖται.

Οἱ τε κόλακες οὐκ ἄλλως χειροῦνται τοὺς δυναστεύοντας, ὅτι μὴ ἠττάσθαι δοκεῖν ἐκείνων ἐν τῷ / (σ. 152) λέγειν και τῷ φρονεῖν μηχανώμενοι. Δεινὸς γὰρ ἅπασιν ἐντέτηκεν ἔρωσ τῆς ἐπὶ τῷ λόγῳ ὑπεροχῆς. Ὡστ' εἴ τις καθ' Ὁμηρον⁴⁰ «εἶδος μὲν ἀκιδνότερος πέλει, μορφή δὲ θεὸς ἔπεισι στέφει», δεινῶς ἀνιᾶ τὸν ἐπὶ κάλλει κομῶντα ἢ ῥώμῃ σώματος και χειρὶ διαφέροντα, καίτοι κάλλος λόγου χωρὶς τί διοίσει ἀγάλατος ἢ ταύρου μηχανωμένου ἀλκῆ σιγῶσα και ἐννεός; Οὐδὲν γὰρ τούτων δόξει μέγα και θαυμαστόν ὡς οἰκτρὸν και μικρὸν παρὰ τὴν τοῦ λόγου ἐνδειαν. Ἀμέλει και δεῖται τὰ πάντα τούτου, αὐτοῦ τῶν πάντων ἀενδεῶς ἔχοντος, ὅτι μὴ πᾶσα ἀνάγκη και γενόμενα τούτου ἐκτός, οὐ μόνον τοῖς ἄλλοις τὸ παρ' ἑαυτὰ γε κόνις φασι κωφὴ και νεκρά, ἀλλὰ και σφίσιν αὐτοῖς ἀνόνητα, εἰ μὴ τις ἄρα χρεῖαν αὐτῶν και βοήθειαν ἀποφαίνειν βούλοιο τοῖς ἐπιτιθεμένοις τὸ εὐάλωτον και εὐχείρωτον. Τοσούτῳ γὰρ ἐστὶ μᾶλλον εὐεπιχειρήτα, ὅσῳ και μᾶλλον αὐτὰ ἑαυτῶν ἐστὶ κράτιστα και τὴν μεγίστην αὐτῶν και ἄκραν ὑπερβολὴν ἐσχάτην ἐπισκοπῶν εὐρήσει τις ἐνδειαν.

Πεπόνθασι δέπως ἄλλως ταῦτο τοῦτο και τῶν ἀρετῶν ὅσαι περὶ ζωτικὸν τῆς ψυχῆς ἡμῶν συνεστήκασι, μεσότητες ὑπερβολῶν και ἐλλείψεων οὔσαι και ἐπιθυμίας τε και θυμοῦ μετριότητες. Παιδεία δὲ και λόγος ἄτε δὴ περὶ τὸ νοερὸν ἡμῶν τῆς ψυχῆς συνιστάμενα, οὐ μά Δι' ἐξ αἰθρίας ὡσπερ και αἱ ὀμιχλώδεις ἀτμίδες περὶ τὰς ἀκρωρείας πυκνούμεναι, ἢν' αὐθις εἰς ὑετὸν κατάρραγῶσι ῥοώδη και περιγίειον, ἀλλὰ μᾶλλον ἐξ ἀχλὺς και ζοφώδους νυκτὸς τῆς ἀπαιδευσίας, αἰθρία τις ἀναχεομένη περὶ τὸν νοῦν ἡμῶν ἠλιωσά τε και περιανγάζουσα / (σ. 153) ἢν' εἰς τὸ

40. Ὁμήρου, Ὀδύσσεια, η 165–166: ἄλλος μὲν γὰρ τ' εἶδος ἀκιδνότερος πέλει ἀνήρ, / ἀλλὰ θεὸς μορφήν ἔπεισι στέφει.

ἀνέσπερον φῶς ἐμμελῶς καὶ ἀπταιστώως ἡμᾶς οἷον διαπορθμεύσῃ μετεωρίσασα τοῦ τε σαλευίνει κατὰ τὰς ἠθικὰς ἀρετὰς δυοῖν κακιῶν μεσοῦσα ἀπήλλακται, καὶ πάσης ὥρας καὶ σωματικῆς ἀλκῆς ὑπερίδρυνται.

Εἰ δὲ ταῦθ' ὀπωσοῦν εὐδοκιμεῖ σῶματος ὄντα πλεονεκτήματα, τὸ μὲν μελῶν συμμετρία καὶ εὐχροια, τὸ δὲ νεύρων εὐτονία καὶ στερεότης τοῦ ὄλου κράματος, πόσῳ μᾶλλον ἂν εὐδοξοίῃ παιδεία κόσμος οὐσα καὶ τελειότητος ψυχῆς. Οὐτε γὰρ ἐσθῆς σῶματός ἐστι προτιμότερον, οὐτε σῶμα κρεῖττον ψυχῆς. Τί δὲ σῶμα μικρὸν καὶ ὀλίγον φημί αὐτός; Οὐδὲ ὄλος ὁ κόσμος φησὶν ὁ Κύριος ἡμῶν οὐκ ἔστιν αὐτῆς ἀντάλλαγμα. Ὅπου οὖν ψυχῆς τὸ μέσον τοσοῦτόν ἐστι καὶ σῶματος ἧ που γένοιτ' ἂν ἀμφισβήτησις, εἰ μὴ καὶ τὸ κάλλος αὐτῆς ἢ παιδεία οὐσα ἀναλόγως ὑπερέξει παντός τοῦ σωματικοῦ; Οὐ μὲν οὖν οὐδέ γε τῷ φύσει καλλωποιοῖται ὀγκούμενα τὰ σωματικὰ προτερήματα, πτήξει μὲν οὖν καὶ δυσωπήσεται τὴν παιδείαν, ὅσῳ καὶ θανμάζεται μᾶλλον πᾶν τὸ ἐπίκτητον. Ἄλλὰ μὴν οὐδὲ τῷ παραμόνῳ καὶ βεβαίῳ τῆς παιδείας προέξει. Τῶν μὲν γὰρ ἢ ἀκμῆ καὶ τὸ ἄνθος ἐπ' ὀλίγον τέθηλε χρόνον, τῆς δὲ παρὰ πάντα τὸν βίον ἢ ἕξις ἀνθεῖ, καὶ τοῖς μὲν ἢ μεταβολὴ καταστρέφει προϊοῦσιν ἐπὶ τὸ χεῖρον, τῆ δὲ ἐπὶ τὸ βέλτιον καὶ θεοειδέστερον πρόεισιν. Ὅμμα μὲν γὰρ σῶματος ἐπὶ γήρως ἀμβλυωπεῖ, νοῦς δὲ ψυχῆς παλαιούμενος φασὶν ἀναβλέπει καὶ ἀνηβᾶ τῆ τῆς παιδείας ἀμβροσία τρεφόμενος καὶ πεπερούμενος ὑπ' αὐτῆς, οὐ μά Δι' Ἰκάρου πεπερούς πρὸς τήκουσαν τὴν τοῦ ἡλίου ἀλέαν περιῶ/(σ. 154) ὄνεισι καταποντισθέντος δυστυχῶς, οὐδ' ἀρματηλασία Φαέθοντος ἐκδιφρευθέντος πικρῶς, ἀλλ' οἷοις ἀκηράτοις τοῖς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ πετρῶν ἐντὸς κατ' ἐκείνον ὑφειμένως πετόμενος, περιῶριζοῖ μὲν ἤδη τὰ ἄνω, καὶ ἀραρότως περιπολεῖ τὰς φύσεις τῶν ἐκεῖ καὶ πορείας, αὐγὰς τε καὶ ἐκλείψεις καὶ ἀποστάσεις αὐτῶν, συνόδους καταμανθάνων καὶ περιαρθρῶν καὶ τὸν ἀριστοτέλην αὐτῶν ἐκπληττόμενος, γλίχεται δὲ καὶ ταῖς ὑψηλοτέροις ἤδη προσαναβῆναι, καὶ τῶν ἀδύτων ἐπιβατεῦσαι, καὶ κατοπτεῦσαι τὰ ἀνθρώπῳ καὶ πάσῃ ἐνύλῳ φύσει ἀθέατα. Οὕτω οὖν κούφως ἄμα καὶ εὐλαβῶς πεπερούμενος καὶ διαράμενος ἰδρῶτι πολλῷ καὶ καμάτῳ, ἰλιγγιῶν τὰ πολλὰ καὶ τρέμων καὶ ἀπογινώσκων τὴν πείραν, ὀψέποτε μόλις προανακύνφας καὶ ἐξαναδὸς χαλεπῶς, μικροῦ πελάζει τῷ ἄλλῳ καὶ ἀπροσίτῳ φωτί, ὡς ἐφικτὸν ἀνθρώπῳ πεφυκότη σὺν ὅτι μεγίστη ἐκπλήξει τε καὶ χαρᾶ, καὶ πᾶνυ κατεσταλμένοις τε, καὶ κατεπτηχόσιν ὀφθαλμοῖς. Ἦδη δὲ τοῖς ἀγγέλοις μονονοχί τῆ πτήσει συμπερινοστώων καὶ ἄδων τὸν χερουβικὸν ὕμνον καὶ κάλλους ἀφράστου τρυφῶν καὶ ἀμύθητον ὅσον καρπούμενος ἡδονῆς, ἀποθαυμάσας ὑγειῶς καὶ σωφρόνως τὸ τρισήλιον ἐκεῖνο φῶς

καὶ ὑπερούσιον καὶ ὑπέρθρον, ὑπ' ἀγαθῆ καὶ πιστῆ ξεναγῶ τῆ παιδεία χειραγωγούμενος, ἐπάνεισιν οὐκ ἔθ' ὁ αὐτός, ἀλλὰ πᾶνυ προσεοικῶς τῷ τροχῷ τῷ προφητικῷ, ποσὶ μὲν ἄκροις ἐπὶ γῆς βεβηκῶς, ὄμμασι δὲ καὶ κεφαλῇ καὶ ἀληθέστερον εἰπεῖν διανοία ἀνατεταμμένος ὄλος εἰς οὐρανόν, οὕτω καταπτύων ὑπὸ μεγαλοφροσύνης τὰ τῆδε περιττὰ καὶ σεμνὰ πρὸς τὰ / (σ. 155) ὄντως θαυμαστὰ καὶ τεράστια, ὡς μὴδὲ τῆς τῶν ὄντων προσηγορίας αὐτὰ λοιπὸν ἀξιοῦν, ἀλλ' ἀμορφίαν μὲν τὴν δοκοῦσαν αὐτῶν εὐμορφίαν ἄγων τε καὶ ἀποκαλῶν, ἀσθένειαν δὲ τὴν δύναμιν, πικρίαν τὴν ἡδονήν, ὕβριν τὴν τιμὴν καὶ δεινὴν ἀπορίαν καὶ πενίαν ἀληθινὴν τὴν μαινομένην ἀπορίαν καὶ πολυτέλειαν, ἄτε δὴ πλείονος ἀναπεπλησμένων τῆς ἀηδίας τε καὶ βδελυγμίας, ἤπερ ἡδονῆς καὶ χάριτος, καὶ ὅμως οὐδὲν ἤττον εἰς ταῦτα τῶν πολλῶν ἐπτοημένων τὴν γνώμην καὶ κεχηγνῶτων καὶ οὐτε τῆς τύχης αὐτῶν ὀσημέραι τὸ ἄστατον καὶ ἀπατηλὸν καταμαρτυρούσης προσεχόντων τὸν νοῦν, οὐτ' ἄλλο προσορώντων οὐδέν, ἢ τῆ πορφύρα μόνον ἐποφθαλμιώντων δίκην μάχλου νεάνιδος ἀλαβάστρου ἄει καὶ χρυσοῦ ζηλούσης καὶ τὸν πολυάρατον ἢ φασὶ μελοποιοὶ τεθηπότων πλοῦτων. Ὅν δὴ τάχ' ἄντις ἡμῖν τῶν οὕτω διεφθορότων τὴν γνώμην πρὸς τὴν παιδείαν ὡς ἐνάμιλλον ἀντικαταστήσαι τολμήσειε, συμπαραλαβὼν ἐμοὶ δοκεῖν καὶ τὴν ἐπίφθονον ὡς οἶται δόξαν ἢ καὶ τὴν ζηλοτυπουμένην δυναστείαν καὶ περιμάχητον, ἀγνοῶν ὁ μάταιος ἤττον ἂν αὐτῶν τὸ λαμπρὸν καὶ ὑπερανεστηκὸς παραστήσων ἢ τὸ ταπεινὸν τε καὶ σαθρὸν καὶ ἀμαυρὸν ἐξελέγξων.

Ὁ μὲν γὰρ πλοῦτος παραλιποῦσιν αὐτοῦ τὰ ἄλλα κακὰ οὕτως ἐστὶν ἀγενὲς καὶ ψοφοδεὲς τε καὶ ἄθλιον, ὥστε μὴδὲ προκύφαι τὸ δὴ λεγόμενον τῶν θυρῶν ἐπ' ἀδείας θαρῶεῖν. Δηλοῖ δὲ τῶν ἄει κεκτημένων τὸ ἔξαρον, ὡσπερ αὐτοῦ δεδιότων ἢ ἀφαίρεσιν ὡς ἀλλοτριῶν κτήματος καὶ σφίσι μὴδὲν προσήκοντος ἢ ποιῆν καὶ τιμωρίαν ὡς ἐπὶ / (σ. 156) ἀδικήματι μεγίστῳ προσδεχομένων. Ἀμέλει καὶ ὑπέχουσιν ἐπεικῶς εὐθύνας οἱ πλούσιοι, τοῖς τε κρατοῦσιν ἀνακρινόμενοι ὀπόθεν ἐργάσαιτο τὰ χρήματα τόσα καὶ τόσα καὶ τοῖς συκοφαντικοῖς κατὰ προαίρεσιν τὰ πολλὰ σπαραττόμενοι. Καίτοι εἴπερ ἦν ἀγαθὸν ἐν μέσῳ παρεῖχεν ἂν ἑαυτὸν τοῖς βουλομένοις ὑπεύθυνον καὶ ἀνυπόπτως ἀναστρεφόμενος, ὁ δὲ κλέπτῃς ἑαυτὸν ἄει καὶ ἐκ μέσου ποιεῖται, ὡσπερ τις κακοῦργος πονηρὰ συνειδὼς ἑαυτῷ καὶ φεύγει τὸ φῶς καὶ τὰ μέσα εἰς μυχὸς καὶ κευθμῶνας εὐρωτιῶντας καταδυόμενος, χαίρων τε ἄλλως τῷ σκότῳ οἷα δὴ τῶν ἐπ' ἀνθρώπους ὀργάνων τοῦ ἄρχοντος τοῦ σκότους τὸ βιαιότατον ὄν καὶ τὰς ἀπάντων ἀκοάς τε καὶ ὄψεις ἀποδιδράσκων ὑπὸ τε φύλαξιν ἀκτιβέσι καὶ κλείθροις εὐ μάλα καρτεροῖς. Κἂν που λάθῃ παραφανεῖς, πάντες ὡς ἐπί

τινα στιγματίαν δραπέτην αὐτὸν ὀρμῶσι καὶ περιχέονται. Νομίσειν ἂν τις φίλτρον καὶ ἔρωτος τὴν ὀρμὴν εἶναι, τὸδ' οὐχ οὕτως ἔχει, μίσους γὰρ μᾶλλον ἐστὶ καὶ ὀργῆς, ἄνθρωποι δὲ λελήθασι ἑαυτοὺς πρὸς τὸν πλοῦτον ταῦτὸν πεπονηότες τοῖς περὶ τοὺς πονηροὺς τῶν ἀνθρώπων σπουδάζουσιν· ἐκείνων τε γὰρ αὐτοὶ μὲν δῆλοί εἰσι πάσαι κατεγνωκότες κακίας, ἀπιστία δὲ τῇ πρὸς ἀλλήλους ἕκαστος αὐτῶν φυλαττόμενος μὴ ἐκείνοις ἑτέρου του προσθεμένου αὐτὸς ἐχθροῖς χρήσεται τοῦ λοιποῦ φανεροῖς καὶ φθᾶσαι σπεύδων ἄλλος ἄλλον ὥσπερ ἐν ἀμίλλῃ ὡς εἰ καθυστερήσειε κακὸν τι πάντων πεισόμενος, ἔλαθον ἀπὸ τῆς αὐτῆς ὀρμῆς οὐ μόνον σώσαντες τοὺς κακίστους πολλὰκις, ἀλλ' ἤδη καὶ δούλους ἐκείνων ἑαυτοὺς καταστήσαντες. Εἰ δ' εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐσω/(σ.157)φρώνον, ῥᾶον ἂν καὶ βέλτιον ἐφυλάξαντο τὸν ἀπ' ἐκείνων κίνδυνον, ὡς εἰ καὶ τὸν πλοῦτον οἶα δῆτινα κῆρα κοινὴν ὑπὸ μιᾷ ψήφῳ πάντες πανταχόθεν ἐξέβαλον ἄνθρωποι καὶ τοῖς Λυκούργου νόμοις ἐχρήσαντο ἢ καὶ τι προσέχων τοῦ ἱεροῦ Ἐθαγγελίου τοῖς ῥήμασι, μυρίων ἂν ἦσαν ἀπηλλαγμένοι πόνων τε καὶ κακῶν, τῆς ῥίξης ἐπιτετημένης αὐτῶν καὶ τὴν ἐπ' οὐρανὸν ἀπέιχεν ἂν εἰρήνην βαθεῖα καὶ σταθερά, οὐκέτι χώραν ἔχοντος εἰς τὸν βίον ἡμῶν καὶ πάροδον τῶν ὀσημέραι φλεγμονόντων καὶ πανταχοῦ δι' αὐτὸν ἐπιπολαζόντων δεινῶν οὐδενός, οὔτε ληστείας ἀνδροφόνου καὶ πειρατικῆς κακουργίας, οὔτε στρατηλασίας λαοφθόρου καὶ δασμοφθορίας πικρᾶς καὶ δουλείας.

Τί γὰρ ἂν ταῦθ' ὑπερβᾶς αὐτὸν τις καὶ ἐπαινέσειε; Ἡ τὴν πολυπλανῆ, καὶ ὑπερόριον ἐμπορίαν ἐρεῖ δηλαδή, ψεύδους καὶ ἀπάτης, κακουργίας τε καὶ ῥαδιουργίας, καὶ πάσης δολοπλοκίας διδάσκαλον. Τὴν μὲν γὰρ περὶ τοὺς ὄρκους αὐτῆς εὐχέρειαν, φεῦ, οὐ δ' ἂν εἴποι τις ὄση, κἂν ὑπερβαλούσης τὸν Λύσανδρον, τὰ δ' ἄλλα παράσπονδον καὶ ἑνυπαρᾶν καὶ κομιδῆ ἀνελεύθερον, κἂν ἀπὸ νεκροῦ τὸ τῆς παροιμίας λαβοῦσαν, εἰ μόνον τὸ Ἐὐριπίδειον κέρδος προσείη. Εἶδὲ μὴδὲ ταύτην, μὴ τὴν ἐφύβριστον καὶ βοσκηματώδη τροφὴν σεμνολογήσεται, καὶ ἀβρότητα, νόσων ὡς ἀληθῶς μιαιῶν πανσπερμίαν, καὶ γῆρως ἐπαγωγὸν προῶρον καὶ χαλεποῦ, καὶ καθάπαξ λύμην ψυχῆς τε καὶ σώματος, ἢ καὶ ταύτην ἀφείς, ἐπὶ τὴν ἐχομέ/(σ. 158)νην αὐτῇ γυναικώδη θρύψιν καὶ πολυτέλειαν μεταβήσεται;

Οὐκοῦν καὶ τὴν ὕβριν καταριθμήσεται δηλαδή, τύφον τε καὶ ἀλαζονείαν, καὶ κενοφροσύνην πολλήν, ἔτι δὲ μικροπρέπειαν παιδαριώδη, μεγαλοπρέπειαν τοῖς πολλοῖς ἀναισθήτως δοκοῦσαν, χαννότητά τε γνώμης, καὶ παχύτητα νοός τε καὶ πώρωσιν. Φίλιππα γὰρ ἔκγονα τοῦ πλούτου μάλιστα ταῦτα, ὑπὲρ ὧν ὑπηρέταις καὶ δορυφόροις χρῆται τοῖς ἄλλοις

ἐπιβουλαῖς κακοηθεστάταις, καὶ φαρμακείαις, σφαγαῖς τε καὶ ἀρπαγαῖς, καὶ δεκασμοῖς, καὶ κλωπείαις, ἐριννώδει τούτῳ στίφει παντὶ προστάτιν ἐφιστάς τὴν θηριωδεστάτην πλεονεξίαν, Ὑδραν ἀτεχνῶς παλιμφοῦ τε καὶ πολυκέφαλον καὶ Χίμαιραν παμφάγον τε καὶ πυρίπνον σκῆπτρον μετὰ χειρᾶς φέρουσαν φρικῶδες καὶ δρακοντόμορφον τὴν φονῶσαν, καὶ αἰμοβόρον ὠμότητα.

Καλὸν οὖν χρῆμά τις τὸν πλοῦτον τοσοῦτων καὶ τηλικούτων κακῶν πατέρα πρὸς τὴν παιδείαν ἡμῖν ἀντιθήσει; Πρὸς ὅν, εἰ δὴ τις ἄρα τῆς γνώμης οὕτω κακοδαιμόνως διάκειται, εἶπομεν ἂν ὄνασθαι αὐτοῦ, ἐπεὶ δὲ τοῦτο οὐκ ἔστιν ἡμέτερον, οἶα δὴ εὐχῶν οὐκ ἄρῶν προεστώτων ἱεραρχῶν, αὐτοῦ μὲν ὑπερευχόμεθα εἰς ἐπιστροφὴν ἔλθειν ἑαυτοῦ γενόμενον, τῆς δὲ παιδείας τὰ πολλὰ συνελόντες, ἐκεῖνο φαμέν, ὅτι τοσοῦτον δεῖ κερυφθῆναι καὶ καταδεδυκέναι ἐν γωνία καὶ σκότῳ καθειρογμένη καὶ πτήσσοῦσα, ὡς καὶ μάλιστα δυσχεραίνειν καὶ φεύγειν μονοῦ προτροπάδην τὴν τοιαύτην διατριβὴν τοῦ φωτός ἐκτόπως ἐρώσα, ἃ τε δὴ καὶ τῆς ἀληθείας καὶ τὰ καθ' ἑαυτὴν ὑπαιθρα, καὶ φανερά / (σ. 159) ἐκτιθεῖσα, οὐκ ἐν παραβύστῳ καὶ ἀφανεῖ τοῖς ἄλλοις φθονοῦσα τῆς μεταλήψεως, ἀλλὰ πρόχειρα μετασχεῖν τοῖς γε μὴ τὸ πονεῖν ἀναδομένους ἐπ' ἀκροτάτῃ περιωπῇ τινι καθιδρῶσα περίοπτα, καὶ λαμπρὰ καὶ τῆς πορρωτάτῳ ἡδιστον ὅσον πυρσεύοντα, μῆτε προσδοκῶσα δεινὸν μὴδέν.

Πόλεμος γὰρ καταστίλπονα οὐ λαφυραγωγεῖ ἀρετὴν, μῆθ' ὑφορμένη μὴδένα, ἀλλὰ κοινὴ πᾶσι προσφερομένη, καθεστῶσα καὶ ἰλαρὰ καὶ παρρησιαζομένη περὶ τῶν οἰκείων, μὴδὲν πολυπραγμονοῦσα τὰ μὴ προσήκοντα, καθάπερ ἐν ἐλευθερίᾳ πόλει τῇ καθαρᾷ αὐτῆς συνειδήσει σοβοῦσα. Λαβεῖν δὲ τούτου μαρτυρίαν πάρεστιν, ἐξ ὧν ἑαυτοὺς αὐτῇ πάντες ὡς ἔπος εἰπεῖν εἰσποιοῦσι καὶ ὑποδύονται· τῷ μὲν λόγῳ φελλιζόμενοι τὰ πολλὰ πονήρως, ἐξετάζεσθαι δέπως καὶ παρεγγράφεισθαι τοῖς ἐλλογίμοις ἐκτόπως φιλοτιμούμενοι καὶ τὸ ἰδιαστικὸν καὶ ἀπαίδευτον οὐχ ὅπως ἐπαγγελλόμενοι, ἀλλὰ καὶ περιστέλλοντες ἐκ παντὸς τρόπον καὶ κατασχηματίζοντες παρασπάσι τισὶ τῆς παιδείας καὶ παρακούσμασιν, ὡς τὴν ἐσχάτην ἂν ὄφλοντες δίκην, εἰ τῆς παιδείας ἔκφυλοι παντάπασι φωραθεῖεν, ἴδοι⁴¹ δ' ἂν τις οὐκ ἐν τοῖς καθ' ἑνα μόνον τὴν τοιαύτην φιλοτιμίαν ἐμπεφυκῶσαν, ἀλλὰ καὶ ἔθνεσιν ὅλοις ἐνεσπαρμένην καὶ ζέουσαν καὶ μᾶλλον ἐπὶ ταύτῃ ἀγαλλόμενα καὶ γαυρούμενα, ἢ ἐφ' οἷς ἕκαστα τούτων κρατιστεύει καὶ πλεονεκτεῖ, ἐνθὲν τοι περὶ μὲν τῶν ἄλλων πόλεμον ἀράμενα μετὰ χρόνον αἰθίς εἰρήνην ἔθεντο, περὶ δὲ τῆς

41. Διόρθωση στὸ ἀριστερὸ περιθώριο τοῦ διαγεγραμμένου εἴτοι.

παιδείας οὔποτε σπένδονται, ἀλλὰ δυνάμεις μυριοπληθεῖς καὶ πλούτους πολυτάλαντους καὶ / (σ. 160) μεγέθη καὶ κάλλη, χώρας τε καὶ ἐπικρατείας καὶ τὰ ἄλλα τῶν παρ' ἐκάστοις θαυματομένων ἐν οὐδενὶ θέμενοι, ὡς φαῦλα καὶ ταπεινά, ἀγώνισμα προτίθενται τοῦτο κοινόν, ὅ,τι τῶν ἄλλων ἀπάντων ἑαυτὸ στεφανώσῃ τοῖς τῆς παιδείας πρεσβείοις, μάλιστα πάντων πρὸς ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας συνεχῆ τοῦτον καὶ ἄληκτον ἐκφέροντες πόλεμον, οὓς γε δὴ καίπερ ἐν οἷς ἐσμὲν ἐπιβλέποντες, ὅμως πατέρας τῆς παιδείας ἄλλως εἰδότες καὶ μικρὸν οὐδὲν ἐπὶ τούτῳ φρονοῦντες, οἷα δὴ μαρτυρομένους καὶ ὑπὸ τοῦ σκεύους τῆς ἐκλογῆς, μὴ τὸ φρόνημα τοῦτο καθελόντες ἡμῶν, ἀλλ' ὡς κἂν τοῖς περὶ ὀρθοδοξίας κακῶς πράξοντες καὶ πολλὴν αἰσχύνῃν ὀφλήσοντας, ἐστῶσης ταύτης τῆς ἀκροπόλεως, πᾶσαν ἐγείρουσι πολιορκίας μηχανὴν ἐπ' αὐτήν, μύθοις τισὶ καὶ σαθροῖς ἀρχαιολογήμασιν, ἀρχαιοτέρους τῆ σοφία ἑτέρους τινὰς τῶν Ἑλλήνων ἀποδείξαι μάτην φιλονεικοῦντες.

Οὕτω λαμπρὸν καὶ σεμνὸν ἡ παιδεία καὶ πᾶσι περισπούδαστον καὶ θεσπέσιον, τῶν δὲ παρὰ τοῦ πλούτου κατελεγμένων κακῶν τοσοῦτω πάντων ἀφέστηκεν αὐτὴ τε καὶ τοὺς ὑπ' αὐτὴν πορρωτάτω τούτων ἀπάγουσα, ὅσω μῆτε τὴν ἀρχὴν πέφυκε μετὰ τοῦτο συστήναι, μῆτε συστάσα, ἐπιγενομένων ὑπομεῖναι, ἀλλ' οἴχεται φεύγουσα, μηδὲν ἤττον ἢ μέλιττα τὸν καπνόν. Τὸ γὰρ πλεῖστον αὐτῆς καὶ κυριώτατον ἐν ἤθει ἐστὶ καὶ διανοίας ὀρθότητι οὐκ ἐν φωνῇ καὶ γλώττῃ ῥημάτια δύστηνα προειμένη, καὶ τούτων εἰ τύχοι τὰ πλεῖστα αἰσχίστα δίκην / (σ. 161) ψιττακοῦ τῶν προφερομένων, οὐδ' ὅτι οὐδὲν ἐπαῖοντος. Καίτοι καὶ ὕδωρ βρουῖται καὶ πυρὸς φθειρίζει καὶ χαλκὸς κατιοῖται καὶ οἶνος ἐκτρέπεται, ἀλλ' ὡσπερ ἐκεῖνα τῆς οἰκείας αὐτῶν ἐκστάντα φύσεως, αὐτὰ μὲν καὶ τὴν ἐξ ἀρχῆς προσηγορίαν τῇ τροπῇ συναπέβαλεν, ὅξος ἤδη καὶ ἰὸς καὶ φθειρὸν καὶ βρόνον μετονομαζόμενα, τὸ δ' ὕδωρ ὕδωρ αἰεὶ ἐστὶ τε καὶ λέγεται καὶ τἄλλα ὡσαύτως μηδεμίαν γε τὸ ἐπ' ἐκείνης διαβολὴν ὑφιστάμενα, οὕτω τοι καὶ παιδεία κἂν ὁ τέως αὐτὴν μετιῶν ὀπωσοῦν μεταβάλλῃ, οὐδὲν ἤττον αὐτὴ σώζει τὸ ἀδιάβλητον καὶ εἰλικρινές, τοῦθ' ὅπερ ἐστὶν ὑπομένουσα καὶ ἀκούουσα, κοσμιότης ἡθῶν καὶ νοὸς ἐντελέχεια.

Ὡς ἔγωγε καὶ πάννυ θαυμάσαιμ' ἂν εἴ τις ἑτέρα τινὶ κρείττονι τῆς παιδείας ἔξει τὰς ἀρετὰς ἀποδοῦναι δυνήσεται, ὡσπερ ἂν εἴ τις καὶ τοῦ φωτὸς τὸν ἥλιον παρείς, ἄλλον τινὰ τῶν πλανητῶν αἰτιώτο⁴² τυφλώτων. Καὶ τῇ γε δὴ λόγου μὲν περιοσιῶ τε καὶ δυνάμει τοῦθ' ὀπωσοῦν σοφιστεύουσα, τοσοῦτω μᾶλλον τῇ παιδείᾳ καὶ τούτου τὰς χάριτας ἔξει,

42. Ἐνα περιττὸ το στὸ τέλος τοῦ αἰτιώτο ἔχει μεταγενεστέρως διαγραφεῖ.

δι' ἣν καὶ κατὰ τῶν φανοτάτων ἀνταίρει πύκτης ὅπως εἰς χεῖρας, εἰ καὶ πάννυ καταγελάστως, ἢ λανθάνει περιπύπτων αὐτὸς ἑαυτῷ δι' ὧν καταβαλεῖν, καὶ ἀμανρωῶσαι τὴν παιδείαν πειρᾶται μᾶλλον ἀνορθῶν καὶ ὑψῶν καὶ λαμπροτέρων αὐτῇ ἀποφαίνων. Εἰ δέ πως ἄλλως τὴν ἔφοδον εἰς τοῦτο ποιήσεται, ὡ καλῆς ἡμέρας καὶ ὥρας αὐτὸ φασι δείξει. Τί οὖν; Ἔστι τῆς εὐσεβείας σεμνότερον ἐν ἀρεταῖς ἢ μᾶλλον ἀρχοειδέστερον; Οὐδὲν δὴτα παῖς τις ἐρεῖ / (σ. 162) ἀλλὰ μὴν καὶ ταύτης ἡ παιδεία διδάσκαλος. Τί γὰρ ἐπὶ παντὶ ἀρχὴν ἀνιχνεύον καὶ πέρας ἀνευρίσκει προῖον τὴν πάντων ἀρχὴν καὶ τέλος, τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὠμέγα τοῦ ἱεροῦ Ἐθαγγελίου, τὸν ἀναρχον Θεὸν καὶ ἀπειροῦσιον; Τί τάξιν ἐν πᾶσι ἀξιοῦν θηράται τὸν κηδεμόνα καὶ προνοητὴν τοῦ παντός; Τί δίκην ἄει καὶ θέμιον πρεσβεῖον, συμπεραίνει βεβαίως τὴν μέλλουσαν κρίσιν; Οὐχ ἡ παιδεία; Τά γε μὴν τῶν ἀμαθεστάτων αἰρετικῶν γλωσσαλγίαν τί διέσυρε καὶ διήλεγξε; Τί δαι τῶν ἀγνωμονεστάτων Ἑβραίων τὰς γραφικὰς παρερμηνεύσεις ἀνήλε καὶ διωθώσατο; Τί εἰδωλολατρίας κατέλυσε; Τί τὴν ὀρθοδοξίαν ἐκήρυξε καὶ τὸ κεφάλαιον; Τί τὴν νόμφην τοῦ Κυρίου ἢ μὲν Ἐκκλησίαν διεκόσμησε καὶ ἐφαίδρυνε; Ναί φησιν. Ἄλλ' αὐτὸς ὁ Κύριος ἡμῶν τοὺς ἀγραμμάτους ἀλιεῖς εἴλετο πρὸ τῶν σοφῶν καὶ ῥητόρων. Ἄλλ' ὡ τῶν, ὅτι μὲν ἐκεῖνους εἴλετο καθεώρασας ἀκριβῶς, ὅτι δὲ λαβὼν σοφωτάτους ἀπέδειξε οὐκ ἐπαρθεῖς; Εἰ μὴ ἄρα μὴδὲ ὅλως ἡγή βελτίους αὐτοὺς ἑαυτῶν προσκληθέντας ἢ ἀλιεύοντας, ἢ μᾶλλον ἐπ' αὐτῶν ἀποδέχῃ τῶν ὑστέρων τὰ πρότερα, ὡσπερ ἂν εἴ τις καὶ τὰ μὴ ὄντα προτιμῶ τῶν ὄντων, ὅτι θεόθεν ἐξ ἐκεῖνων παρήχθη, ἢ τοῦ φωτὸς τὸ σκότος καὶ τὸν πηλὸν τῶν σκευῶν, ὅπου γε εἰ μὲν ἦν ἀγαθὸν ἢ ἀπαιδευσία, οὐκ ἂν ταύτης αὐτοὺς ἀπέστησεν, εἰ δὲ κακὸν ἢ παιδεία οὐκ ἂν εἰς αὐτὴν μετέστησε, τό γε μὲν οὖν τοὺς τοιοῦτους καὶ τοσοῦτους τούτους ἐλέσθαι δηλοῦντός ἐστι τὸ ὑπερτερὸς καὶ παντοδύναμον αὐτοῦ τῆς θεότητος ἐν ἀσθενείᾳ τελομένης.

Οὐ γὰρ ἐστὶ Θεοῦ ἐξ ὑποκειμένων ἐνεργεῖν, ἀλλ' αὐτό / (σ. 163) θεν ἐκ μηδαμῆ μηδαμῶς ὄντων ὑπερφυῶς ἐπεισφέρειν. Τὸ δὲ σοφὸς ἀποδείξει λαβόντα καὶ τὴν παιδείαν ἐπαινοῦντος πρὸς τούτῳ σαφῶς καὶ ἔργῳ διδάσκοντος, μὴ μόνον οὖν τοὺς ποίους εἴλετο σκόπει, ἀλλὰ καὶ οἶους ἐξ οἶων ἀπέδειξε προσεξέταζε. Οὕτω γὰρ μᾶλλον καὶ τὸ πρότερον ἔχει τὸ θαυμαστόν. Οὐκ ἀπὸ τρόπου δ' ἂν τις εἰκάσειεν, ὡς εἰ τεχθεῖς ἐκ τῆς ἀειπαρθένου Μαρίας ὁ Κύριος λιπὼν τὴν Ἰουδαίαν, ἦκεν εἰς Ἕλληνας, πολλαπλασίονος ἂν τῶν ἐν Ἰουδαίῳ καὶ τούτων ἐνός ἐλαχίστοις κερματίοις ἀποστάντος προδότου, συστήσασθαι ἑαυτῷ σοφὸς ἂν καὶ πεπαιδευμένους τοὺς πλεῖστους. Μαρτυρεῖ δὲ τῷ λόγῳ τοῦ τε

Ἀρειοπαγίτου⁴³ Διονυσίου τό, μηδὲ ἤκοντος, ἐξ ὄψεως μιᾶς καὶ ταύτης μακρᾶς καὶ ὑπερορίου τῆς παρὰ τὸ εἰωθὸς ἐκλείψεως ἡλιακῆς, εὐθὺς τῷ Σωτῆρι καὶ Θεῷ προχωρήσαι πιστεύσαντα. Καὶ τὰ τῶν ἱερῶν Ἀποστόλων ὅτι πλείστους Ἑλλήνων σοφούς τε καὶ ἀσόφους ἐπισπασαμένων εἰς τὴν ἀλήθειαν τότε μηδ' ἀποκτεῖναι χριστιανῶν μηδένα τοὺς Ἑλληνας, τῶν Ῥωμαίων, εἶπουν (sic) Λατίνων αἰκίζομένων καὶ θανατούντων τοὺς ἱεροὺς μάρτυρας, καὶ τούτων τοὺς πλείστους Ἑλληνας, καὶ τὸ μηδὲ λελεῖφθαι νῦν Ἑλλήνων ἐν ἀπιστίᾳ μηδένα, τῶν μιαρῶν Ἰουδαίων καὶ νῦν ἔτι φιλονεικούντων ἰσχυρῶς τῇ ἀπιστίᾳ πρὸς τὸν Κύριον ἡμῶν καὶ Θεόν. Οὐ τοῦτο δ' ἐποίησεν ἀπιστίας τε πρόφασιν αὐτοῖς μὴ διδοὺς καὶ ὡς οὐ κἂν, μὴ σταυρωθέντος, πληρωθεισῶν τῶν θείων γραφῶν. Οὐ γὰρ Ἑλληνας ἐσταύρωσαν τὸν Κύριον ἡμῶν παρὰ σφίσι γενόμενον.

Τὰ δὲ παρὰ τῶν ἱερῶν πατέρων ἡμῶν / (σ. 164) ἐνιαχοῦ τῶν σφετέρων ἱερῶν βίβλων σφοδρότερον καθ' Ἑλλήνων ἐπιφερόμενα ταραττέτω μηδένα, ἴσως δὲ μᾶλλον ἔνεκά γε τούτων ὁ μετιὼν τὸ μὲν ὡς οὕτω τότε τῇ εἰς Χριστὸν πίστει Ἑλληνας ἅπαντες εἰς ταῦτο συμπεπνεύκεσαν, ἀλλ' ὡς ἐν ἀρχῇ τοῦ θείου κηρύγματος κυμαίνοντων ἔτι καὶ στασιαζόντων πρὸς ἀλλήλους, ἦν ὅτε καὶ τὰ τοιαῦτα συνέβαινε, τὸ δὲ τῇ τάξει μὲν δευτέρων, τῇ δυνάμει δὲ πρώτων, ἐπειδὴ τὰ παρὰ τῶν ἔξω σοφῶν ἔστιν οὐ τοῖς ἡμετέροις ἀντιβαίνει καὶ ἀντιφέρεται, ἥς δὴ τῶν αἰρετικῶν οὐκ ὀλίγοι καθάπερ ὑφάλους πέτραις ἀφυλάκτως προσομιλήσαντες ἐνανάγησαν, δυστυχήματος ὁμοίου φειδοὶ καὶ ταυτοῦ πάθους τοῖς ἄλλοις ἀφορμῆν καὶ ἐνδόσιμον πόρρωθεν οἱ θεῖοι πατέρες κηδεμονικῶς προϋποτεμνόμενοι, καθάπτονται τῶν ἔξω σοφῶν ἐνίοτε καὶ παρακρούονται τῇ τοῦ λόγου πληγῇ σκληρότερον, οὐ μᾶλλον ἐκείνους ἢ τὰ ἐκείνων τὰ ἀσκεπτότερον ἐσχεδιασμένα ἐκβάλλοντες.

Ὅπως μὲν οὖν Ἑβραῖοι μὲν εἰκόσασιν ἀμβλυωπήσασιν πρὸς πολὺν καὶ λαμπρὸν φῶς. Καὶ γὰρ ἐπιβάλλοντες τοῖς θείοις οἷον εἰπεῖν προϊερότερον, ὑπερουράνιον, καὶ ὑπερκόσμιον φῶς οὐκ ἔστερξαν οἱ κακοδαίμονες, ἀλλὰ ζήλω τῶν πατρίων ὡς ᾤοντο ἀπαιδεύτους αὐτοὺς ἢ φησὶν ὁ προφήτης λαβόντι καὶ πάθει ψυχολεθρίοις ἄλλοις ἐκτυφλωθέντες κομιδῇ προσήνεγκαν, φεῦ, θεανδρικῶ σώματι χεῖρας παλαμναίας καὶ θεομάχους. Ἑλληνας δὲ ὄψῃ μὲν, τῷ δὲ κατατετρίφθαι τὰ μικρὰ καὶ ταπεινὰ πάμπολον χρόνον φιλοκρινούσας καθάπερ ἐγγυμνασάμενοι ἐν τοῖς ὑψηλοτέ(σ. 165) ροῖς καὶ μεῖζοσι βέλτιον πολλῶν καὶ ῥῆον ἀπήλλαξαν, μὴ πάντι πρὸς τὰ ὑπερφυᾶ καὶ πᾶσαν ἔννοιαν ὑπεραίροντα καὶ λόγον ξενοπαθήσαντες,

43. Στὸ κείμενο: Ἀρειοπαγίτου.

ἄ τε δὴ τὸν ἐν ἡμῖν νοῦν οὕτως ἔχοντα πρὸς Θεόν, ὡς τὰ τῶν νυκτερίδων ὄμματα πρὸς τὸ μεθ' ἡμέραν φῶς ὑπὸ τῇ παιδείᾳ κατεγνωκότες καὶ τοῖς θείοις ἤδη πελάζοντες ὠραῖοι καὶ καθεστῶτες, ἢ δὴ φησὶν ὁ μέγας οὐρανοφάντωρ Βασίλειος περὶ τοῦ θεόπτου Μωϋσέως πόρρω ἡλικίας τοῖς θείοις ἐνομιλῆσαι τοῖς τῶν Αἰγυπτίων μαθήμασιν ἐννεάσαντα, καὶ περὶ τοῦ Προφήτου Δανιήλ, ὡς, ἐπὶ τὴν Χαλδαίαν σοφίαν ἐπὶ Βαβυλωνος ἐξέμαθε, τῇ ὄντως σοφίᾳ παραβάλλοντος. Οὐκ ἀπάδει δὲ τούτων οὐδὲ τὰ τοῦ Γρηγορίου τοῦ θεοδότημονος, ἀν οἷς ὑπὲρ ἑαυτὸν πρὸς τοὺς αὐτῷ μεμφομένους ὡς ὀφείζοντι τῆς θεωρίας τοῦ ὄντος ἀπολογούμενος ἀπογινώσκει⁴⁴ πρὸς αὐτὴν καὶ πάντα τὸν χρόνον. Εἰ δὴ οὖν ἡ παιδεία παρ' οἷς ἤκμασε τοῖς Ἑλλησι μάλιστα τούτους φαίνεται πάλαι τε ῥᾶστα πάντων ἐκ τοῦ ἀγριελαίου εἰς τὴν καλλιέλαιον⁴⁵ τὸ εὐαγγελικὸν ἐγκεντρίσασα καὶ νῦν ἀραρότως ἐν ὀρθοδοξίᾳ συνέχουσα καὶ συνέξουσά γε σὺν Θεῷ ἐς αἰεί.

Τίς ἂν ἔτι περὶ ταύτης ἀμφισβητήσκειν, ὡς οὐκ οὐσης αἰτίας ἐπὶ πάσαις ταῖς ἄλλαις ἀρεταῖς καὶ τῆς εὐσεβείας αὐτῆς; Εἰ μὴ τις ἄρα τὴν εὐσεβείαν ἐπιστήμην τῶν περὶ Θεοῦ ὕγιᾶ καὶ ὀρθῆν καὶ ἀσφαλῆ καὶ ἀπταιστον οὖσαν, εὐληπτον καὶ τοῦ παντὸς ἡγήσεται, καὶ μὴν τοῦτο γε μὲν ἄλλοις ἡμῖν τῆς λύσεως ἔχει πα(σ. 166)ρὰ γε τοῦ θείου Γρηγορίου καὶ τὸν πάντα χρόνον πρὸς αὐτὴν ἐνδεῖν ἀξιούστος. Εἰ δὲ δεῖ καὶ γνώμης, οὐδὲν γὰρ χεῖρον καὶ τοῖς τῶν ἔξω σοφῶν ἀποχρησθαι εἰς ἃ καὶ πλέον ἔχει πίστεως καὶ λαμπρότητος, ὅσων καὶ παρ' ἐναντίων ὁμοῦς εἶναι δοκούντων. Ἐξομεν Ἀριστοτέλην μαρτυροῦντα ἐν οἷς τε τὴν Μεταφυσικὴν καλουμένην ἐπιστήμην, τέχνην τεχνῶν καὶ ἐπιστήμην ἐπιστημῶν ὀρίζεται, σοφίαν τε καὶ πρώτην φιλοσοφίαν καὶ θεολογίαν⁴⁶ ἀποκαλεῖ, δυσχερεστέραν τε πασῶν τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐξυμνεῖ καὶ ἀνωτέραν καὶ θειοτάτην τίθεται, ὡς καὶ τὰς ἐκείνων ἀρχὰς βασανίζουσιν μόνην, οὐδὲ δι' ἐν ἄλλο ἢ ὅτι τὴν θεωρίαν περὶ τῶν ἀύλων ποιεῖται καὶ τούτων τοῦ πρώτου μάλιστα, ὃ ἐστὶ Θεός.

Ἐν τε οὖν τούτοις οὕτως ἐπιστήμης ἀξιωματικὸν καὶ ἐργῶδες καὶ ἐν οἷς ἡμῖν τὴν ὁδὸν τῆς γνώσεως ἀξιοῖ πεφυκέναι ἐκ τῶν γνωριμωτέρων ἡμῖν καὶ σαφεστέρων, ἐπὶ τὰ σαφέστερα τῇ φύσει καὶ γνωριμώτερα γνωριμώτατον αὐτὸς ἐταιριώθη, καὶ φανότατον τῇ φύσει φιλοσοφῶν

44. Ἐχει προστεθεῖ στὸ δεξιὸ περιθώριο.

45. Πρὸς Ῥωμαίους 11.24.

46. Γιά τὸ θέμα βλ. Ἐλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Πρὸς ψυχικὴν ὀφέλειαν καὶ ἐπίδοσιν τοῦ ἡμετέρου γένους: Οἱ ἀντιλήψεις γιά τὴν παιδεία κατὰ τὴν Τουρκοκρατία», ὁ.π., σ. 215, 216, 228, 232, 233, 235.

τὸν Θεόν. Ἀμέλει οὐκ ἔστιν εἴπερ ἄλλω τῇ φύσει γε γνωριμώτατον ὁ Θεός ὥσπερ ἀρχιτέκτων οἰκείω ὄργανῳ. Οἷπερ ἄνθρωπος μὲν πολλάκις ἀπέστη καὶ ἀφηγίασεν, ἡ δὲ φύσις τῷ μάλιστα γνωρίζει τὴν εὐπειθειαν αὐτῷ καθάπερ δεσπότη πιστοτάτη θεραπεινὴς ἄει καὶ πανταχοῦ προθυμοτάτην καὶ ταχίστην ἐνδείκνυται καὶ τὸ ἑαυτῆς εἶναι λαμπρῶς ἀπολέγεται καὶ τὸ δοῦλον ἀντικρὺς ἐξομολογεῖται τῇ ἀναψύξει μὲν ἐν πυρὶ, τῇ ἀντιτυπία ἐν ὕδατι, τῇ φωτοχυσία ἐν νυκτί, τῇ ἐπισκιάσει ἐν ἡμέρᾳ, τῇ ἀναβιώσει ἐν βρωτοῖς καὶ ταῖς ἄλλοτε ἄλλαις ἀπείροις καὶ θαυμασταῖς εὐπειθείαις. Ὅτε τοίνυν τῇ μὲν φύσει (σ. 167) τὸ γνωριμώτατόν ἐστιν ὁ Θεός, ἡμῖν δὲ τὸ ἦπτον τῇ φύσει γνώριμον ἐστὶ γνωριμώτατον, ταύτη δὴ καὶ μέτιμεν ἐπ' αὐτὸν τὸν δημιουργὸν τὸ προφητικὸν κατοπτεύοντες ἐκ καλλονῆς τῶν ἰδίων αὐτοῦ κτισμάτων.

Διὸ τὰ πρῶτα μὲν εἰλούμεθα περὶ τὰ πρόχειρα ταυτί, καὶ πάσαις αἰσθήσεσιν ὑποπίπτοντα, στοιχεῖα τε φύσιν ἐπισκοποῦντες, καὶ τὴν ἐκ τούτων πολλαχῶς μειγνυμένων πολυπραγμονοῦντες γένεσιν φυτῶν τε καὶ ζώων παντοδαπῶν, καὶ ἄλλων δὴ τινων σύστασιν μικτῶν, καὶ τούτων ἀπάντων τὰς διαφορὰς φύσεις, πάθη τε καὶ ἐνεργείας καὶ ὅσα πρόσεστιν ἐκάστοις ἴδια, χυμούς τε παντοδαπούς καὶ ποικιλίας χροιάς, ὁσμὰς τε χρηστὰς καὶ πονηράς, ἄλλα τε ἅττα πάμπολλα καὶ πάντα θαυμάσια καὶ τὴν τοῦ δημιουργοῦ σοφίαν, ὥσπερ ἐν μυριάνδρῳ θεάτρῳ τῷ παντὶ τῷδε ἐπιδεικνύμενα, ζῶσαν ἀτεχνῶς βίβλον αὐτά, καὶ ἔμπνουν ἀναλεγόμενοι τὸν ποιητὴν αὐτῆς ἀνυμνοῦσαν καὶ ἀνομολογουμένην, ἥρος μὲν τοῖς ἄνθεσι κομῶσαν, θέρους δὲ καὶ μετοπώρου τοῖς καρποῖς βρῦουσαν παμπόλλοις καὶ καλοῖς, τοῦ δὲ χειμῶνος εἴποι τις ἂν εἰς προσκνήνησιν ἤδη τῇ ἡσυχία τρεπομένην τοῦ δεσπότη αὐτῆς καθάπερ δάκρυσι τοῖς ὑετοῖς καὶ νιφάσι τὴν ταπεινώσιν αὐτῆς καὶ πτοίαν ἐνδεικνυμένην. Οὐ μόνον δ' ἄρα τὰ προῦπτα ταυτί καὶ ἐμποδῶν θεωροῦμεν, ἀλλ' ἤδη καὶ τὰ ἐκποδῶν ἐπιποθοῦμεν καὶ ἀφανέστερα, νῦν μὲν εἰς τὰ νέφη τῷ νῶ μετεωριζόμενοι καὶ τὰ ἐν ἐκείνοις ὑπ' ἐκεῖνα τε καὶ ὑπὲρ ἐκεῖνα καταμανθάνοιεν, νῦν δ' εἰς τὰ βάθη καταδυόμενοι καὶ τὰς λαγόνας τῇ θεωρίᾳ ἀναμοχλεύοντες, πελάγη τε διαπερῶντες καὶ τῇ διανοίᾳ πᾶσαν τὴν γῆν περιθεόντες, ἅμα μὲν τῇ τῶν ἐφικτῶν ἡμῖν πρὸς τὰ ἀνέφικτα παραθέσει βεβαίως τὸν πάντων ποιητὴν ὄρατῶν τε καὶ ἀοράτων συλλογίζόμενοι, ἅμα δὲ ταῦτά τε καὶ πᾶσαν τὴν ἄλλην ἀπὸ τοῦ λόγου ἀγλαίαν τε καὶ χάριν, ὥσπερ τινα φύλλα σκέπης ἕνεκα τοῦ καρποῦ, ἢ καὶ κόσμον ἡμῖν κατὰ τὸν θεῖον Βασιλεῖον ἐν τῷ περισεῖσθαι φέροντα περιτιθέμενοι.

Τὰδ' ἀπὸ τούτων πατράσι θεηγόροις ἑαυτοὺς παραδόντες, ἅτε τοῖς ἔμπροσθεν ἰκανῶς καθάπερ σκιαμαχῆσαντες, ἢ ὅπως ἂν τις ὀνομάζῃ τὴν

περὶ ἐκεῖνα σχολήν, διδασκόμεθα σέβειν καὶ προσκυνεῖν Θεὸν ἀπειροῦσι-
ον ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν ὁμοούσιον καὶ ἀδιαίρετον καὶ ὅσα δὴ ἐξῆς δόγ-
ματα καὶ μυστήρια εὐαγγῆ πατέρες ἡμῖν θεοφόροι ἐν τε Συνόδοις ἀγίαις,
καὶ ταῖς ἄλλαις αὐτῶν ἱεραῖς πραγματεῖαις διετάξαντο καὶ παρέδωκαν
ἐκ τοῦ ἀγίου Εὐαγγελίου καὶ τῶν ἱερῶν Ἀποστόλων ὁρμώμενοι.

Εἰ μὲν οὖν ἐστὶ θεμιτὸν ἢ ἐφικτὸν ὅλως ἐξ ἀνθρωπίνης γε μόνης
δυνάμεως εἰς τὴν ἱερὰν θεολογίαν παρακύψαι καὶ παραδοῦναι χωρὶς
τῆς παιδείας ἀνίπτοις τὸ τοῦ λόγου ποσὶν ἐμπηδήσαντα, οὐχ ἡ παιδεία
μόνον ἂν εἴη μάταιον, ἀλλ' ἤδη καὶ ἡ ὑψηλοτάτη θεολογία εἴπερ ἄλλο
καὶ ταπεινότερον. Καὶ μὴν τί τῶν ἀγίων τοῖς κυσί, καὶ τῶν μαργαριτῶν
τοῖς χοίροις ἢ ἀπαγόρευσις βούλεται; Τί δαὶ τὸ μὴ παιδί μάχαιραν, μὴ
δὲ ἐξουσίαν ἀπαιδεύτω ἀνδρὶ; Ὅπου οὖν ἄμφω ταῦτα πρὸς τῷ ἀμυγῶν
καὶ ἀθέμιτα, πῶς οὐκ ἂν (σ. 169) ἡ παιδεία ὁδὸς εἰς θεολογίαν οὕσα καὶ
τῆς εὐσεβείας εἴη διδάσκαλος, καὶ τῶν ἄλλων πασῶν τῶν ἀρετῶν; Οὐ
γὰρ δὴ ἀπούσης μὲν τῆς εὐσεβείας αὐτὰ γεννήσει παρούσης δ' ἀφανιεῖ,
ἢ ἔσται πῆ μὲν εὐσέβεια τῶν ἀρετῶν φθαρτικὴ, πῆ δὲ μὴ τῆς εὐσεβείας
καθηγεμῶν ἡ παιδεία καὶ ἄλλως ἦτοι μηδεμίαν ἀρετὴν ἢ πάσης ἢ ἀπαι-
δευσία διδάσκαλος; Εἰς τοῦτο προήγαγεν ἀνάγκης ἡμᾶς ἡ κακία, ὥστε
περὶ τῆς παιδείας ἔτι καὶ τῆς ἀρετῆς ἀγωνίζεσθαι.

Ὡ παιδεία, καὶ μετὰ τῶσαύτας ἀποδείξεις ἔτι δίκην ἐξούλης ὡς
εἶπεῖν τῶν ἀρετῶν τῇ κακίᾳ λαγχάνεις, ἀνέξῃ τούτων ἀκούουσα; Οὐχὶ
δὲ μᾶλλον καὶ Στέντορος γεγωνοτέρᾳ ῥήξεις φωνὴν ἐμβροντῶσαν ὡς
εἶπεῖν καὶ γεγωνίσκουσαν διάτορον καὶ λαμπρόν; Τί Ἀβραὰμ φιλοξενίαν
ἐδίδαξε; Τί Ἰωσήφ σωφροσύνην; Τί καρτερίαν Ἰώβ; Τί Δαβὶδ ἀνεξι-
καλίαν; Τί παρὰ τῷ Μεγάλῳ Βασιλείῳ τῶν ἔξω σοφῶν θαυμαζόμενα;
Περικλέους μεγαλοφυλίαν, Εὐκλείδου προφῆτην, Σωκράτους ἐπιεικειαν,
Πλάτωνος ἐγκράτειαν, Διογένους ὑπεροφίαν τῶν ἀνθρωπίνων, Σόλωνος
φιλοπτωχίαν, Πυθαγόρου λιτότητα, Κλεινίου τὸ περὶ τοὺς ὄρκους εὐλα-
βές, Ἀλεξάνδρου σωφροσύνην τοῦ βασιλέως ὑπ' Ἀριστοτέλει παιδευθέν-
τος; Τί παρὰ ταῦτα δικαιοσύνην Ἀριστείδην, Φωκίωνα χρηστότητα,
φιλανθρωπίαν Ἀριστοτέλην, Ξενοκράτην ἀπάθειαν; Τί μὲν οὖν ὅλως τὰ
πάθη κοιμίζει, καὶ καθίστησι τὰς φλεγμονὰς τῆς σαρκός, τὸν τε θυμὸν
ἡμεροῦσα, καὶ τὸ δυσπειθές τῆς ψυχῆς ὑποζύγιον κατὰ Πλάτ(σ. 170)
τωνα τὴν ἐπιθυμίαν ἐγχαλινοῦσα τῷ λόγῳ κατήκοον; Τί δὲ ὄφρυν τα-
πεινοῖ, τί φύσαν καταστέλλει καὶ ὄγκον; Τί πλεονεξίαν κολάζει; Τί μι-
κροφυλίαν ἐπαίρει; Τί ἀβελτηρίαν ἀναιρεῖ; Τί φιλαντίαν μεταρῶνθμιζει;
Τί φιλαπεχθημοσύνην μεταβάλλει; Τί φθόνον θεραπεύει; Τί ἀναίδειαν
ἐπανορθοῦται; Τί ἐν χαρᾷ μέτρον; Τί ἐν θλίψει παραφυγῆ;

ἐν δεινοῖς; Τί ἐν κινδύνῳ παράστημα; Τί ἐν στρατοπέδῳ εὐταξία; Τί ἐν πόλει εὐνομία; Τί ἐν οἴκῳ οἰκονομία; Τί ἐν τοῖς καθ' ἓνα εὐκοσμία; Τί ἐν ἐκκλησίᾳ εὐπρέπεια; Τί ἐν ἐρημίᾳ κοινωνία; Τί ἐπὶ πᾶσι καὶ ὑπὲρ πάντα φρόνησιν ἡμῖν ἐμποιεῖ; Διὸ δὴ καὶ πάσης ἄλλης τύχης ὑπέρκειται. Πάντα μὲν γὰρ ἀλίσκεται τῇ φρονήσει, αὐτὴ δὲ τῇ παιδεῖα, οἷα δὴ τῇ παρ' αὐτῆς πολυπειρία καὶ πολυμαθία συνισταμένη.

Καὶ περὶ μὲν τῶν ἄλλων τί ἂν λέγοιτο; Ἡ δὲ ἀθλία δόξα οὕτω καὶ παιδείας καὶ λόγου ἐστὶν ἥττον, ὥστε Ἀλέξανδρος μὲν ὁ Μέγας ἐφθόνηε τῷ Ἀχιλλεῖ τοῦ Ὀμήρου ὑμνήσαντος ἐκεῖνον διὰ τῆς Ἰλιάδος, ὡς αὐτὸς ποιητὴν οὐκ ἔχων ὁμοίον εἰς ὕμνον. Πύρρος δὲ Κινέαν μαθητὴν Δημοσθένους μεθ' ἑαυτοῦ ἔχων, ὠμολόγει πλείους πόλεις τοῖς Κινέου λόγοις ἢ τοῖς ἑαυτοῦ ὅπλοις προσῆχθαι, οὐκ ἀπαρνούμενος τὸ Εὐριπίδειον ὅτι πᾶν ἐξαιρεῖ λόγος, ὃ καὶ σίδηρος πολέμιος δράσειεν ἂν, καίτοι στρατηγικώτατος παρὰ τοῖς πάλοι μετὰ γε Ἀλέξανδρον ἐξητασμένος. Ὁ δὲ δὴ Λύσανδρος Χοίριλον τῶν ποιητῶν στρατευόμενος ἀεὶ περὶ αὐτὸν εἶχεν ὡς κοσμήσοντα τὰς πράξεις διὰ ποιητικῆς. Εἰ δὲ δόξα τοιαύτη πρὸς / (σ. 171) παιδεῖαν, ἀρχὴ καὶ δυναστεία τὴν παιδεῖα ἀπώσεται; Ἡ γε τὸν ἄρχοντα ὥσπερ παρούσα μόνη κοσμεῖ, οὕτως ἀποῦσα ἀμήχανον ὅσον αἰσχύνει, ἢ καὶ καταφεύγουσιν εἰς χλαμύδας τε καὶ πορφύρας τῷ τραγικῷ τοῦ σχήματος τὸ σεμνὸν θηρώμενοι περαίνουσιν δὲ οὐδέν, γεγυμνωμένοι τοῦ γνησίου τῆς ἀρχῆς παρασήμου, καὶ ταύτη μᾶλλον κακῶς ἀκούοντες, ὡς παρ' ἀξίαν προῖστάμενοι, κἂν σφίσι πάντα τᾶλλα παρῆ, μόνη τὸ πᾶν μὴ παρούσα λυμαίνεται, οἷα δὴ πάσης ἀρχῆς ὄρος οὔσα, τῶν τε τεχνῶν οὐκ ἔστιν ἥτις οὐκ ἄρχοντι περικείται αἰσχος, ὅσῳ καὶ μᾶλλον ἠκριβῶτο. Μόνη δὲ ἡ παιδεῖα παντί τε ἐκάστῳ, καὶ ἄρχοντι οὐχ ἥκιστα κόσμος ἐστὶ καὶ ἀγλαΐσμα.

Τί οὖν; Οὐχὶ καὶ τῶν τεχνῶν ἀπασῶν τούντεῦθεν πρωτεύουσα ἀνεδέδεικται; Καὶ μὴν τεχνίτην μὲν ὄντιν οὖν κἂν ἐπὶ τῷ ἔργῳ τις ἀγαθῆ, αὐτὸς ὁμοῦ μὴ μωρὸς ὢν, ἀπεύξαιτ' ἂν τοιοῦτος γενέσθαι οὐ μᾶλλον, ἢ βοῦς τε καὶ ἵππος παρὰ τὸ τάχος καὶ τὴν ἰσχύν, σπουδαίου δὲ καὶ πεπαιδευμένου λόγον ἀκούσαντι, ὡς δεινὸν αὐτῷ ἢ καρδία ἄττει καὶ ἐνθουσιᾷ πρὸς τὴν μίμησιν ὑπὸ τοῦ ζήλου μανικῶς εἰ οἷόν τε εἰπεῖν φερομένῳ, κἂν ἄλλως τοῦτο μὴ συγχωρῆται, εἰς ἀνάκλησιν τρεπομένῳ Θεοῦ, εἰ δὴ πῶς καὶ αὐτὸς τῶν λεγόντων ἔσται καὶ φιλοσόφων. Αἴτιον δὲ τὸ μὴ ταῦτα τέχναις ὑποκεισθαι καὶ τῇ παιδεῖα. Ταῖς μὲν γὰρ κἂν τῷ, ἐν ᾧ τῆς παιδείας μὴδὲν διαλλάττωσι, τῆς γε μὴν ἀσκήσει(σ. 172)ως ἢ ἄλλη πᾶσα περὶ ξύλα, καὶ λίθους ἐστὶ καὶ ὅλως τὴν ἔξω ὕλην καθάπερ τὸ ὕστερον ἀτεχνῶς τῆς κωμωδίας κοσμοῦσαις, τῆς ψυχῆς ἐκ τούτων μὴδὲν πλέον φερομένης.

Τῇ δὲ παιδεῖα ἢ περὶ τὰ ἔξω σχολῇ εἰς τὴν ψυχὴν περιίσταται, συνιόντες ἐπ' αὐτῆς εἰς αὐτὸν πῶς τοῦ περὶ ὃ τῷ ἐν ᾧ ταύτη τε καὶ μᾶλλον ἔτι κατὰ τὸ γνῶθι σαυτόν. Διὸ καὶ μόνη πάντων ἔστι νοὸς τελειότης καὶ ἀπαρτισμὸς ψυχῆς καὶ συμπλήρωσις προστιθεῖσα τὸ ἐλλείπον καὶ τὸ ἐνδέον ἀναπληροῦσα, καὶ πᾶν τὸ πρόσφορον κατατιθεμένη, καὶ θησαυρίζουσα, παριεῖσα μὲν εἰς αὐτὴν τὰγαθὰ, ἀποκλείουσα δὲ τὰ φαῦλα, ἐκτίλλουσα τ' ἀκανθώδη, ἐμφυτεύουσα τὰ καλλίκαρπα, θεραπεύουσα τὸ νοσοῦν, ἐπιζῶννῶσα τὸ ὑγιαῖνον, φῶς ἐν σκότῳ, μηχανὴ ἐν ἀπόροις, ὄπλον ἐν τύχῃ, κλέος ἐν χρόνῳ, θησαυρὸς ἐν βίῳ. Ἀλλὰ τί ταῦτα φαιμέν; Ἐγκώμια παιδείας ἐστὶν ὅσαι βίβλοι τυγχάνουσιν οὔσαι σοφῶν ἀνδρῶν τῶν τε θύραθεν καλουμένων καὶ τῶν ἡμετέρων καὶ ἐπὶ πᾶσι, μᾶλλον δὲ καὶ πρὸ πάντων καὶ ὑπὲρ πάντας ἐπαινέτης αὐτῷ ὁ μονογενὴς τοῦ ἀνάρχου Πατρὸς Υἱὸς Κύριος ἡμῖν Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ θεός, ἀξιώσας τῷ ταύτης ὀνόματι σεμνύνεσθαι λόγος.

Ἐπὲρ τοιαύτης οὖν τῆς παιδείας οὔσης, οὐδεὶς ἂν ἐκ τῶν ὑπὸ σελήνην μισθὸς πρὸς ἀξίαν γένοιτο· ἀλλ' ὁμοῦς ἡμεῖς οὐ πρὸς τὴν ὑπεροχὴν αὐτῆς ἀλλὰ πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀσθένειαν βουλευσάμενοι τῶν διδασκόντων τὴν παιδεῖαν ὠρισάμεθα μισθὸν εἰς τὸν ἐνιαυτὸν πεντακόσια μὲν γρόσια τῷ καθηγουμένῳ τῶν / (σ. 173) φιλοσοφικῶν μαθημάτων, διακόσια δὲ πεντήκοντα τῷ τῶν γραμματικῶν, ἀποδείξαντες ὅθεν ἂν κομίζονται ταῦθ' οἱ διδάσκοντες ἐκκλησίας δύο, τὴν μὲν τῆς Ἀγίας ἐπώνυμον τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐμβατοίκιον καλούμενον κατ' ἔτος ἕκαστον τελοῦσαν γρόσια ἑξακόσια, τὴν δὲ τοῦ Βελιγραδίου τῆς ὑπεραγίας ἡμῶν Θεοτόκου γρόσια ἑκατὸν πενήντα. Ἐφ' ᾧ τε τὰ ἐμβατοικοχάρτια καλούμενα τοῖς διδασκάλοις εἰς χεῖρας κατατίθεσθαι καὶ τῶν ἀρχιερέων μάλιστα τοὺς γε ἀεὶ ἐπιτροπεύοντας ἀπὸ τῶν ἐν αἷς ὄρισται ἐκκλησίαις ἱερέων συνεισπράττειν εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τοῦ ἔτους ἑκάστου τὰ χρήματα σπουδάζοντας καὶ μὴ ποιουμένους πάρεργον τὸ ἔργον. Ἐὰν δὲ τῷ χρόνῳ τὴν ἀπὸ τῶν ὠρισμένων ἐκκλησιῶν χορηγίαν διακόπη τύχη τις ἄχαρις, ὃ μὴ γένοιτο, ὡς ἂν μὴδ' ὡς τὰ τῆς παιδείας ἀργοίη, ἐτέρωθεν τοῖς διδασκάλοις τὰ αὐτὰ καὶ ἴσα καὶ ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς χορηγεῖσθαι προσδιορίζομεθα, μὴδ' ὑφαιρεῖσθαι τοῦ μισθοῦ παρὰ τοῦτο μὴδ' ὀτιοῦν αὐτοῖς.

Ταῦτ' οὖν ταξάμενοι πατριαρχικῆ κηδεμονία καὶ ζήλῳ τε καὶ προνοία τῆς εἰς τοὺς μεθ' ἡμᾶς παιδείας τε καὶ ἀρετῆς, γράφομεν ἀποφαινώμενοι συνοδικῶς μετὰ τῶν περὶ ἡμᾶς κηδεμονικωτάτων καὶ φιλολογικωτάτων ἱερωτάτων μητροπολιτῶν καὶ ὑπερτίμων, τῶν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν, ἵνα ἀπὸ τῆς σήμερον ἡμέρας διδῶνται κατ' / (σ. 174) ἔτος εὐθὺς ἀρχόμενον τῶν

διδασκάλων, τῷ μὲν φιλοσόφῳ πεντακόσια γρόσια, τῷ δὲ γραμματικῷ διακόσια πεντήκοντα ἀπὸ τῶν δύο ἀνωτέρω ἐκκλησιῶν, ἐφ' οἷς προσδιωρισάμεθα ἀπαραιδίτως ἅπασιν. Αὐτοὶ μὲν οὖν τοσοῦτον ἠδονήθημεν καὶ πλέον ἂν ποιήσαντες, εἰ μὴ παντὶ δυσχερείας πλέον ἀρχομένῳ μετῆν ἢ προκεχωρηκότι, ὡς εἴ τις τοῖς παρ' ἡμῶν φιλοτιμότερα συνάψει τὰ παρ' ἑαυτοῦ, προσθεῖς τι καὶ ἐπαυξήσας τὸ καλόν, ἔχει τὰς εὐχὰς τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων πατέρων καὶ σταίη μετὰ τῶν δικαίων ἐν δεξιᾷ τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἐπὶ τῆς δευτέρας αὐτοῦ παρουσίας. Εἰ δε τις ὑφ' ὅτιοῦν πάθους, μᾶλλον δὲ ὑπὸ τοῦ Σατανᾶ ἐλανθόμενος, τολμήσειε διασεῖσαι καὶ ἀνελεῖν καὶ καταλύσαι τὰ περὶ τοῦ σχολείου ταῦτ' ἐκκαλεόμενα ἡμῖν, ὁ τοιοῦτος, ὅς τις ἂν τυγχάνῃ ὢν καὶ ὁποῖος, ὡς βάρβαρος κομιδῆ καὶ χοιρώδης, ὡς μισέλλην τε καὶ μισόχριστος, ὡς μισόκαλος καὶ ἄντικρος ἀσεβῆς καὶ παράνομος καὶ ἀλάστωρ τοῦ γένους παντὸς ἡμῶν καὶ κοινὸς λυμεῶν, ἀφωρισμένος εἴη ἀπὸ Θεοῦ Κυρίου παντοκράτορος καὶ κατηραμένος καὶ ἀσυνγώρητος καὶ ἄλντος μετὰ θάνατον. Αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθήσονται, αὐτὸς δὲ οὐδαμῶς καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ τοῦ προδότου Ἰούδα καὶ τῶν σταυρωσάντων τὸν Κύριον τῆς δόξης καὶ μεταμορφωθείη κατὰ τὸν Ναβοχοδονόσορ εἰς χοῖρον, πάσαις ταῖς πατριαῖς ὑπόδικος ἀραῖς καὶ κληρονόμος τοῦ πυρὸς τῆς γεένης καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι παρὰ πάντων τῶν χριστιανῶν ὑποκείμενος. Ἐπὶ (σ. 175) τούτοις ἐγένετο καὶ τὸ ἡμέτερον συνοδικὸν ὁροθετήριον καὶ γράμμα βεβαιωτήριον. αψμη^ω. Ἐν μηνὶ Ἰανουαρίῳ, ἰνδικτιῶνος ΙΑ'.

† Ὁ Ἡρακλείας Γεράσιμος - † Ὁ Κυζίκου Ἀνανίας - † Ὁ Νικομηδείας Κύριλλος - † Ὁ Νικαίας Καλλίνικος - † Ὁ Χαλκηδόνος Ἰωαννίκιος⁴⁷ - † Ὁ Δέρκων Σαμονήλ - † Ὁ Τορνόβου Ἄνθιμος - † Ὁ Νεοκαισαρείας Κοσμᾶς - † Ὁ Κρήτης Γεράσιμος - † Ὁ Λαρίσσης Ἰάκωβος - † Ὁ Μυτιλήνης Ἄνθιμος - † Ὁ Μηθύμνης Ἀρσένιος - † Ὁ Βιδύνης Καλλίνικος - † Ὁ Προικονήσου Νικηφόρος

47. Ἰωακείμ Φορόπουλος, ὁ.π., Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, 344: Ὁ Χαλκηδόνος Γαβριήλ.

SUMMARY

Eleni Aggelomati-Tsougaraki

Dorotheos the Lesbian and the Preamble on Education in the Patriarchal Letter of Paisios II (1748)

Dorotheos of Lesbos, learned professor of the Patriarchal Academy in Constantinople, was considered in his time to be an important Aristotelean philosopher and a polymath. Our present knowledge of his life and works, however, is limited, and most of his works remain unpublished. The little we know concerns mainly the time of his teaching in the Academy (c. 1721-1736 and 1744 or 1748-1759). We know even less about his time as *Megas Protosyncellus*, the chief official in the bureaucracy of the Oecumenical Patriarchate in Constantinople.

In this paper the somewhat scant information on Dorotheos's life and work is brought together and analysed, but the main focus is on his views on culture and education. These are presented in the extremely lengthy preamble of a patriarchal and synodical letter issued by the Patriarch Paisios II in 1748, which was composed by Dorotheos. This letter increased the salaries of the professors of the Patriarchal Academy by donating the revenues of two churches for this purpose.

The patriarchal letter was published in 1900, but only a very small part of the verbose preamble and the short epilogue of the document were included. Contrary to what was the norm for patriarchal letters, the main part of this letter, along with its epilogue, were only about one eighth of the whole document: i.e. only 3 out of a total of 25 pages, with the preamble extending to a full 22 pages. These contain a very lengthy encomium of the importance and benefits of education, which incorporates Dorotheos's own views alongside those commonly accepted at that period.

The preamble may differ as to its length and verbosity from what was common in similar documents issued by the Church on behalf of schools and education during the period of Ottoman occupation, but it expresses the same traditional views held for centuries: that is, that the aim of education was to prepare the people to be able to understand theological issues and to enable them, in the long run, to connect with

God, become good Christians, and acquire the necessary Christian and social virtues. There is, however, a rather surprising difference to the other known documents: Dorotheos expends considerable effort in proving the importance of the theoretical and practical contribution of the ancient Greeks not just in shaping the virtuous character of the people, but primarily in influencing Christianity itself.

At the end of the article there is a full new edition of the patriarchal letter composed by Dorotheos, from the codex 474 of the *Metochion of Panagios Tafos*.

Χ ρ ύ σ α Μ α λ τ έ ζ ο υ

Προικοδοσία και οικογενειακές διενέξεις
στα Ίωάννινα τὸν 18ο αἰώνα

Οὐριος ἐρευνητικὸς ἄνεμος μὲ ὁδήγησε πρὶν ἀπὸ χρόνια, κατὰ τὴ διάρκεια ἐρευνας ποὺ διεξήγαγα στὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας, στὸν ἐντοπισμὸ ἀρχεαικῆς συλλογῆς ποὺ ἀφορᾷ τὴ γνωστὴ ἡπειρωτικὴ οἰκογένεια Μαρούτση¹. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν Παραμυθιά, οἱ Μαρούτσηδες εἶχαν κατορθώσει νὰ ἀναπτύξουν ἀξιοθαύμαστη οἰκονομικὴ δραστηριότητα, μὲ ἀποτέλεσμα μέλη τῆς νὰ ἔχουν ἀποκτήσει παλάτια στὴ Βενετία². Τὸ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἀρχεαικὸ αὐτὸ ὕλικὸ παρουσίασα γιὰ πρώτη φορὰ στὰ Ίωάννινα, τὸ 2007, στὸ πλαίσιο ἡμερίδας ποὺ ὀργανώθηκε ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας σὲ συνεργασία μὲ τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, μὲ θέμα τὴ δράση τῶν Ἡπειρωτῶν στὴ Βενετία (16ος–19ος αἰ.)³. Εἶχα τότε

Ἔργασία ποὺ παρουσιάστηκε σὲ πρώτη μορφή ὡς ἀνακοίνωση στὸ Α΄ Πανεπι-
πειρωτικὸ Συνέδριο Ἱστορία-Λογισμὸν: Ἡ Ἡπειρος καὶ τὰ Ίωάννινα ἀπὸ τὸ 1430
ἕως τὸ 1913, Ίωάννινα, 28 Φεβρουαρίου–3 Μαρτίου 2013.

1. Archivio di Stato di Venezia (στὸ ἐξῆς A.S.V.), *Archivio Papadopoli Barozzi*, b. 273 κ.έ. Τὸ ἀρχεαικὸ αὐτὸ ὕλικὸ τὸ ἐπεξεργάζομαι, μὲ σκοπὸ τὴν παρουσίαση σχετικῆς μελέτης.

2. Γιὰ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴ δράση τῆς βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος, «Ἡ οἰκογένεια Μαρούτση», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 11 (1936), 152–180· ὁ ἴδιος, «Ἡ Μαρούτσειος Σχολή», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, ὁ.π., 181–187· ὁ ἴδιος, «Ἡπειρωτικὰ σταχυολογήματα», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 11 (1962), 383–384· ὁ ἴδιος, «Ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 2 (1960), 42–44 (ἀνατύπου)· Β. Κολιός, *Ὁ Πάρος Μαρούτσης καὶ ἡ συμβολὴ του στὰ Ὀρλωφικά (1768–1774)*, Ίωάννινα 1994 (ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβὴ κατατεθειμένη στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας).

3. Βλ. σχετικὰ τὸν κατάλογο τῆς ἐκθεσης ποὺ ὀργανώθηκε στὰ Ίωάννινα στὸ πλαίσιο τῶν ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πρωτεύουσας τῆς

τὴν εὐκαιρία νὰ τονίσω στὴν ἀνακοίνωσή μου τὴν ἀξία καὶ σημασία ποὺ ἔχει ἡ νέα αὐτὴ δεξαμενὴ ἀρχειακῶν τεκμηρίων γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς ξένης κυριαρχίας. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα ἔγγραφα ποὺ περιέχει ἡ συλλογὴ θὰ μὲ ἀπασχολήσει ἐδῶ ἐνόττητα ἀρχειακῶν μαρτυριῶν, χρονολογημένων στὸν 18ο αἰῶνα, ποὺ ἀναφέρονται στὴ διένεξη ἀνάμεσα ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τῆς Εὐφροσύνης, ἐγγονῆς τοῦ Ἀναστασίου Μαρούτση, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῶν θείων καὶ ἐξαδέλφων τῆς, σχετικὰ μὲ τὴ διεκδίκηση τῆς κληρονομιάς τῆς πεθαμένης μητέρας τῆς Διαμάντως Παπαλέκα, θυγατέρας τοῦ Ἀναστασίου Μαρούτση, καὶ εἰδικότερα τῆς προίκας ποὺ ἀναλογοῦσε στὴν τελευταία⁴. Στὴν ἐνόττητα περιλαμβάνονται, γραμμένα στὰ ἑλληνικὰ καὶ στὰ ἰταλικά, πιστοποιητικά, βεβαιώσεις, πληρεξούσια, ἀποδείξεις, κατάλογοι κινητῆς περιουσίας καὶ ἄλλα ἔγγραφα συναφῆ μὲ τοὺς δικαστικούς ἀγῶνες ποὺ γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα εἶχαν ταλανίσει τὴν οἰκογένεια Μαρούτση. Πολλὰ ἔγγραφα ὑπογράφονται ἀπὸ σημαίνουσες προσωπικότητες τῆς τοπικῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς, ὅπως π.χ. τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, τὸν Κωνσταντῖνο Σάρο, τὸν Νικόλαο Γλυκύ.

Ἡ οἰκογενειακὴ διένεξη ξεκίνησε, σύμφωνα μὲ τὶς πηγές μας, τὸ 1743. Τὴ χρονιά ἐκείνη ὁ Ἀλέξανδρος Παπαλέκας, πατέρας τῆς ἀνήλικης Εὐφροσύνης, εἶχε προσφύγει στὸ «πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν κριτήριον», τῆς Κωνσταντινούπολης, καταγγέλλοντας ὅτι ὁ γαμπρός του Χριστόδουλος Μαρούτσης, ἀδελφὸς τῆς μακαρίτισσας γυναίκας του Διαμάντως, εἶχε κατακρατήσῃ τὸ μερίδιο τῆς κληρονομιάς ποὺ τῆς ἀναλογοῦσε ἀπὸ τὴν πατρικὴ τῆς περιουσία καὶ ὅτι τῆς εἶχε δώσει λιγότερη ἀπὸ τὴ νόμιμη προίκα. Ὑπερασπίζοντας τὰ συμφέροντα τῆς θυγατέρας του, ζητοῦσε νὰ τῆς καταβληθοῦν ὅσα τῆς ὀφείλε ὁ θεῖος τῆς. Ἀνταποκρινόμενος στὸ αἶτημα τοῦ Παπαλέκα, ὁ πατριάρχης Παΐσιος ὁ Β΄ μὲ γράμμα του πρὸς τὸν μητροπολίτη Ἰωαννίνων καὶ τοὺς ἄρχοντες τῆς πολιτείας τοὺς πρόσταζε (*ἐντελλόμεθα καὶ παραγγέλομεν συνοδικῶς καὶ ἐκκλησιαστικῶς*) νὰ συμβουλέψουν καὶ νὰ πείσουν (*ὅπως κοινῇ γνώμῃ συμβουλευσατε καὶ καταπέσοιτε*) τὸν Χριστόδουλο νὰ παραδώσει στὴν ἀνήψιά του Εὐφροσύνη κατὰσταση λογαριασμοῦ διαχείρισης (*καθαρὸν καὶ ἀκριβῆ λογαριασμὸν*) τοῦ μεριδίου ποὺ ἀναλογοῦσε στὴν κληρονομιά

⁴ Ἡπίρου: *Ἡπειρώτες στὴ Βενετία (16ος-19ος αἰ.)*. Ἔκθεση ἀρχειακῶν τεκμηρίων, Βενετία 2007.

4. *Archivio Papadopoli Barozzi*, b. 273, 275.

τῆς μητέρας τῆς⁵. Ἡ διένεξη κράτησε ἀρκετὰ χρόνια, ὡς τὸ 1751, ὅποτε οἱ Μαρούτσηδες κατέβαλαν τελικὰ χρηματικὸ ποσὸ στὴν ἀνήψιά τους, ἡ ὁποία παραιτήθηκε τῶν ἀξιώσεών τῆς. Ὅμως, στὰ κατοπινὰ χρόνια στὸν χορὸ τῶν περιουσιακῶν διεκδικήσεων εἰσῆλθαν καὶ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας. Ἡ Ἑλένα Μαρούτση Καραγιάννη, ἀδελφὴ τοῦ Πάνου Μαρούτση, διεκδίκησε ἀπὸ τὰ ἀνήψια τῆς μερίδιο τῆς πατρικῆς περιουσίας ποὺ ἰσχυρίζοταν ὅτι τῆς εἶχε κατακρατηθεῖ καὶ ἐπέτυχε μὲ συμφωνητικὸ τοῦ 1758 νὰ τῆς καταβληθοῦν ἀπὸ τοὺς Μαρούτσηδες 180.000 ἀσλάνια, ποσὸ ποὺ μοιράστηκε μὲ τὴν ἀνήψιά τῆς Εὐφροσύνη⁶. Πολὺ ἀργότερα, τὸ 1785, δύο νέα πρόσωπα παίρνουν μέρος στὸν δικαστικὸ ἀγῶνα, διεκδικώντας κι αὐτὰ μερίδια κληρονομιάς: Ὁ Ἀναστάσιος Παπαλέκας, κάτοικος ἀπὸ εἰκοσαετίας τῆς Τεργέστης, γιὸς τοῦ πατέρα τῆς Εὐφροσύνης Ἀλέξανδρου ποὺ εἶχε νυμφευτεῖ, μετὰ τὸν θάνατο τῆς γυναίκας του Διαμάντως, τὴν Ἑλένα τοῦ Ἰερώνυμου, καὶ ἡ ἀδελφὴ τοῦ Ἀναστασίου, Σουζάννα, σύζυγος τοῦ Λασκαράκη Ἀγγελάκη ποὺ ζοῦσε ἀπὸ εἰκοσαετίας στὴν Πέστη. Τὰ δύο ἑτεροθαλῆ ἀδελφία τῆς Εὐφροσύνης, ὁ Ἀναστάσιος καὶ ἡ Σουζάννα, εἴκοσι χρόνια μετὰ τὴ λήξη τῆς διαμάχης ἀνάμεσα στὴν Εὐφροσύνη καὶ στοὺς θεῖους τῆς, διεκδίκησαν ἀπὸ τοὺς Μαρούτσηδες ὡς κληρονόμοι τοῦ Ἀλέξανδρου τὸ μερίδιο τῆς πατρικῆς περιουσίας τῆς πρώτης γυναίκας τοῦ πατέρα τους, Διαμάντως Μαρούτση Παπαλέκα, τὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ εἶχε περιέλθει μετὰ τὸν θάνατό τῆς στὸν σύζυγό τῆς καὶ πατέρα τους⁷. Στὴ νέα διαμάχη πῆρε μέρος καὶ ὁ Ἀνδρέας Θεοδοσίου, ἄντρας τῆς Εὐφροσύνης, ὁ ὁποῖος μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι ἡ ἐκκαθάριση λογαριασμῶν τῆς περιουσίας τῆς Διαμάντως ποὺ εἶχε περιέλθει στὴ γυναίκα του Εὐφροσύνη, μὲ βάση τὴ συμφωνία τοῦ 1758, ἦταν πλημμελὴς καὶ ὅτι κατὰ συνέπεια ἡ γυναίκα του εἶχε ζημιωθεῖ, ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς Μαρούτσηδες νὰ προβοῦν στὴ διενέργεια νέας ἐκκαθάρισης⁸.

Οἱ ἀρχειακὲς πληροφορίες γιὰ τὶς διενέξεις ἀνάμεσα στὰ μέλη τῆς οἰκογένειας Μαρούτση, μὲ ἀντικείμενο περιουσιακὰ ζητήματα, παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τόσο τῆς κατανόησης τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ὅσο καὶ τῆς ἐκτίμησης τοῦ

5. Βλ. *Archivio Papadopoli Barozzi*, ὁ.π., b. 275 (ἀντίγραφο πατριαρχικοῦ γράμματος).

6. A.S.V., *Inquisitori di Stato*, Processi civili Papaleca Teodosio Efrosina, Maruzzi Caragiani, b. 1026, ἔγγρ. χ. ἀρ. μὲ χρονολογία 1766.

7. Ὁ.π.

8. Ὁ.π., b. 1027, ἔγγρ. χ. ἀρ. μὲ χρονολογία 1782.

πλούτου που κατείχε μια ελληνική οικογένεια κατά τον 18ο αιώνα⁹. Δεν περιορίζεται ωστόσο το ενδιαφέρον των εγγράφων μόνο σε τούτα τα θέματα, καθώς οι μαρτυρίες της συλλογής συνδέονται άμεσα αφενός με τον τρόπο εκδίκασης των διαφορών μεταξύ των Ελλήνων που ζούσαν κάτω από ξένη κυριαρχία και αφετέρου με το προικοδοτικό σύστημα που ίσχυε τότε, εν όligois με την οργάνωση της κοινωνίας σε μία τουρκοκρατούμενη ελληνική περιοχή. Άς εξετάσουμε τα δύο αυτά ζητήματα, αφήνοντας τις ίδιες τις πηγές να μιλήσουν.

Είναι γνωστό ότι, με βάση τα προνόμια του Πορθητή, το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και άλλες θρησκευτικές κοινότητες και ιδρύματα είχαν δικαίωμα να κρίνουν με τα δικά τους δικαιοδοτικά όργανα διαφορές οικογενειακού ή κληρονομικού δικαίου μεταξύ των ορθόδοξων κατοίκων της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Όμως, οι χριστιανοί ορθόδοξοι, έχοντας την ευχέρεια να επιλέγουν το εφαρμοστέο δίκαιο, συχνά προσέφευγαν στην κρίση του τούρκου ιεροδίκη (καδής). Στο πλαίσιο των προνομίων που χορηγήθηκαν στην εκκλησία και τις κοινότητες, το εκκλησιαστικό δικαστήριο εφαρμόζε το βυζαντινό δίκαιο (σύμφωνα με την Έξάβιβλο του Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου και όρισμένους Νομοκάνονες), ενώ οι κοινότητες και οι συντεχνίες εφαρμόζαν τοπικές συνήθειες και έθιμα¹⁰. Τα έγγραφα που συγκροτούν τη δικογραφία Μαρούτση-Παπαλέκα, ή οποία σώζεται στο Κρατικό Ἀρχείο της Βενετίας και εκτείνεται χρονολογικά από το 1729 ως το 1797¹¹, κάνουν λόγο α) για τουρκικό δικαστήριο (*foro turco*¹², *leggi ottomane*, *leggi turche*¹³), στο οποίο είχαν προσφύγει για άπονη δικαιοσύνης ως υπήκοοι του σουλτάνου (*sudditi*

9. Στα έγγραφα της δικογραφίας ή οικογένεια μαρτυρείται ως *potente famiglia* με *grandiosa facoltà* (βλ. A.S.V., *Quarantia Civil Vecchia*, b. 394, έγγρ. με χρονολογία 1796).

10. Για τα όργανα άπονη δικαιοσύνης κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας βλ. μεταξύ άλλων Ἰ. Τ. Βισβίλης, «Τινά περί των προικίων εγγράφων κατά την βενετοκρατίαν και την τουρκοκρατίαν», *Επετηρίς του Κέντρου Έρενης της Ιστορίας του Ἑλληνικού Δικαίου της Ἀκαδημίας Ἀθηνών* 12 (1965), 2· Π. Ἀραβαντινός, *Περιγραφή της Ἡπείρου εις μέρη τρία*, Μέρος Γ', εισαγωγή Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἰωάννινα 1984, σ. 128 και Σπ. Ν. Τρωϊάνος, *Ψηφίδες Ιστορίας δικαίου άπώτερης και νεώτερης*, Ἀθήνα 2013, σ. 311–312· βλ. επίσης Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Γύρω από τη διαθήκη της Ρωζάνδρας Μαυροκορδάτου (†1684). Νομικά και φαναριώτικα», *Ἐρανιστής* 22 (1999), 29–43.

11. A.S.V., *Inquisitori di Stato*, Processi civili, ό.π.

12. Ὁ.π., b. 1027, έγγρ. χ. άρ. με χρονολογία 1751.

13. Ὁ.π., b. 1026, έγγρ. χ. άρ. με χρονολογία 1766.

del Gran Signore, sudditi della Porta) μέλη της οικογένειας Μαρούτση που κατοικούσαν στα Ἰωάννινα, β) για ελληνικό δικαστήριο (*foro greco*¹⁴, *πατριαρχικόν και συνοδικόν κριτήριον*¹⁵) που εφαρμόζε το ιουστινιάνειο δίκαιο (*leggi giustiniane*¹⁶), γ) για εκκλησιαστικό δικαστήριο των Ἰωαννίνων (*foro ecclesiastico di Giannina*¹⁷), και δ) για βενετικές αρχές αρμόδιες για την άπονη δικαιοσύνης στις περιπτώσεις διαφορών μεταξύ υπηκόων της Βενετίας και υπηκόων της Ὑψηλῆς Πύλης. Στα βενετικά δικαστήρια είχαν προσφύγει οι Μαρούτσηδες που ήταν εγκατεστημένοι στη Βενετία¹⁸. Ἀλλά και μια άλλη δικαστική αρχή, ή ρωσική, μνημονεύεται στη δικογραφία. Σε έγγραφο του 1788, αναφέρεται ότι ή Εύφροσύνη είχε κινηθεί δικαστικά έναντίον των άδελφών Κωνσταντίνου και Λάμπρου Μαρούτση, παραλείποντας να εγκαλέσει τον εγκατεστημένο στην Πετρούπολη Πάνο Μαρούτση, καθώς αρμοδιότητα για τις υποθέσεις του τελευταίου είχε μόνο το ρωσικό δικαστήριο¹⁹. Οι μνείες των δικαστικών αρχών, στις όποιες είχαν προσφύγει μέλη της οικογένειας Μαρούτση, άλλα από τα όποια ζούσαν σε τουρκοκρατούμενη περιοχή, ενώ άλλα είχαν δραστηριοποιηθεί και ένσωματωθεί στους κοινωνικούς μηχανισμούς μιας ξένης επικράτειας, όπως ήταν αυτή της Βενετίας, αναδεικνύουν τον τρόπο με τον όποιο οι Ἑλληνες προσπαθοΰσαν να βρουν διεξόδους στα κοινωνικά τους προβλήματα· υποδηλώνουν συγχρόνως την κοινωνική συμπεριφορά του ελληνικού στοιχείου που έλισσόταν, επιλέγοντας κατά περίπτωση για την επίλυση της υπόθεσής του τη δικαστική αρχή που νόμιζε πως θα έξυπηρετοΰσε καλύτερα τα συμφέροντά του.

Με σκοπό την κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους και την ένισχυση της θέσης τους, τα μέρη που προσέφευγαν στα δικαστήρια φρόντιζαν συνήθως να εφοδιάζουν τους δικηγόρους τους με μεταφράσεις ή επικυρωμένα αντίγραφα διαφόρων συμφωνητικών, άποδείξεων και αποφάσεων, οι όποιες σώζονται ανάμεσα στα έγγραφα των δικογραφιών. Ένα από τα

14. Ὁ.π., b. 1027, έγγρ. χ. άρ. με χρονολογία 1751.

15. Μνεία στο πατριαρχικό γράμμα του Παϊσίου (βλ. πιο πάνω σ. 152–153).

16. A.S.V., *Inquisitori di Stato*, Processi civili, ό.π. b. 1027, έγγρ. χ. άρ. με χρονολογία 1783.

17. Ὁ.π., έγγρ. χ. άρ. με χρονολογία 1751.

18. Βλ. π.χ. το υπόμνημα που είχαν καταθέσει το 1796 στην *Quarantia Civil Vecchia* (ό.π.).

19. A.S.V., *Inquisitori di Stato*, Processi civili, ό.π., b. 1027, έγγρ. χ. άρ. με χρονολογία 1783: [...] *senza nominar Pano [...] ora stabilito a Petroburgo con dipendenza di quella corte...*

έγγραφα που φαίνεται πώς προοριζόταν να προσκομιστεί στα δικαστήρια, αφού βρίσκεται μαζί με αυτά που αφορούν τους δικαστικούς αγώνες μεταξύ των μελών της οικογένειας με αντικείμενο τη διεκδίκηση προικώας περιουσίας, είναι το αντίγραφο μετάφρασης από τα έλληνικά στα ιταλικά της επικύρωσης, το 1744, του *Τόμου* που περιείχε τις προικοδοτικές αποφάσεις της πόλης των Ιωαννίνων²⁰. Όπως θα επιχειρήσω να δείξω πιο κάτω, πρόκειται για το κείμενο του *Τόμου των Προικίων* που θεωρούσαμε ως τώρα χαμένο, το οποίο απασχόλησε παλαιότερα τον Μανουήλ Γεδεών και πρόσφατα τον Παναγιώτη Μιχαηλάρη²¹. Σύμφωνα με το περιεχόμενο του κειμένου, που αποτελείται από 11 σελίδες, στα χρόνια του μητροπολίτη Ιωαννίνων Κλήμεντος, στα τέλη δηλαδή του 17ου ή στις αρχές του 18ου αιώνα²², με πρωτοβουλία προφανώς του ιεράρχη και πάντως με τη συναίνεσή του, η πόλη των Ιωαννίνων, ο κληρος, οι άρχοντες, οι επικεφαλής των συντεχνιών και όλο το πλήρωμα των χριστιανών της επαρχίας, μετά τη διαπίστωση ότι λόγω της άκαταστασίας που επικρατούσε στο ζήτημα της δοσοληψίας των προικίων παρουσιάζονταν εντάσεις και άδικιες στους κόλπους της τοπικής κοινωνίας, αποφάσισαν όμόφωνα σε Γενική Συνέλευση να συγκροτήσουν κώδικα κανόνων που θα ρύθμιζαν έφεξής την προικοδοσία²³. Ο κώδικας αυτός μνημονεύεται στο κείμενο ως *Ιερὸς Κώδιξ (Sacro Codice)* ή ως *Τόμος (Tomo)*²⁴. Στα χρόνια του μητροπολίτη Γρηγορίου²⁵, ο *Τόμος* ανανεώθηκε²⁶, αλλά στη συνέχεια, πάντα σύμφωνα με το κείμενο της ιταλικής μετάφρασης, χρειάστηκε και πάλι να αναμορφωθεί, όποτε το 1744 οι άρχοντες των Ιωαννίνων, οι επικεφαλής των συντεχνιών και το χριστεπώνυμο πλήρω-

20. Βλ. παρακάτω, έκδοση του έγγραφου.

21. Βλ. Π. Δ. Μιχαηλάρη, «Ιωάννινα ή Μυτιλήνη; Νέα στοιχεία για την πρώτη γνωστή απόπειρα παρέμβασης στην προικοδοτική διαδικασία (αρχές 18ου αϊ.)», *Ο Εραμιστής* 28 (2011), 121–139 (όπου συγκεντρωμένη ή σχετική με το θέμα βιβλιογραφία).

22. Ο Κλήμης διετέλεσε μητροπολίτης Ιωαννίνων κατά τα έτη 1680–1715 (Μιχαηλάρης, «Ιωάννινα ή Μυτιλήνη;», ό.π., σ. 122 σημ. 6).

23. Βλ. παρακάτω, έκδοση του έγγραφου.

24. Ό.π.

25. Ο Γρηγόριος διετέλεσε δύο φορές μητροπολίτης Ιωαννίνων: α) 1736–1767 και β) 1771–1776 (Μιχαηλάρης, «Ιωάννινα ή Μυτιλήνη;», ό.π., σ. 123 σημ. 8).

26. Η ανανέωση πρέπει να έγινε κατά το διάστημα μεταξύ των ετών 1736 και 1743, αφού ο νέος *Τόμος* συγκροτήθηκε το 1744, *επιτροπέυοντος* του αρχιδιάκονου Μητροφάνους, *απόντος* του Γρηγορίου (μνεία των δύο τελευταίων και στην απόφαση του μητροπολίτη Παΐσιου· βλ. παρακάτω, σ. 158).

μα της πόλης, συγκεντρώθηκαν στο μητροπολιτικό μέγαρο και επιτροπέυοντος του αρχιδιάκονου Μητροφάνη, λόγω απουσίας του μητροπολίτη Γρηγορίου, προέβησαν σε νέα επικύρωση των δύο *Τόμων*, οι όποιοι είχαν συγκροτηθεί ό μὲν πρώτος επί Κλήμεντος ό δὲ δεύτερος επί Γρηγορίου, με όρισμένες άλλαγές σε διάφορα σημεία που κρίθηκαν αναγκαίες. Οι διατάξεις που ρύθμιζαν τα ζητήματα προικοδοσίας ήταν δεκαπέντε και αφορούσαν το ύψος της παρεχόμενης προίκας, ανάλογα με την εύπορία και την κοινωνική τάξη (*ordine*) στην όποία ανήκε ή οικογένεια²⁷, τα δώρα του γάμου που προσφέρονταν από τα δύο μέρη, την έκτίμηση της προίκας, τους μάρτυρες κατά την καταχώριση των γάμων στον *Ιερὸ Κώδικα*, την προκαταβολή (*καπάρα*) που δινόταν στον άρραβώνα, τέλος τα πρόστιμα και τις εκκλησιαστικές ποινές²⁸ που επιβάλλονταν σε όσους παρέβαιναν τους κανονισμούς. Η φύλαξη του *Τόμου* και ή φροντίδα για την τήρηση των διατάξεων και για την επιβολή των ποινών ανατέθηκε στους τοπικούς άρχοντες, οι όποιοι με τη λήξη της θητείας τους στα διοικητικά όργανα της πόλης όφειλαν να τον παραδίδουν στους διαδόχους τους. Ορίστηκε επίσης ότι μετά τη λήξη της θητείας δέκα κατά σειρά προυχόντων, υπεύθυνων για την τήρηση των προικοδοτικών αποφάσεων, ή πολιτεία θα αποφάσιζε για τυχόν ανανέωση του κειμένου του *Κώδικα* ή τροποποίησή του. Οι πρώτοι άρχοντες που ανέλαβαν την εύθύνη φύλαξης και εφαρμογής των διατάξεων του *Τόμου* ήταν ό Ευστάθιος Σουγδουρής, ό Νικολό Μπονκόττης και ό Δημήτριος Θεμελής. Υπεύθυνοι για την επιβολή τιμωρίας στους άπειθοῦντες ήταν, εκτός από τους άρχοντες, και οι πρόεδροι των συντεχνιών. Το κείμενο, υπογεγραμμένο από τον αρχιδιάκονο της μητροπόλεως Ιωαννίνων Μητροφάνη, ήταν ακριβές αντίγραφο του καταχωρισμένου στον *Ιερὸ Κώδικα* πρωτοτύπου, όπως βεβαίωσαν ό Γαβριήλ Δυρραχίου, βοηθός επίσκοπος (*vescono suf-*

27. Σύμφωνα με αυτήν τη διαστρωμάτωση που στηριζόταν σε οικονομικά κριτήρια, ή κοινωνία χωριζόταν σε έξι κατηγορίες (τάξεις)· βλ. παρακάτω, έκδοση του έγγραφου.

28. Για τις εκκλησιαστικές ποινές βλ. γενικά Π. Δ. Μιχαηλάρη, *Άφορισμός. Η προσαρμογή μιᾶς ποινής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 2004², σ. 57–80. Στον *Τόμο* σημειώνεται ότι έπρεπε να επιβάλλονται στους παραβάτες οι εκκλησιαστικές ποινές που είχαν όριστεί την εποχή των μητροπολιτών Κλήμεντος, Γρηγορίου και Ιεροθέου. Ο Ιεροθέος Ράπτης διαδέχθηκε στη μητρόπολη Ιωαννίνων τον Κλήμεντα (1716–1735)· βλ. Φ. Γ. Οικονόμου, *Η εκκλησία της Ηπείρου. Ίδρυσις, όργάνωσις και εξέλιξις αυτής*, Αθήνα 1982, σ. 75.

fragans), επίτροπος του μητροπολίτη Ίωαννίνων²⁹, και οι άρχοντες Άναστάσιος Δρόσος, Άλέξιος Κρομμύδης, Χατζή Πολύζου Χατζή Κυρίτσης, Δημήτριος του Άθανασίου και Αναστάσιος Άργύρης Βρεττός. Το 1797, ο Ίωάννης Γινοβέλλης³⁰, δημόσιος νοτάριος στην Πρέβεζα, βεβαίωσε το γνήσιο των υπογραφών των μαρτύρων, και ο Ίωάννης Λίτινος, δημόσιος έλεγκτής στη Βενετία, πιστοποίησε την ακρίβεια της μετάφρασης από τα έλληνικά στα Ιταλικά.

Τα στοιχεία που περιέχει το κείμενο της Ιταλικής μετάφρασης του *Τόμου η Τερού Κώδικα* οδηγούν άβιαστα στη διαπίστωση ότι ο τελευταίος ταυτίζεται με τον *Τόμο των Προικών* που είχε επικυρώσει με μητροπολιτική πράξη ο Ίωαννίνων Παΐσιος το 1776³¹. Με βάση το έγγραφο του Παΐσιου, όπου η αναφορά στον *Τόμο*, σε συνδυασμό με πατριαρχικό γράμμα, το οποίο απέδωσε στον Καλλίνικο Β΄ και υπέθεσε ότι χρονολογείται το 1701, ο Γεδεών υποστήριξε ότι η πρώτη προσπάθεια συγκρότησης προικοδοτικών κανόνων έγινε στη μητρόπολη Ίωαννίνων. Όμως, όπως απέδειξε ο Μιχαηλάρης, το πατριαρχικό γράμμα που δημοσίευσε ο Γεδεών, αποδίδοντάς το στον Καλλίνικο και χρονολογώντας το το 1701, δεν φέρει όνομα πατριάρχη, είναι κολοβό και άχρονολόγητο, γεγονός που κατέστησε άμφιβολη τη θεωρία του λογίου του 19ου αιώνα³². Έπιπλέον, πατριαρχικό γράμμα του 1705 που αναφέρεται στην προικοδοσία, το οποίο εντόπισε ο Μιχαηλάρης στον κώδικα της μητροπόλεως Μυτιλήνης, προσέφερε στον τελευταίο, χαλκέντερο έρευνητή, την τεκμηριωτική βάση, για να θέσει μετά από συστηματική και διεξοδική μελέτη των στοιχείων του εγγράφου το έρώτημα σε ποιά περιοχή, τα Ίωάννινα ή τη Μυτιλήνη, έλήφθησαν οι πρώτες προικοδοτικές αποφάσεις³³. Δύο

29. Για τον επίσκοπο Δυρραχίου και μετέπειτα Σταγών Γαβριήλ βλ. Γ. Μανόπουλος, «Ο από Δυρραχίου επίσκοπος Σταγών Γαβριήλ (1808-1815) και πρώην ηγούμενος της Μονής Τσουκάς Ίωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 37 (2003), 235-298· ο ίδιος, «Ο επίσκοπος Σταγών Γαβριήλ (1808-1815) ως χορηγός», *Πρακτικά του Γ΄ Ιστορικού Συνεδρίου Καλαμπάκας* (7, 8 και 9 Σεπτεμβρίου 2007), Καλαμπάκα 2010, σ. 241-245, ιδιαίτερα 242-243.

30. Η οικογένεια Γινοβέλλη είναι γνωστή στην κοινωνία της Πρέβεζας στα τέλη του 18ου και άρχές του 19ου αιώνα· βλ. Ρόδη Σταμούλη, «Πολιτικές κινητοποιήσεις των Πρεβεζάνων μετά τον 'χαλασμό' (1798-1801)», *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά* 6 (2000), 322 σημ. 61. Ευχαριστώ την κυρία Ρόδη Σταμούλη για τη βιβλιογραφική υπόδειξη.

31. Μιχαηλάρης, ό.π., σ. 122.

32. Ό.π., σ. 128-129.

33. Ό.π., σ. 129-132 (133-136: έκδ. του πατριαρχικού γράμματος του 1705).

εντούτοις ένδειξεις συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι στα Ίωάννινα και όχι στη Μυτιλήνη πρέπει να είχαν για πρώτη φορά ρυθμιστεί ζητήματα προικοδοσίας. Στο πατριαρχικό έγγραφο του 1705 που αναφέρεται στη δοσοληψία της προίκας, όπως αυτή θα ίσχυε στη Μυτιλήνη, γίνεται λόγος για ένα μόνο άρθρο (μία διάταξη ή συνθήκη) που άφορα την κατάργηση της παλαιάς συνήθειας να μεταβιβάζεται όλη ή πατρική περιουσία ως προίκα στην πρωτότοκη κόρη και την επέκταση της προικοδοσίας στα υπόλοιπα παιδιά, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση των γονιών τους³⁴. Αντίθετα, ο *Τόμος των Προικών* δεν περιέχει μόνο μία συγκεκριμένη διάταξη, αλλά ένα σύνολο κανόνων που άφορούν την προικοδοσία, γεγονός που επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι η πρώτη σοβαρή προσπάθεια για την αντιμετώπιση της άταξίας που επικρατούσε στην πρακτική της προικοδοσίας είχε γίνει στα Ίωάννινα, δεδομένου ότι εκεί συγκροτήθηκε ένα σώμα προικοδοτικών κανόνων. Η δεύτερη ένδειξη έχει σχέση με τη χρονολόγηση των τεκμηρίων, καθώς η συγκρότηση του *Τόμου των Προικών* μπορεί να προηγηθεί χρονολογικά του πατριαρχικού γράμματος του 1705 που άφορα τη Μυτιλήνη. Ο πρώτος *Τόμος*, όπως ήδη αναφέρθηκε, συγκροτήθηκε την εποχή του μητροπολίτη Ίωαννίνων Κλήμεντος, στο διάστημα δηλαδή από το 1680 ως το 1715, όποτε δεν αποκλείεται να είχε συνταχθεί πριν από το 1705, κατά τα πρώτα δηλαδή χρόνια από την ανάρρηση στον μητροπολιτικό θρόνο του Κλήμεντος. Άνεξάρτητα ώστόσο από την απόδοση στα Ίωάννινα ή στη Μυτιλήνη της πρώτης άπόπειρας για τη ρύθμιση της προικοδοσίας, σημασία έχει το γεγονός ότι στα τέλη του 17ου ή στις άρχές του 18ου αιώνα σε διάφορες περιοχές του έλληνικού χώρου παρατηρείται προσπάθεια συγκρότησης κανόνων, με σκοπό τον καθορισμό του τρόπου μεταβίβασης προικώας περιουσίας από τους γονείς στα παιδιά τους.

Άς ξαναγυρίσουμε στους Μαρούτσηδες και στις έριδες για κληρονομικά ζητήματα που είχαν διαταράξει τις μεταξύ των μελών της οικογένειας σχέσεις. Βασική αίτια των διενέξεων ήταν, όπως μαρτυρούν οι πηγές μας, η προικοδοσία, η όποια είχε άπασχολήσει την πάμπλουτη αυτή οικογένεια ήδη από τα τέλη του 17ου αιώνα. Πράγματι, το 1693, ο Πάνος Μαρούτσης, σε έπιστολή που είχε στείλει από τα Ίωάννινα προς τον συμπέθερό του Νικόλαο Γλυκύ στη Βενετία³⁵, αναφέρεται στη δικα-

34. [...] την κοινήν ταύτην συνθήκην και διάταξιν [...]: ό.π., σ. 135.

35. Η έπιστολή σώζεται στο Κρατικό Άρχείο της Βενετίας (*Duca di Candia* b. 52, φφ. 57r-58v) και έχει έκδοθει από τον Κ. Δ. Μέρτζιο («Ο Μικρός Έλ-

στική διαμάχη που είχε με τον άνηψιό του (γιό τής αδελφής του) Ίωάννη Πάνο, σχετικά με το προικιό που είχε δώσει ο πατέρας του Μαρούτσης στη θυγατέρα του, μητέρα του Ίωάννη. Στην επιστολή του ο Πάνος Μαρούτσης έγραφε ότι το προικοσύμφωνο είχε χαθεί, σημειώνοντας ότι είχε περάσει από τη σύνταξή του μεγάλο χρονικό διάστημα (ο κερός πολλης), ότι είχαν μεσολαβήσει από τότε πολλές ασθένειες και θάνατοι (νοσι θανατικων απερασασι) κι ακόμη ότι η οικογένεια ήταν «μετατοπισμένη» (τα προικοσηφωνα ηνε χαμενα μαληστα οπου ημεστε και μετατοπισμενη), έννοώντας προφανώς ότι είχε φύγει από την Παραμυθιά και είχε εγκατασταθεί στα Ίωάννινα. Έγραφε, ακόμη, ότι στον τόπο του δεν υπήρχε ή συνήθεια να καταχωρίζονται τα προικοσύμφωνα σε βιβλία (τα προικοσηφωνα εις τούτους τους τοπους δεν ρεγηστράρωνται). Άραγε ήταν άληθής ο ισχυρισμός του Πάνου Μαρούτση ότι το προικοσύμφωνο τής αδελφής του είχε χαθεί ή μήπως γνώριζε ότι ο Ίωάννης είχε δικιο και άρα εύρισκε δικαιολογίες, για να αποφύγει να του έξοφλήσει το μέρος τής προίκας που δεν είχε καταβληθεί από τον πατέρα του; Οι πηγές μας δεν δίνουν σχετική με το ζήτημα απάντηση, όπως επίσης δεν προσφέρουν πληροφορίες ως προς την τελική έκβαση του δικαστικού αγώνα μεταξύ τής Εύφροσύνης, των έτεροθαλών αδελφών της και των θείων της Μαρούτσηδων. Το μόνο βέβαιο είναι ότι οι έριδες μεταξύ των μελών τής οικογένειας Μαρούτση είχαν κρατήσει πάνω από μισό αιώνα. Η επικύρωση τής Ιταλικής μετάφρασης του *Τόμου των Προικιών* που έγινε στη Βενετία στις 4 Μαΐου 1797 δείχνει ότι τη χρονιά εκείνη μέλη τής οικογένειας σκόπευαν να θεμελιώσουν, ενώπιον των αρχών, τις οικονομικές διεκδικήσεις τους με βάση άκριβώς το περιεχόμενο των διατάξεών του. Άλλα λίγες μέρες αργότερα, το πολιτικό σκηνικό θα αλλάξει ριζικά στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία τής Βενετίας. Στις 12 Μαΐου, ο δόγης τής Βενετίας θα παραιτηθεί και στις 16 του ίδιου μήνα, ο Ναπολέων θα τον διαδεχθεί στη βενετική κυβέρνηση.

Οι έντονες μακρόχρονες αντιπαραθέσεις που όχι λίγες φορές ταλαιπωρούν μεγάλες οικογένειες δημιουργούνται συνήθως, όταν έξίσου με-

ληνομνήμων», ό.π., 42-44). Εύχαριστώ τον κύριο Χρήστο Ζαμπακόλα για την υπόδειξη του έγγραφου. Για τον Νικόλαο Γλυκύ, ιδρυτή τής οικογενειακής επιχείρησης των Γλυκύδων στη Βενετία βλ. Γ. Βελουδής, *Το έλληνικό τυπογραφείο των Γλυκύδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή τής Τουρκοκρατίας*, [Αθήνα] 1987, σ. 17 κ.έ. Ο γιός του Νικολάου Γλυκύ, Μιχαήλ, είχε νυμφευτεί την Άγγελική, κόρη του Πάνου Μαρούτση (ό.π., σ. 17).

γάλες είναι οι περιουσίες τους, όπως ήταν ή περίπτωση τής οικογένειας Μαρούτση. Όσο για τον *Τόμο των Προικιών*, φαίνεται πως σε όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα οι διατάξεις του έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο στην επίλυση διαφορών οικογενειακού δικαίου.

Ο ΤΟΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΟΙΚΩΝ

Ίωάννινα, 1744, 5 Αύγουστου
 Πρέβεζα, 1797, 26 Μαρτίου, 7 Ἀπριλίου
 Βενετία, 1797, 4 Μαΐου

Περίληψη: Μετάφραση στα ἰταλικά τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου *Τόμου τῶν Προικῶν* ποὺ εἶχαν συγκροτηθεῖ ὁ πρῶτος τὴν ἐποχὴ τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων Κλήμεντος καὶ ὁ δεύτερος τὸν καιρὸ τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων Γρηγορίου.

Στὸ προοίμιο ἐπισημαίνεται ἡ ἀνάγκη νὰ διοικοῦνται ἐνάρετα οἱ πόλεις καὶ μνημονεύονται ρήσεις τοῦ Σολομῶντος καὶ τοῦ ἁγίου Παύλου ποὺ ἀφοροῦν τὴ χρηστὴ ὀργάνωση μιᾶς πολιτείας. Στὴ συνέχεια, ἀναφέρεται ὅτι οἱ κάτοικοι καὶ οἱ ἄρχοντες τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων, ἐνεργῶντας μὲ γνώμονα τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν, μετὰ τὴ διαπίστωση ὅτι ἐπικρατοῦσε σύγχυση καὶ ἀκαταστασία στὸ ζήτημα τῆς προικοδοσίας, συνῆλθαν μὲ τὴ συναίνεση τοῦ μητροπολίτη Κλήμεντος σὲ Γενικὴ Συνέλευση καὶ ἀποφάσισαν νὰ θέσουν κανόνες, μὲ βάση τοὺς ὁποίους θὰ γινόταν ἐφεξῆς ἡ προικοδοσία. Οἱ προικοδοτικὲς αὐτὲς διατάξεις καταχωρίστηκαν σὲ «Ίερὸ Κώδικα» ποὺ ὀνομάστηκε *Τόμος*, ὁ ὁποῖος ἀνανεώθηκε ἀργότερα, στὰ χρόνια τοῦ μητροπολίτη Γρηγορίου. Ὅμως, καὶ πάλι οἱ ἀνωμαλίες δὲν διορθώθηκαν, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν ἐπίτροπος τῆς μητροπόλεως ὁ ἀρχιδιάκονος Μητροφάνης (ἀπόντος τοῦ μητροπολίτη) νὰ συνεδριάσουν στὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο οἱ ἄρχοντες, οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν συντεχνιῶν καὶ τὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα καὶ νὰ προβοῦν στὴν ἀνανέωση τοῦ *Τόμου*, μὲ διορθώσεις καὶ προσθήκες.

Ὁ ἀνανεωμένος *Τόμος* περιεῖχε διατάξεις, σύμφωνα μὲ τίς ὁποῖες καθοριζόταν τὸ ὕψος τοῦ ποσοῦ τῆς προίκας ποὺ δινόταν στὴν κόρη, ἀνάλογα μὲ τὴν κοινωνικὴ θέση τῆς οἰκογένειας. Περιεῖχε, ἀκόμη, διατάξεις σχετικὲς μὲ τὰ γαμήλια δῶρα, τὴν ἐκτίμηση τῆς προίκας καὶ τῶν κινητῶν ποὺ τὴ συνόδευαν, τὸν ἀρραβῶνα, τὴν καταχώριση τοῦ γάμου στὸν *Ίερὸ Κώδικα*, τοὺς μάρτυρες, τὰ χρηματικὰ πρόστιμα ποὺ ὀφείλαν νὰ καταβάλλουν στὸν μητροπολιτικὸ ναὸ ὅσοι δὲν συμμορφώνονταν μὲ τοὺς κανόνες, τέλος, καὶ τίς ἐκκλησιαστικὲς ποινὲς ποὺ ἐπιβάλλονταν στοὺς παραβάτες, ὅπως αὐτὲς εἶχαν ὀριστεῖ τὴν ἐποχὴ τῶν μητροπολιτῶν

Κλήμεντος, Ίεροθέου καὶ Γρηγορίου. Ἐπίσης, ἀποφασίστηκε νὰ ἀνατεθεῖ ἡ φύλαξη καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὴν τήρηση τῶν κανόνων στοὺς ἄρχοντες τῆς πολιτείας. Οἱ πρῶτοι ἄρχοντες ποὺ ἀνέλαβαν καθήκοντα ἦταν ὁ Εὐστάθιος Σουγδουρῆς, ὁ Νικολὸ Μπονκόττης καὶ ὁ Δημήτριος Θεμελῆς.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ *Τόμου* ἐπικύρωσε μὲ τὴν ὑπογραφή του ὁ Μητροφάνης, ἀρχιδιάκονος [τῆς μητροπόλεως] Ἰωαννίνων, ἐνῶ στὸ ἀντίγραφο τῆς μετάφρασης παραλείπονται οἱ ὑπογραφὲς τῶν ἀρχόντων. Ἀκολουθοῦν οἱ ὑπογραφὲς τῶν Γαβριὴλ Δυρραχίου, βοηθοῦ ἐπισκόπου, ἐπιτρόπου τοῦ μητροπολίτη Ἰωαννίνων, Ἀναστασίου Δρόσου, Ἀλεξίου Κρομμύδη, Χατζῆ Πολύζου Χατζῆ Κυρίτση, Δημητρίου τοῦ Ἀθανασίου καὶ Ἀναστασίου Ἀργύρη Βρεττοῦ, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴ σειρά τους βεβαίωσαν τὴ γνησιότητα τοῦ ἀντιγράφου.

Στις 26 Μαρτίου 1797, στὴν Πρέβεζα, ὁ Μαρίνος Λουρόπουλος καὶ ὁ Δημήτριος Ἰωάννης Κοντούρης (*Conduri*) βεβαίωσαν, ἐνώπιον τοῦ νοταρίου Ἰωάννη Γινοβέλλη, ὅτι οἱ πιὸ πάνω ὑπογραφὲς εἶναι γνήσιες. Στις 7 Ἀπριλίου τοῦ ἴδιου ἔτους, ὁ Angelo Venier, ἔκτακτος προνοητῆς τῆς Λευκάδας καὶ ἐπιτηρητῆς τῆς Πρέβεζας καὶ τῆς Βόνιτσας βεβαίωσε τὸ γνήσιο τῆς ὑπογραφῆς τοῦ νοταρίου. Τέλος, στις 4 Μαΐου, στὴ Βενετία, ὁ Ἰωάννης Λίτινος, δημόσιος ἐλεγκτῆς (*revisore*), βεβαίωσε ὅτι ἡ μετάφραση ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ στὰ ἰταλικά, μετὰ ἀπὸ τὸν ἐλεγκχο ποὺ ἔκανε ὁ ἴδιος, ἦταν ἀκριβῆς.

Traduzione dal greco della copia accurata, tratta dal Tomo originale.

Rinovazione e conferma del primo e secondo Tomo, compilato sotto il pontificato del monsignor Clemente, celebre prelado e di quello rinnovato ne' tempi dell' illustrissimo monsignor Gregorio, nostro signore.

Reccamente in vero e molto bene filosofando, opinò il sapientissimo Salomone intorno all' ordine avanzamento e durazione delle città, dicendo ne' suoi proverbj che benedictione justorum civitas ex altabitur. Imperciocché, siccome nel corpo umano qualora i suoi membri si conservano intieri e sani (ἀκολουθεῖ e διαγραμμ.), liberi d' ogni genere di difetto e ciascuno di essi perfettamente e liberamente fa il suo officio, allora è vegeto ed in abitudine buona il composto e costruito dai medesimi, esente da incomodi ed indisposizioni. Così, qualora in qualsisia città, ognuno de' concittadini e abitatori di quella, secondo la particolar incumbenza e grado suo, lietamente siegue il bene, riputando essere fregio vero il fregio della virtù e andando dietro a quello che conferisce al vantaggio comune, non solamente quod suum est querens, giusta il detto di San

Paolo, il vaso dico dell'elezione, sed quod alterius, avendo egli questo solo scopo che si osservi il buon ordine pubblico; in quel caso, la città, siccome quella che è abitata e governata da tali cittadini, non pur diviene prosperevole e grande, ma altresì superiore alle altre e più illustre di tutte e da ognuno è ammirata, ancorchè nel numero degli abitatori, nella lunghezza e larghezza del circuito e negli altri ornamenti apparsca essere inferiore, imperciocchè è vero quel detto sentenzioso che non è buono il grande, ma il buono è grande. Laonde la lode, l'ornamento e la bellezza d'ogni città e paese non consiste nè nell'antichità de'suoi edificj, nè nell'estensione e splendor de' palazzi, nè nella grandezza de'tempj, nè nell'abbondanza de' viveri, nè nella varietà delle mercanzie e de' negozj, nè nell'ingegno degli artefici, neppure nell'amenità della sua situazione o nella temperie dell'aria o nell'abbondanza delle ^{σ.2} acque, nè finalmente in alcuno degli altri beni caduchi che in essa si trovano; il solo ornamento suo consiste nella sua buona amministrazione e nella virtù de'suoi abitatori. Questo sì è il vanto de' cittadini, quest'è la lode d'una città e la sicurezza sua ed avanzamento. Imperciocchè una città di tal fatta è sostenuta su d'inconcusse e ferme colonne ed è fondata, come dice la bocca veritiera di Gesù Cristo, sulla pietra, nè essa teme veemenza di venti, nè irruzione di fiumi, nè alcun'altra cosa contraria, ma ella resiste a tutto quello che le si oppone, con una forza, per dir così, eguale a quella del diamante.

Quegli adunque che per l'addietro sono stati abitatori e governatori di questa città di Giannina, avendo posto mente a queste cose e considerato, avendo lo scapito e 'l disordine che nasce dagli eccessivi e soverchiamente ricchi donativi che farsi sogliono prima del matrimonio e dagli strabocchevoli doni che si fanno a mezzanotte sensali de' matrimonj, nonchè dal gareggiare della maggior parte della gente in tali cose, et inoltre vedendo l'insoffribil danno e pericolo che a tutti minacciavasi e le risse e gl'inconvenienti che da simili cose ne pullulavano e i giornalieri parlamenti che si facevano, e prevedendo quello che succederebbe, se a tali cose non si porgesse rimedio, riguardando sopra tutto all'universal giovamento, siccome quegli che non erano dominati dall'amor proprio, ma desideravano il buon ordine nel lor paese, mossi dal divino zelo, sotto il pontificato del monsignor Clemente di felice memoria, convocati in una generale e pia assemblea e considerando seriamente quanto smoderata era la roba e'l danaro che per dote si dava, nonchè i donativi che prima delle nozze si davano ed altre cose concernenti i matrimonj,

e inoltre gli onorarj che si profondevano a mediatori, proposti allora e discussi varj pareri, parve a tutti ragionevole e conveniente (e con unanime consenso del mentovato prelado monsignor Clemente e de'signori che allora presiedevano e del rimanente ceto de' fedeli, si decretò) ^{σ.3} che si determinasse la misura della dote e tutto quello che conferisce a questo argomento nelle differenti condizioni e gradi proporcionalmente giusta il potere d'ognuno, secondo che il tempo richiedeva allora e che a tutti tornava conto. Per il chè, avendo essi generosamente e con desterità reciso quell'indeterminato e disordinato modo di dotare, ridussero il tutto in un ordine mirabile ed oltracciò assicurando e munendo l'unanime ed utile lor sentenza, col pronunciare contro a trasgressori gravissime ecclesiastiche censure, la estesero e spiegaronο in un Codice che Tomo appellarono, e ciò a perpetua memoria e conservazione, e non pur fino a qui faticarono questi buoni cittadini, ma anche dappoi, mostrando zelo fervoroso in ciò, anno eziandio coll'opera corroborato il Tomo medesimo, e così per lo spazio di non pochi anni il Tomo conservossi immutabile ed inviolabile nè accadeva nulla d'assurdo nè matrimonj che allora si contraevano nè cosa alcuna che arrecasse scandolo, risse e sparliamenti, come per lo innanzi, ma tutto si passava in piena pace e con ordine. Nondimeno non sappiamo come, dopo alquanto tempo, trascurato questo Tomo, si osservava da molto pochi e il male cominciava a ripullulare e a poco a poco divenir maggiore, tal chè il buon ordine (di cui niuna cosa è migliore e più giovevole) degenerava in disordine e nascevano gl'inconvenienti stessi di prima. Quindi è che sotto il pontificato dell'illustrissimo monsignor Gregorio, nostro signore, si fa un rinnovamento di esso Tomo e si richiamarono a memoria le cose contenute in quello, però con qualche cambiamento delle cose che si richiedevano in que'tempi. Ma posciachè, a cagione d'alcuni particolari circostanze e vicissitudini di cose, una tal rinnovazione del Tomo non ebbe il conveniente stabilimento e fermezza sua e le doti più e più si aumentavano e il disordine si faceva vie più notevole, riflettendo a ciò i nobili signori e i capi delle arti e tutti gli altri del ceto cristiano e prevedendo che, se non vi si ponesse argine a questa non buona gara e ^{σ.4} pernicioso disordine, non molto tempo dappoi il male diverrebbe incorrigibile e'l pregiudizio irrimediabile e quel ch'è peggio la maggior parte de' cristiani per le trasgressioni incorrerebbero nell'ecclesiastiche censure (di cui niuna cosa è peggiore), in assenza dell'illustrissimo monsignor nostro signore e fungendo per permissione di Sua Santità Illustrissima l'uffizio di vicario

il reverendissimo arcidiacono domino Metrofane, si congregarono tutti spontaneamente nel palazzo metropolitano ed insieme considerando e con maturità esaminando la prima e seconda decisione contenuta nel Tomo, tutti insieme con unanime consenso giudicarono esser utile e ragionevole ratificare e di nuovo confermare il Tomo stesso ed approvare quanto nel medesimo si contiene. Ma poichè alcune cose in que' tempi sancite e allora convenienti, nonchè a tutti vantaggiose ne' tempi seguenti, richiedevano un qualche cambiamento coll'aggiugnervi o detrarvi qualche cosa, concordemente risolvettero di fare ancor ciò, vale a dire emendar quello che emenda e correzione abbisognava, e ciò a perpetua osservazion e conferma del Tomo e ad universale soddisfazione. Or la riforma e confermazion delle cose nel Tomo è questa:

Capitolo 1. Per le persone del primo ordine o classe, le doti che ascendeano sino a 80 migliaja si decretò che si dessero sino a migliaja 120 e la roba da fare stimare che accompagnar dee la dote giugnesse sino a migliaja 60.

2do. Per quelle del secondo, le doti che ascendeano a migliaja 60 che si dessero 90 e la robba accompagnante la dote fosse sino a 45 migliaja.

3zo. Per quelle del terzo, ch' erano sino a 40, che si dessero sino a 60 migliaja e la roba che la dote accompagna sino a 30 migliaja.

4to. Per quelle del quarto, che si dessero migliaja 40 e la robba accompagnante la dote sino a migliaja 20.

5to. Per quelle del quinto, che si dessero sino a 30 migliaja e la robba accompagnante la dote sino a 15 migliaja.

6to. Per quelle del sesto, che si dessero sino a 20 migliaja e quello che l'^{σ.5} accompagna sino a 10 migliaja.

E così fu determinato e sancito per tutti gli ordini ed ognun debbe esattamente ed inviolabilmente osservare il decretato per il proprio suo ordine e condizione, si per quello che riguarda il contante che per quello che à relazione alla roba che accompagna la dote. Quanto poi agli altri ordini inferiori, anno facoltà ambedue le parti accordarsi a lor piacere. Nondimeno anch' essi inviolabilmente osservar debbono quella limitazione nelle cose che accompagnano la dote, cioè che si dia a proporzione dalla roba da fare stimare la metà della somma del contante, giusta il primo Codice e che in niun ordine si debba far altrimenti.

Oltracciò fa d'uopo che si osservino costantemente ed immutabilmente ancor queste cose, come quelle di sopra che con comun consenso furono sancite e decretate.

1mo. Che i doni soliti darsi al mezzano che questi si dieno, giusta l'antico Codice, a 5 per 100 quanto a contanti, e di questi le due parti ricevano i parenti e la terza l'abbiano i mediatori.

2ndo. Che non si dovesse da veruna delle parti farsi promessa in verun modo nè immediatamente nè mediatamente nè palesamente o di nascosto nè si dovesse prima delle nozze consegnar la dote.

3zo. I marj*, così detti³⁶, i quali per consuetudine si mandavano, che non si dovessero più mandare, neppure si dovesse mandar danaro, giusta la già invalsa consuetudine.

4to. Ma poichè negli ordini mentovati si fa aumento a proporzione, si decretò che si dovesse fare la stima della robba accompagnante la dote vie più esatta e senza parzialità e con pura coscienza dalle persone che vi si trovassero nel tempo della stima.

5to. Nel tempo in cui si debbe registrare un matrimonio nel Sacro Codice, si debbono chiamare per esservi presenti quelle persone acìò destinate per ben esaminare questo matrimonio e doppiò ^{σ.6} registrarlo.

6to. Se fosse stata promessa una casa invece di contanti, bisogna farla stimare da' periti dal pubblico destinati.

7mo. Quando sarà compito l'Arrabone, vale a dire quando sarà data la caparra o sarà registrato il matrimonio nel Sacro Codice, coll' intervento di due o tre persone, insieme col paroco della contrada, si stabilì e si decretò che l'Arrabone fosse indissolubile e il nuzial contratto immutabile. Parimente, se si avrà cambiato l'anello e sarà stato dato il dono à mezzani e il contratto nuziale per mano del sacerdote, ancor quest' Arrabone esser dee costante e indissolubile, pur nondimeno quel sacerdote e paroco è obbligato, sotto pena di esser sospeso, participar tal Arrabone all'ordinario o al di lui vicario e alle persone destinate alla custodia del Tomo, e ciò dopo esser dati gli onorarij a' mediatori e dopo il contratto nuziale e lo scambiamiento dell'anello.

8mo. Chiunque osasse mostrarsi temerariamente disubbidiente col promettere e dare dote più dello stabilito e fosse convinto trasgredir le cose sancite nel presente Codice, questi, se sarà scoperto prima della

36. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω σὲ λεξικά τῆ σημασίας τῆς λέξης *marj*. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὰ ζῶα (γελάδια, κριάρια, τράγους) ποὺ συνήθιζαν νὰ κομίζουν ὡς δῶρα (καλησυχία) στοὺς μελλονύμφους οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ προσκαλεσμένοι τους, λίγες μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν τέλεση τοῦ γάμου, τὰ ὁποῖα ἀφοῦ τὰ ἐσφαζαν τὰ ἐτρωγὰν σὲ συνεστίαση (βλ. Ἀραβαντινός, *Περιγραφή τῆς Ἡπείρου*, σ. 378).

nuzial benedizione, questa non possa più conseguire, anzi dee soggiacere l'una parte e l'altra alla multa di 150 piastre, ciascuna da darsi alla chiesa metropolitana; che, se questa colpa si sarà scoperta dopo la benedizione, la multa sia di piastre 300 per ciascheduna delle parti, ma non perciò si faccia divorzio; che se alcuno si mostrasse anche in questo disubbidiente soggiaccia à gastighi sì dal giudice ecclesiastico che del secolare e sia da tutti perseguitato in ogni modo qual trasgressore.

9no. Finalmente, chiunque rigettasse l'Arrabone o promessa, la quale fu ratificata mediante l'essere questa registrata nel Sacro Codice e mediante lo scambiamiento degli anelli e per i doni ^{σ.7} dati à mezzani e a quegli che scrissero il nuziale contratto, come di sopra s'è detto, e ciò senza alcun legittimo impedimento, questo tale soggiaccia alla scomunica e all'ecclesiastiche censure e in questa città non possa più congiungersi con alcuna in matrimonio. Oltracciò, se di sua propria volontà o per commissione altrui i mediatori promettessero più ricca dote e che si comprovasse ciò per testimonj, questi altresì sieno gastigati colle pene da lor meritate.

In quest'anno furono destinati ed eletti per la formazione di questo Sacro Codice e per lo stabilimento di quanto è in esso contenuto quel che furono i presidenti di questa città nell'anno precedente, i quali furono i signori Eustazio Sugdurà, Niccolò Boncotte, Demetrio Temele, ma quando sarà compito l'anno corrente debbano assumere la custodia del Codice coloro che succederanno nella stessa pressidenza e ciò continui per l'avvenire nelle successioni di essi presidenti della città, fino acchè si compiano le dieci ratte ed appresso si faccian nuovi provvedimenti. Debbono poi i pro tempore presidenti esaminar diligentemente e con fervore le materie di questo Sacro Codice, giusta l'unanime decisione ed autorità ad essi conferita col trovarsi presenti nel registro de' matrimonj e col prender informazione dei contratti da' parrochi e col diligentemente esaminare le doti che si danno, giusta l'ordine e condizione. E a perpetua conferma e sicurezza promettono à medesimi la nobiltà e i capi delle arti e tutti gli altri far sì che il trasgressore di questo Sacro Tomo non rimanga impunito.

Tutte queste cose furono stabilite e decretate con unanime consenso del reverendo arcidiacono domino Metrofane, vicario di questa santissima chiesa metropolitana, degli ecclesiastici e di signori, de' capi delle arti e in un parola di tutto il ceto pio e cristiano, e ciascun dee osservarle costantemente e immunerabil^{σ.8}mente giusta la condizione e grado suo, avuto sempre riguardo all'universal giovamento e pacifico

stato della sua patria, nè divenir autore di scandali e trasgressor di cosa alcuna contenuta nel presente Tomo nè consigliar altri o dar ajuto o in qualunque altro modo immediate o mediatamente cooperarvi fra se, pensando ch'egli renderà conto anche di ciò a Dio Giudice incorrutibile nel tremendo giorno del Giudizio.

Che se alcun signore, piccolo o grande, o pur persona ignobile, ricca o povera, uomo o donna, sacra o secolare, osasse sprezzare questa costituzione per comun accordo stabilita, promettendo poco o molto, oltre a quello che fu sancito nascostamente o apertamente, immediate o mediatamente, vale a dire contanti o ori o argenti e in una parola mobili o immobili, opure avesse promesso eredità avanti le nozze o nel tempo delle medesime o avesse posto capitali con condizione che quel tale divenisse suo cognato, opure se taluno avesse dato la dote al cognato suo prima delle nozze o avesse dato donativi al mezzano più generosi, e inoltre chiunque avesse osato rigettare l'Arrabone o caparra in qualunque maniera stipulata o per il registro fatto nel Sacro Codice o per lo scambiamiento degli anelli e col dar i doni à mediatori e le mercedi a chi scrisse il nuzial contratto e avesse abbandonato quella di cui legittima^{<me>}nte accettò la promessa, appresso chiunque de' mezzani avesse promesso più del decretato o di suo proprio impulso o da altri stimolato e fosse divenuto autore di scandali, inoltre chiunque avesse concorso o del tutto cooperato o avesse dato il consiglio suo così che si trasgredissero le cose decretate e stabilite in questo Sacro Codice, a sprezzo di quest'utile decisione fatta per comun accordo, opure sapendo essere stato dato o promesso da alcuno poco o molto più dello stabilito e ciò spassionata^{σ.9}mente non manifestasse all'ordinario e a presidenti e per dirla in breve tutti quegli che apparissero disubidienti e trasgressori di questo Sacro Codice, questi tali di qualunque condizione e grado si fossero, come prevaricatori e dispregiatori della chiesa, giusta la già pronunziata sentenza e censura emanata sotto il pontificato de' celebri prelati Clemente e Geroteo e ne' tempi dell'illustrissimo monsignor Gregorio, questi dico sieno scomunicati da Dio Signore Omnipotente, sieno esecrati e non si dia ad essi perdono e indissolubili rimangano in perpetuo dopo morte, nonchè divengano timpaniti, le pietre e il fero saranno sciolti, ma non già questi; inoltre abbiano ancora sopra di se le maledizioni de' 318 Santi Padri, convocati di Nicea, e di tutti gli altri sacrosanti sinodi, gemano e tremino sulla terra, come Caino, si apra la terra e gl'ingoi, come accade a Datan e ad Abiron, eredino la lebbra di Gieze e l'impiccagione di Giuda, sia la

loro porzione con quegli che crocifissero il Signore e l'ira di Dio cada su i lor capi, le lor fatiche e travagli, i figli loro medesimi sieno la lor ruina e distruzione e sieno come la polvere nell'aja, nè in tutto ciò vi veggano giammai avanzamento e progresso alcuno. Quindi è che a vantaggio ed utilità di questa città ed affinché si goda uno stato e sicurezza durevole, essendo stata concordemente compilata la presente costituzione, fu estesa e registrata nel presente Codice della santissima chiesa metropolitana e si ratifica e conferma di mano propria d'ognuno e ciò a dimostrazione ed inviolabil durata.

5 agosto 1744

Metrofane, arcidiacono di Giannina, afferma

si omettono le sottoscrizioni de' signori

Gabriele di Dirachio afferma che questa è copia esattamente fatta

Anastasio Drosso attesto esser questa copia esatta

Alessio Cromidi attesto esser questa copia esatta

σ. 10 Cazzi Pelisoi (διάβ. Polisou) Cazzi Carizzi (διάβ. Chirici)

attesto esser questa copia esatta

Demetrio di Attanasio attesto esser questa copia esatta

Anastasio Argiri Vrettò attesto esser questa copia esatta

Adi 26 marzo 1797 S.V., Prevesa

Comparsero negli atti miei li signori signori Marin Luropulo e Demetrio Conduri, da me pubblico nodaro benissimo conosciuti, li quali attestano essere le sopradette firme scritte in idioma greco di certo Dirachio Gabriele, vescovo sufraganeo e vicario dell'illustrissimo monsignor metropolita di Giannina, afferma come la presente copia, tratta dal Sacro Codice, esistente in detta cattedra; Anastasio Drosso, Alessio Cromida, Cazzi Polosio (διάβ. Polisou) Cazzi Chirici, Demetrio di Attanasio ed Anastasio Argiri Vrettò affermano essere estratta la presente tal qual, come si vede nell'autentico, scritte del proprio pugno e carattere delli medesimi, cui per la piena cognizione che tengono nelle loro persone e caratteri ed affermano.

Marin Luropulo (σβυσμένο lo μεταξύ τῶν γραμμάτων ο και ρ) affermo di sopra.

Demetrio Giovanni Conduri affermo le sopradette sottoscrizioni.

Giovanni Ginovelli, nodaro pubblico

Noi Anzolo Venier, per la Serenissima Repubblica di Venezia Provveditor Extraordinario di Santa Maura, colla soprintendenza di Prevesa e Vonizza

A qualunque attestiamo essere la soprascritta firma di proprio pugno e carattere di signor Giovanni Ginovelli, nodaro pubblico della piazza di Prevesa, e perciò alle di cui sottoscrizioni prestar se li può piena et indubitata credenza. In quorum etc.

Data li 7 aprile, 1797 S.N.

L(ocus) S(igilli) Anzolo Venier, Provveditor Extraordinario

Doimo Mario Mistruzzi, cancellier pubblico

Attesto io infrascritto, pubblico revisore, che la sudetta traduzione σ.11 dal greco in italiano è fatta con esattezza, avendola io esattamente osservata ed esaminato. In fede si che etc.

Data 4 maggio 1797, Venezia

Giovanni Litino

SUMMARY

Chryssa Maltezoú

Endowment and Family Disputes in Ioannina
during the 18th c.

A number of years ago, during a research conducted in the State Archive of Venice, the author located a collection of documents appertaining to the Maroutzi family. Originally from Epirus, the well-known family of the Greek diaspora, had developed over the course of time an extraordinary economic and social activity, which permitted its members to expand their commercial operation in Venice. The group of documents presented here, drawn from this rich archival collection, relates to dowry contracts and to the dispute between Efrosyni Maroutzi—claimant of the dowry of her late mother Diamanto Papaleca, daughter of Anastassios Maroutzi—, and her uncles and cousins. More specifically, the study focuses on the so-called Tome of Dowries (*Τόμος τῶν Προικῶν*), compiled in the 18th century. The Tome contains regulations (*capitoli*) concerning the dowry system of the period, such as the amount of dowry given to the bride, the gifts offered to the groom, the valuation of movable property given as dowry, the presence of witnesses in the betrothal ceremony etc. The new archival evidence, here examined, leads towards a clearer understanding of the social organization and the mindset of a Greek family living between Ioannina and Venice during the 18th century.

Maria Spiliotopoulou

Family Strategies in the Aegean (17th–early 19th Centuries):
the Case of Santorini

1. Introduction

The family strategies developed by the Catholic and the Orthodox communities in the island of Santorini in the Cyclades, during the 17th and until the early 19th centuries, followed common or even extraordinary patterns, striving to manage and transmit the family capital from one generation to the next and to safeguard the extended family's status. These strategies defined the limits within which nuclear families and individuals could realize their life choices. The aim of the present paper is to study if and in what way the Catholic and Orthodox families adapted successfully their strategies, especially marital practices, to the changing demographic and economic conditions of the period¹.

The available archival sources are of a prestatistical type, fragmentary, and limited to a great extent to the upper social strata. Because of their diversity, however, they provide substantial data and offer new perspectives on the potential and the limits of family history in the Aegean.

The case of Santorini is not unique in the Greek territories under Ottoman rule and presents similarities mostly to the other Cyclades islands. It would thus be examined in a regional comparative perspective. Broader generalizations would be avoided as the research results concerning Greek territories are mostly not comparable to each other or do not exist. Moreover it is not within the primary scope of the present

1. A summary of some aspects of this paper was presented at the International Conference *The History of Families and Households: Comparative European Dimensions*, Institute of Historical Research, University of London, 24–26 June 2010.

paper to examine similarities or differentiations to broader European family systems, although some comparisons would be made to patterns followed in regions presenting similar characteristics of family organisation, as is the case of France. In this way the validity of the research results regarding Santorini would also be tested against results originating from sources of a much less fragmented character.

The nuclear form of the family in the Cyclades and other islands of the Aegean during the period under discussion, or *simple family* as defined by Laslett², has been well established, as well as issues regarding inheritance and devolution³. Family strategies, however, have not been studied extensively, especially as developed in their intergenerational aspects during the 18th and until the early 19th centuries.

1.1. Santorini in historical perspective

The Cyclades are formed by twenty four relatively large islands and a number of lesser mostly inhabited ones, and during the period under discussion, they constituted a largely cohesive habitat, interconnected by physical, economic and social ties, sharing a common historical heritage⁴. Their family system was to a greater extent similar to the systems encountered in countries of Western Europe, such as France, than to those in mainland Greece, since "family structures developed in various different ways in the Greek territories which evolved under different empire rules in various administrative environments"⁵.

The volcanic island of Santorini is the southernmost formation of the Cyclades, a total of five islands, of which two were inhabited, mainly the biggest one, Thera of 75 km², and Therasia of 9 km². Together

2. P. Laslett, "The history of the family", *Household and Family in Past Time*, P. Laslett (ed.), Cambridge 1972, 29, 31.

3. See A. E. Kasdagli, "Family and inheritance in the Cyclades, 1500-1800: Present knowledge and unanswered questions", *The History of the Family*, 9 (3), (2004), 268-271; E. Papataxiarchis - S. Petmezas, "The devolution of property and kinship practices in late-and post-Ottoman ethnic Greek societies", *Family forms in historic Europe*, G. Bouchard - J. Goy - A.-L. Head-König (eds.), Cambridge 1998, 513-587.

4. Kasdagli, "Family and inheritance", 259.

5. O. Katsiardi-Hering - K. Kaser, "Introduction", *The History of the Family*, 9 (3), (2004), 253-254.

with most of the Cyclades, the island had been part of the Frankish Duchy of Naxos established by the Crusaders (1207). During that time, the Orthodox Diocese was abolished and a Catholic Diocese instituted, taking on all the Church property. A number of catholic families of West European origin (mainly from Italy, France and Spain), gradually settled in, some fifteen to twenty of whom also held feudal land rights.

The Cyclades islands came under direct Ottoman rule in 1579, with the exception of Tinos which remained under Venetian rule until 1715. They formed then part of the Sançak of the Aegean and were granted special provisions allowing the development of self-governing communal structures. During that period social practices, such as family strategies, developed under Frankish rule persisted and were not restricted to the Catholic communities. The regime of land-ownership was then characterized by full property rights, the Orthodox Diocese was restored and operated along with the Catholic Diocese, while only a tiny number of Turks lived on the island, and that only till the 1650s. The 17th century in the Aegean was marked by the wars between the Ottoman Empire and Venice and the intense activity of pirates and corsairs, that caused stagnation to the insular societies. A time of relative peace and secure navigation followed in the 18th century and until the early 19th, allowing gradual economic growth⁶.

The outbreak of the Greek War of Independence in 1821 changed rapidly the political, economic and social conditions, not only in Santorini and in the Cyclades but also in the whole of the Greek territories. Within this context and at a time of emerging modern formations, family strategies as such could no longer ensure their objectives⁷.

6. See for example P. Zerlenti, *Γράμματα τῶν τελευταίων Δουκῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (1438-1565)*, Ermoupoli 1924; B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, Leiden - Istanbul 1982; G. Leontaritis, «Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)» *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*, ed. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Athens 1981, 44-46; E. Balta - M. Spiliotopoulou, "Landed property and taxation in Santorini in the 17th century"; E. Balta, *Problèmes et approches de l'histoire ottomane*, Istanbul 1997, 415. For a detailed list of references see M. Spiliotopoulou, *Η Σαντορίνη στην Τουρκοκρατία. Κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές στο πλαίσιο της οικογένειας*, http://elocus.lib.uoc.gr/dlib/b/0/0/metadata-dlib-28175f30856b3e38bef970e3f1367cc4_1235388315.tkl, PhD dissertation, University of Crete 2005, 39-49.

7. R. Clogg, *A Concise History of Greece*, Cambridge 1992, 7-47; M.

TABLE 1.
Population of Santorini

	Total	Catholics
1593	5.000	350
1600	10.000	500
1604		300
1623–1652		700
1672		598
1700	8.000	545
1821	17.000	500

According to foreign travelers and the Vatican emissaries, Santorini was one of the most densely populated islands: approximately 10.000 inhabitants during the 17th and 18th centuries, almost 17.000 in the early 19th, five to nine percent of whom were Catholics; to note that while figures referring to the overall population are approximate, those referring to the Catholics were recorded in a more exact way by the Vatican emissaries⁸. While the overall population grew, the number of Catholics was stagnating, mainly as a result of their marrying Orthodox⁹. The Catholic inhabitants originated from the families that had settled in the island during the 14th and 15th centuries, as also from some Orthodox who converted to Catholicism at that same period. The two religious communities maintained peaceful enough relations, the best encountered in Aegean islands inhabited by both Orthodox and Catho-

Spiliotopoulou, «Στρατηγικές επιβίωσης τον καιρό της Επανάστασης του 1821 στις Κυκλάδες: Ο Υποπρόξενος της Ολλανδίας στη Σαντορίνη Χριστόδουλος Γίζης», *Νεοελληνικά Ιστορικά* 3 (2013), 41–61.

8. Slot, *Archipelagus Turbatus*, 14–15, 33–34, 286–287; E. Armao, *In giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli*, Firenze, 1951, 195; K. Τσούρκας, «Η έκρηξις του ήφαιστείου τῆς Σαντορίνης τὸ 1707. Ἡ ἔκθεσις τοῦ Ἱησοῦίτου ἱεραποστόλου πατρὸς Ταργιόν», *Κυκλαδικά* 1 (1956), 195; M. Chouliarakis, *Γεωγραφική, διοικητική καὶ πληθυσμιακή ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος, 1821-1971*, Athens, vol. 1, 1973, 32; E. Y. Kolodny, *La population des îles de la Grèce*, Aix-en-Provence 1974, 82; G. Hofmann, «Vescovadi Cattolici della Grecia, V Thera (Santorini)», *Orientalia Christiana Analecta*, 130 (1941), 11–13, 24.

9. Hofmann, «Vescovadi Cattolici», 11–13.

lic Christians¹⁰. The presence of the Catholics followed similar patterns in most of the Cyclades, with the exception of Syros and Tinos, where an important Catholic population existed¹¹.

The island's society was deeply stratified, 10% of the population controlling 80% of the cultivated land, in the late 17th century at least, according to the tax registers¹². A number of absolutely destitute inhabitants also existed, the presence of whom is scarcely recorded but must have represented around 5% of the population¹³. Landed property was greatly fragmented due to the devolution practices, a phenomenon which, along with the pattern of stratification, is also encountered in other islands of the Aegean, as is the case in Patmos, Serifos and Mykonos¹⁴.

The very fertile volcanic soil of Santorini was intensely cultivated, yielding cereals for home consumption as well as highly commercialized products: mainly wine and cotton of excellent quality. Viniculture was greatly developed from the 18th century onwards and locally owned ships exported wine all over the Mediterranean and up to Southern Russia. The wars between the Ottoman Empire and Venice (1645–1669, 1684–1699, 1714–1718) and the decline of the French and British influence in Eastern Mediterranean enhanced these maritime and commercial activities in Santorini and elsewhere in the Cyclades. In the same time the demographic growth made the formation of an important commercial fleet possible¹⁵. Agriculture always constituted the primary occupation of the inhabitants, while more affluent landowners also invested in maritime and mercantile activities and less affluent became part time seamen.

In the late 17th century the feudal families of Santorini still held a

10. P. Grigoriou, *Σχέσεις Καθολικῶν καὶ Ὀρθοδόξων*, Athens 1958, 25–38.

11. Kasdagli, «Family and inheritance», 264; Slot, *Archipelagus Turbatus*, 13–14, 281–290; M. Yannitopoulou, *Société et religion en Grèce insulaire. Un exemple, Potamia-Tinos*. PhD dissertation, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris 1992. <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/11602>, 186–187.

12. Balta – Spiliotopoulou, «Landed property and taxation», 115.

13. François Richard, *Relation de ce qui c'est passé de plus remarquable à Saint-Erini*, Paris 1657, 245–247.

14. Sp. I. Asdrachas, *Ζητήματα Ιστορίας*, Athens 1983, 65–70; E. Liata, *Η Σέριφος κατά την Τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*, Athens 1987, 136; S. Lazari, *Economies et sociétés des îles de la Mer Égée pendant l' Occupation Ottomane. Le cas de Mykonos*, PhD dissertation, Paris 1989, 262.

15. Slot, *Archipelagus Turbatus*, 190, 269; Leontaritis, «Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία», 29, 31–32, 41.

privileged socio-economic position, while new families, Orthodox but also Catholic, were beginning to occupy a prominent position. The new families consolidated their status in the second half of the 18th century and in the early 19th, as is attested in endowment contracts and wills. They gradually formed monetized fortunes, which comprised commercial and professional goods, indicating their diversified economic activities. Money also circulated in the form of loans, to finance maritime and mercantile ventures. In the early 19th century families following almost solely mercantile and other financial activities also existed, as was the case of the Alby family which will be presented in connection to the family strategies analysis¹⁶.

1.2. Sources and method

Family reconstitution on the level of individual nuclear families, as also reconstitution with genealogical depth is used in the present research, in order to analyze demographic and socioeconomic characteristics of the practices developed. The reconstitution of households, however, has not been possible to a satisfactory extent, due to the lack of relevant sources, and will not be discussed. Demographic factors regarding life span, age at marriage, celibacy and the size of the family, are studied, as also the devolution practices and the estimated value of the assets transmitted. The analysis is not based on a single fixed corpus of individual cases, because of the fragmentary nature of the sources and the different kind of documents examined. In each instance the number of cases taken into account varies, sometimes also the time span considered. While quantitative data can to some extent be obtained regarding questions of demographic character, family strategies are mostly studied in a qualitative way and by the use of generic rather than concrete values, because of the nature of the sources¹⁷.

The surviving available documents date mostly from the 17th and 18th centuries. Some documents of the late 16th century are also to be found, while in 1821, at the outbreak of the War of Independence, documentation became scarce.

16. Spiliotopoulou, *Η Σαντορίνη στην Τουρκοκρατία*, 56–59.

17. As has been the case in other island communities. See A. Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Venice 1999; E. Zei, «Ο γάμος, ο θάνατος και η ακίνητη ιδιοκτησία στην Πάρο του 18ου αιώνα: πρώτες προσεγγίσεις», *Ιστορικά* 11 (2), (1994), 53–70.

Endowment contracts of future couples, wills, and genealogical trees are examined in the first place, as well as endowment contracts of prospective Catholic priests, nuns and of some Orthodox religious. Property sales and purchases acts, agreements, and other types of notarial acts are analysed, as well as two Ottoman fiscal registers¹⁸. Parish registers that have been used in family reconstitution in the island of Syros in the Cyclades¹⁹, could not be taken into account, as they are scarce and were kept in a way that does not permit the exact identification of the individuals recorded.

As a rule Greek sources of the period refer mostly to the upper social strata. Moreover, in Santorini and in most of the Cyclades they concern to a large extent the Catholics, who followed the notarial tradition of the Franks. They wrote down many of their transactions and have preserved a great number of them in the local Ecclesiastical Archives²⁰.

The most striking example of the notarial tradition are the genealogical trees of the 1850's, of a type to be found only in Santorini. In order for the Catholic Diocese to secure the assets coming from the pious donations of the past, the Notary of the Diocese drew up genealogical trees of those enjoying usufruct from the 17th century onwards. However, since a number of trees is not connected to pious donations, the whole process might have also constituted an effort to record the totality of the Catholic families and map past and present kinship ties, asserting the status of the Catholics at a time of continuous decline and under the conditions prevailing in the newly founded Greek state. The trees were drawn according to some older ones, to parish registers, most of which are now missing, and according to the extensive Archive of the Catho-

18. A total of approximately 5.000 documents, mostly kept in the Archive of the Catholic Diocese of Santorini, see *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου Δ'* (1984–1987), 89–98. A number of documents are also found in the Archive of the Monastery of Prophet Elias in Santorini and in the Archive of the Monastery of Saint John the Divine in Patmos, see *Δελτίο*, *ibidem*; V. Panagiotopoulos, «Αρχείο Μονής Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου (ταξινόμηση και φωτογράφιση)», *Ο Εραμιστής* 3 (1965), 145–156.

19. I. Karachristos, *Familie, Verwandtschaft, Heirat und Eigentumsübertragungen. Das Beispiel der griechischen Insel Syros (1750–1820)*, PhD dissertation, University of Vienna 1998.

20. Kasdagli, *Land and marriage settlements*, 60–67; I. Karachristos, «Kin terminology and the study of kinship: A case study on the Greek island of Syros (1750–1820)», *The History of the Family*, 9 (3), (2004), 299–315; *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου Δ'* (1988).

lic Diocese. Endowment contracts and wills were mostly used, 80% of which is still preserved in the Archive²¹.

The genealogical trees constitute a well structured source, much less fragmented than the rest of the documentation, recording a total of 1.499 individuals present from 1600 to 1821, many of whom appear in more than one tree due to the intricate kinship ties. The data for each individual may concern the names of his/her parents, siblings, his/her marital or religious status, the year of birth, of endowment, of marriage or the year of taking the religious orders, the year of the redaction of his/her will and of his/her death, as well as the number of his/her offspring if any. Usually, however, the dates of death and of birth, as also the date of marriage or of taking the religious orders are missing.

Examined along with the notarial documents, the trees provide quantitative and qualitative information on demographic factors, marriage patterns, and family strategies. The economic status of the families involved is assessed and it is possible in some cases to study all these issues following an intergenerational approach. Because of the scope of the documents, marital patterns and strategies can be reconstructed on the nuclear family level of Catholics and Orthodox, whereas intergenerational family strategies can be almost exclusively studied in the case of eight prominent Catholic families and one Orthodox family. The characteristic cases of the Alby and Gisi families are discussed in the context of family strategies later on in the present paper.

TABLE 2.
Nuclear families according to genealogical trees and wills

	total	a)	b)
17th c.	249	57,42% (143)	42,57% (106)
18th c.	296	63,85% (189)	36,14% (107)
early 19th c.	73	100,00% (73)	—
17th c.—early 19th c.	618	65,53% (405)	34,46% (213)

a) families according to genealogical trees

b) families according to wills

21. Hofmann, "Vescovadi Cattolici", 138–139; Spiliotopoulou, *Η Σαντορίνη στην Τουρκοκρατία*, 31.

Over the 17th to the early 19th centuries 618 nuclear families, or simple families as defined by Laslett, have been reconstituted: two thirds according to data retrieved from the genealogical trees and the rest according to data retrieved from wills. The latter regard families not included in the genealogical trees (see table 2). Due to the limited and fragmented character of the sources the level of data known for each family and each family member varies, e.g. only in 39 cases is the life expectancy of men known, while that of women cannot be estimated, and the number of offspring, if any, is known for the families in the 17th and 18th centuries alone.

To illustrate the range and the limits of the sources, it should be underlined that the Orthodox recorded tended to be of lesser economic status than the Catholics and their presence declined steadily through time, although in real life their number increased and their standing rose. These limitations are well established in the case of 416 couples and 534 testators of known doctrine, of whom 272 were men and 262 women. The distinction between Orthodox and Catholic couples or testators is not simple and not always possible due to the complicated ties between the two communities.

TABLE 3.
Chronological distribution of endowed couples according to their doctrine

	total	Orthodox	Catholics
1600–1649	85	69,41% (59)	30,58% (26)
1650–1699	115	62,60% (72)	37,39% (43)
1700–1749	84	38,09% (32)	61,90% (52)
1750–1799	91	19,78% (18)	80,21% (73)
1800–1821	41	7,31% (3)	92,68% (38)
	416		

According to table 3, while Orthodox endowed couples were highly represented among those recorded in the first half of the 17th century and slightly less so in the second half, the number of Cath-

olic couples recorded rose spectacularly and steadily in the first half of the 18th century and regarded almost the totality of those in the early 19th.

TABLE 4.
Chronological distribution of testators according to their doctrine

	total	Orthodox	Catholics
1600–1649	122	48,18% (60)	50,81% (62)
1650–1699	128	46,09% (59)	53,90% (69)
1700–1749	136	42,64% (58)	57,35% (78)
1750–1799	107	29,90% (32)	70,09% (75)
1800–1821	41	9,75% (4)	90,24% (37)
	534		

According to table 4, wills present a slightly different picture, since the presence of Catholic testators is stronger from the early 17th century onwards, steadily rising and reaching 90,24% in the early 19th. Orthodox testators decline dramatically in number in the second half of the 18th century, as expected.

Despite the limitations of the sources the gradual economic growth, from the second half of the 18th century onwards, is recorded in marriage contracts and to a lesser degree in wills and other transactions, even if the emerging new rich, who as we have already noted were Orthodox but also Catholics, are usually missing. The gap is to some extent filled by the very large fortunes transmitted by some Catholic families, as was the case of the Alby family the strategies of whom will later on be analyzed. In the present paper we will discuss only the issues regarding marriage contracts being more relevant to the family strategies.

In order to estimate the value of the assets transmitted through marriage contracts and wills and also construct a comparative scale of the value of the families' capital, the totality of the available documentation is used, first of all endowment contracts and wills. Dowries, devolved assets, as well as family capitals are classified in three broad groups: small, medium, large. Extensive comparisons are made between the transmitted fortunes themselves, taking into account the type and number of movable assets, of land and buildings transmitted, the value

of cash if any and the presence of luxury goods²². Data retrieved from the two existing Ottoman tax registers is also used. In some cases, however, the estimation of the fortune transmitted is not possible due to its summary description.

The use of generic terms such as *small*, *medium*, *large* as regards the value of dowry, devolved goods and/or fortune in general, is common practice in the study of the family in the Cyclades, since fortunes were rarely estimated in cash, were monetized to a low degree and no documentation of statistical character exists in extensive form, as the example of endowment contracts in Naxos attests²³. Even the Ottoman administration operated in a similar way, since the distribution of the capital tax was organized in three categories according to the status of the tax payers²⁴.

TABLE 5.
Chronological distribution of the prospective couples' estimated dowry value

	totals	small	medium	large
1600–1649	90	32,22% (29)	45,55% (41)	22,22% (20)
1650–1699	122	34,42% (42)	37,70% (46)	27,86% (34)
1700–1749	99	48,48% (48)	23,23% (23)	28,28% (28)
1750–1799	98	28,57% (28)	28,57% (28)	42,85% (42)
1800–1821	41	19,19% (5)	29,26% (12)	58,53% (24)
	450			

The estimated value of the dowry of prospective couples, irrespective of doctrine, has been established in 450 cases, as is described in table 5. Almost half of the couples received dowries of medium value in the first half of the 17th century and small dowries in the first half of the 18th century. The percentage of couples receiving large dowries, however, rose in the second half of the 18th century, more so in the early 19th.

22. Spiliotopoulou, *Η Σαντορίνη στην Τουρκοκρατία*, 367–398.

23. Kasdagli, *Land and marriage settlements*, 215–216.

24. Balta – Spiliotopoulou, "Landed property and taxation", 135–136.

TABLE 6a.

Chronological distribution of the prospective Catholic couples' estimated dowry value

	totals	small	medium	large
1600-1649	26	19,23% (5)	38,46% (10)	42,30% (11)
1650-1699	43	27,90% (12)	25,25% (11)	46,51% (20)
1700-1749	52	34,61% (18)	21,15% (11)	44,23% (23)
1750-1799	73	21,91% (16)	28,76% (21)	49,31% (36)
1800-1821	37	13,51% (5)	24,32% (9)	62,16% (23)
	231			

TABLE 6b.

Chronological distribution of the prospective Orthodox couples' estimated dowry value

	totals	small	medium	large
1600-1649	58	31,03% (18)	53,44% (31)	15,51% (9)
1650-1699	71	36,61% (26)	45,07% (32)	8,30% (13)
1700-1749	32	53,12% (17)	34,37% (11)	12,50% (4)
1750-1799	18	38,88% (7)	33,33% (6)	27,77% (5)
1800-1821	3	—	66,66% (2)	33,33% (1)
	182			

As is attested in tables 6a and 6b, Catholics received much larger dowries than the Orthodox. It is worth to underline that the percentage of Catholic couples receiving large dowries was above 40% during the whole of the period discussed, regarding up to half of them in the second half of the 18th century. The Orthodox couples, on the other hand, received mostly medium dowries during the 17th century and small ones in the next century²⁵.

2. Family and devolution

The system of devolution in Santorini followed the general patterns

25. Orthodox couples are underrepresented during the second half of the 18th century and in the early 19th, their number rendering the data regarding the value of their dowries more or less random.

observed in the Cyclades and resulted in small nuclear families and a high frequency of celibacy.

2. 1. Demographic factors

Demographical factors can mainly be studied for 17th and 18th centuries. Questions such as the age distribution of the population cannot be established, because of lack of relevant sources, while life expectancy or the extent of celibacy can only be tentatively approached due to the limiter number of available individual cases.

Two separate bodies of evidence were used in order to fully research the available documents: data retrieved from the genealogical trees and data retrieved from the wills, as has been the case in the reconstruction of the nuclear families in general. In every issue examined the number of cases is not identical due to the aforementioned limits of the sources.

TABLE 7.

Catholic data according to genealogical trees (17th-18th centuries)

	men			women		
	No of cases	min.-max. of age	mean average	No of cases	min.-max. of age	mean average
life expectancy	39	—	64	—	—	—
age at marriage	155	14-44	27	138	12-42	23
		%			%	
celibacy	618	50,05		494	51,20	

TABLE 8.

Catholic and Orthodox data according to wills (17th-18th centuries)

	men		women	
	No of cases	age	No of cases	age
life expectancy	82	60+	63	60+
		%		%
celibacy	144	29,80	150	30,00

Men's life expectancy can be estimated at 64 years of age, according to the trees, while not enough cases are available in order to estimate women's life expectancy. Data from wills is not representative regarding this issue, as death at birth cannot be taken into account. This latter data, however, is indicative of the age span, as it refers to a much larger body of individual cases (see table 8). It regards the age at which testators made their will, as indicated in generic terms in the document; usually when they themselves invoke their "old" age, which is estimated to be more than 60 years of age, a method also followed in the study of demographic issues regarding testators in Naxos, where life span developed on similar terms²⁶.

Age at marriage is only known for Catholics through the genealogical trees. Men married at 27 years of age (at the earliest at 14 and at the latest at 44), while women at 23 years of age (at the earliest at 12 and at the latest at 42). While women married at a much later age than was common in the Greek mainland territories²⁷, both men and women followed trends observed among Catholics in the Cyclades and other islands, as also in France: in the island of Syros men got married 24–27 years old and women 20–22 years old, in Kythera, an Ionian island under Venetian rule, men married at 27 years of age and women at 21–24, while in France men got married at the age common in Santorini and women slightly younger, 20–22 years old²⁸.

The rate of celibacy recorded in the genealogical trees regarding both half the men and women (see table 7) is considered too high to be truly representative. It is due to the lack of data for a significant number of the individuals recorded, for whom the name of an eventual spouse or their precocious death was not registered, while scarce evidence of their age is available. Celibacy recorded among testators relies on a broader body and regards almost one third of both men and women. This rate

26. Kasdagli, *Land and marriage settlements*, 201.

27. Where they married 14 years old. Ch. Patrinelis, «Κατανομή ελληνικών πληθυσμών σε φύλα και σε ομάδες ηλικιών (τέλη 16ου – αρχές 19ου αιώνα)», *Ελληνικά* 34 (1982–83), 374.

28. Karachristos, *Familie, Verwandtschaft, Heirat und Eigentumsübertragungen*, 193–195; V. Hionidou, "Independence and inter-dependence: Household formation patterns in eighteenth century Kythera, Greece", *The History of the Family* 16 (2011), 226–227; L. Henry, "La fécondité des mariages dans le quart sud-ouest de la France, de 1720-1829", *Annales ESC*, 27 (1972), 979–987, 1001.

is considered to be more representative, taking into account similar patterns encountered at that same period in West European countries with analogous family structures²⁹.

Infant mortality can be estimated for the 18th century only and must have been higher than 38,98% (rate attested in 59 cases), considering that a common naming practice encountered in the genealogical trees was for more than one child of the same family to be given the same name, and that without mentioning the death of his/her older namesake; a common practice in Catholic countries of Western Europe also, as was the case of France³⁰. We consider that despite limited evidence the extent of the phenomenon, for the first time researched in the Aegean islands, is valid as it also corresponds to that of France, a well researched European country³¹.

Taking into account the rate of infant mortality and the fact that 15% of married couples remained childless (out of the 332 reconstituted families), it has been calculated that the nuclear family had on mean average 2,3 children, 13 children maximum (as is attested in 332 cases in the genealogical trees). This size is confirmed by data retrieved from wills, where the exact composition of the testator's family at the specific moment was recorded: in 213 relevant cases the family had on average 2,3 children.

The nuclear family was of almost the same size in the Greek territories where census data is available: in the Peloponnese slightly smaller (4,04) and of the same size in Preveza; in Kythera the nuclear family was of smaller size (3,6–3,7), whereas in 17th century Naxos probably a bit larger, since each couple had 2,8 children on average³².

29. As is the case of France, where celibacy did not exceed 20%. P. Goubert, *Cent mille provinciaux au XVIIe siècle. Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*, ed. Flammarion, Paris 1977, 64–66. The only available data regarding the Cyclades dates from the middle 19th c. and presents comparable high percentage of celibacy. V. Hionidou, "Nuptiality patterns and household structures on the Greek island of Mykonos, 1849-1959", *Journal of Family History* 20 (1), (1995), 67.

30. Henry, "La fécondité des mariages" 1000.

31. Goubert, *Cent mille provinciaux au XVIIe siècle*, 62–64.

32. V. Panagiotopoulos, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Athens 1985, 203; Sp. I. Asdrachas (ed.), *Greek Economic History, XIV-XIX centuries*, Athens 2003, 123–135; K. Komis, "Demographic aspects of the Greek household: The case of Preveza (18th century)", *The History of the Family*, 9 (3), (2004), 131–133; Hionidou, "Independence and inter-dependence", 232; Kasdagli, *Land and marriage settlements*, 244.

2.2. Devolution practices

The main bulk of property was transmitted within family, from one generation to the next, as was the norm in preindustrial societies. Furthermore, diverging partible devolution, a characteristic of bilateral kinship ties, regulated family transmissions in Santorini and the other Cyclades islands³³.

All children, irrespective of gender or seniority, had in theory an equal right to the family estate, which was transmitted to them in the form of dowry at marriage, both the bride and the bridegroom receiving their due. In case of celibacy they received a share of lesser value in the form of inheritance or in some form of dowry, if they took the religious orders. In practice, however, devolution was rarely strictly equal and some children were favored over others.

Transmission was not restricted within the nuclear family and childless next-of-kin, married or single, usually participated in the endowment of their nephews/nieces or bequeathed their property to them. Thus testators bequeathed their assets according to their marital status and mostly according to whether or not they had children, their sex did not constitute a decisive factor in their choices, men and women following the same patterns. All assets were devolved under specific stipulations regulating their future transmission in case of childless marriages or single holders. Each spouse retained the ownership of his/her dowry and was eventually to devolve it to his/her offspring or his/her family of origin in case of a childless marriage. Provisions were also taken in order for the elderly endowers, or even for single siblings of the endowed, to secure their livelihood after the establishment of the new couple. The latter, however, set up house independently as a rule.

Future spouses received land and houses irrespective of their gender, as well as movables, although the composition of the latter was gender determined to a considerable extent. The residence patterns of the new households, i.e. residential proximity to the bridegroom's or the bride's family, were not significant, because of the small size of the island. Despite the fact that many nuclear families possessed two or more houses, it was only one that was organized as their primary residence the rest be-

33. Kasdagli, "Family and inheritance", 264–271; Karachristos, "Kin terminology", 304.

ing kept for the dowry of their offspring. While households were mostly composed by nuclear families, different types of household also existed in small numbers. As is established in a limited number of endowment contracts (5,74%) a single or widowed parent could cohabit with the newly formed couple until his/her death or, as stipulated by 7% of the testators, single siblings orphaned of both parents lived together. Other groups of relatives living together also existed in a very limited extent (i.e. widowed childless siblings, widowed siblings together with single ones etc.), while scarce were the households composed by non related individuals (6,43% of the testators), presumably servants and/or fosterlings. In every case of relatives living together the nuclear family and/or each individual member retained the ownership of their respective assets.

The "Codification of the Customs of Santorini and Anafi" of 1797³⁴, was part of a general move observed in the Cyclades, mostly confirming the oral traditions practiced. In the case of Santorini our research can establish, however, that the Codification strived to regulate family practices at a time of gradual change. A characteristic aspect of this change was the practice that prevailed among childless couples (60% of childless married testators), who defied family control bequeathed dowry assets between spouses rather than reverting them to their respective families of origin, as had been stipulated in their endowment contracts. In that respect the Codification tended to refer to the traditions of the past.

The devolution practices in Santorini were developed on the same lines as those observed in the other Cyclades, while similarities to some regions of the Greek territories also existed³⁵.

It can be argued that the endowment of the future nuclear family, i.e. of both the bride and the bridegroom, counterbalanced the fragmentation of the family capital caused by partible devolution. Furthermore, a properly regional factor that contributed to the viability of the newly founded families was the high fertility of the volcanic soil of Santorini. This local ecological variable is clearly represented in the tax imposed by the Greek revolutionary authorities to the Cyclades in 1823, when

34. I. Zepos – P. Zepos, «Έθιμα Θήρας και Άνάφης (Σαντορίνης) τοῦ 1797», *Jus Graecoromanum*, Athens 1931, 503–517.

35. Kasdagli, "Family and inheritance", 257–274; D. Dimitropoulos, "Family and tax registers in the Aegean Islands during the Ottoman period", *The History of the Family*, 9 (3), (2004), 275–286.

Santorini paid much higher sums than larger islands such as Naxos or Andros³⁶.

2.3. Marital practices

The nuclear family, as well as the family in its intergenerational sense, sought to settle the greatest number of offspring in the best possible way and to safeguard the family capital, according to its potential and under the specific conditions of the times. To this end marital practices of variable flexibility were developed, allowing predominant as also diverging strategies to emerge.

TABLE 9.
Marital choices (17th–early 19th centuries)

	No of couples	%
first time marriage	478 Catholic and Orthodox couples	94,15
spouses of local origin	332 Catholic couples	93,38
equal dowry	396 Catholic and Orthodox couples	86,87
non related spouses	300 Catholic couples	84,37
same doctrine	416 Catholic and Orthodox couples	84,32
slightly older bridegroom	83 Catholic couples	67,46

The ideal marriage was one between equals. Data regarding the characteristics of this ideal do not originate from a single body of evidence but include important number of cases (see table 9). Families and individuals alike sought marriages between spouses who married for the first time almost in every instance, the bridegroom being usually 2–4 years older. Both spouses were preferably adults but not middle aged, originated from Santorini approximately in every case and received dowries of the same value. Significant was their sharing the same doctrine, as also their not being closely related.

Data regarding marital choices is not always representative of the actual situation, as on some crucial issues it refers only to Catholics. It

36. A. Lignos, *Άρχαίον της κοινότητας Ύδρας, 1778-1832*, Piraeus 1927, vol. 9, 76.

is especially biased on the issue of the doctrine, as it does not record the high frequency of mixed marriages in the Orthodox doctrine. Data referring to both Catholics and Orthodox criteria of the marriage ideal is moreover limited to a great extent to the 17th century, not recording the changes that took place later on.

Despite the crucial significance of marriage³⁷, only upper strata families managed to marry off all of their offspring, and that in case they did not exceed five children. Families tended to arrange for the marriage of at least one of their daughters, since girls often needed dowries larger than boys, an emphasis encountered in other islands too, such as Paros³⁸. Women sought to marry, as there was no other way of their settling down, unless they entered a monastic order. The latter was practiced in few cases, mainly among Catholics. They were further handicapped as they needed to marry younger than men, the margins of their finding a husbands being thus restricted. On the other hand, women could also move upwards, taking husbands of economic status greater than their own, although in these cases husbands tended to be much older than themselves, foreigners or of other doctrine. The ideal marriage was negotiable and social mobility had its price.

Men could marry older than women, receive dowry of lesser value compared to that of their spouse or their sisters and they could also take religious orders, a choice usually encountered among Catholics. Priesthood in that case led to celibacy, but allowed them to keep their family ties and did not exclude the possibility of their enhancing their economic status. Priests were encountered among families with a number of children above the average, but also among families with special ties to the Church. The latter applies to Orthodox families too, as regards monks and nuns.

Children tended to be endowed according to seniority in case they were to marry, while often those who took the religious orders were endowed in the first place. As they received goods of much lesser value than their siblings who were to marry, the family capital got less fragmented and the remaining children could have a larger dowry and marry better off. The trends concerning the order of the endowment are mainly established among greatly affluent Catholics, but we can assume

37. Kasdagli, "Family and inheritance", 257–274.

38. Zei, «Ο γάμος, ο θάνατος και η ακίνητη ιδιοκτησία στην Πάρο», 59–60.

that they applied to some extent to the Orthodox, at least to those affluent enough.

It is among families of small or medium fortunes economic status that some rare diverging practices are observed, as they struggled to settle off their offspring. Mainly Orthodox families transmitted strictly equal shares, in an effort to secure the best possible marriage deal, since it would have been impossible for children with very small dowries to marry. Alternatively, they opted for the opposite: first-borns, boys and girls, received a much bigger share than their siblings, as the family expected to attract spouses who could enhance the whole family status. Furthermore, Orthodox families differed from the Catholic families in that women and men took the monastic order to a much less extent, while men could become priests and marry. It was among the latter that the only indication of professional endogamy can be observed in Santorini.

Practices developed by the Catholics of Santorini are also observed in Naxos as regards marriage among partners of equal economic and social standing and the entering in religious orders³⁹. The latter was a common enough pattern in the Greek territories, as attested is the case of Venetian Corfu⁴⁰. In Naxos and in Tinos similar practices of endowment according to seniority or/and gender were also followed⁴¹.

3. Family strategies

The development of family strategies is best observed in marital practices deviating from the norms already examined. Marriage at an earlier or later than average age, or between spouses of different doctrine or different origin, as also marriage among close kin, constituted fundamental elements of the strategies of some families, each practice alone or more than one at the same time. They are established for a fifth of the marriages recorded in the existing sources, regarding mostly Catholic couples of the upper strata, i.e. receiving large dowries. We can

39. Kasdagli, *Land and marriage settlements*, 240, 305.

40. E. Giotopoulou-Sisilianou, *Προσβέτες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.)*, Athens 2002, 117–119.

41. Kasdagli, *Land and marriage settlements*, 283–284, 300; Yannitsopoulou, *Société et religion*, 375–376.

assume, however, that a number of Orthodox as well as other Catholics, opted for similar patterns, at least among families possessing large fortunes or even medium ones.

These strategies are observed from the 18th century onwards and are due to the demographic evolution and the changing economic conditions, in the context of which some families, long or recently established in the island, had the possibility to enhance their status. Deviating strategies were developed by families of high standing, in order to safeguard the general family status, not just to ensure the individual well-being of their members, but also by families of lesser means, possessing small or medium fortunes, striving to survive.

It is not within the scope of the present paper to present the detailed analysis of the sources that established the changing trends of the family strategies. The examples of two of the families reconstituted, the Alby and the Gisi, are, however, characteristic of the patterns observed. The Alby reconstitution regards 41 nuclear families for a depth of four generations dating from 1700 to 1821, while the reconstitution of the Gisi regards 21 nuclear families for a depth of six generations dating from 1600 to 1806.

TABLE 10.

Characteristics of the family strategies of the Alby family (41 nuclear families, early 18th – early 19th centuries)

56,09% of marriages contracted to close kin
65,30% of nuptiality among offspring of large nuclear families
precocious marriage of men (14–42 years old, mean average 24 years old)
40,09% of single male taking the religious orders

TABLE 11.

Characteristics of the family strategies of the Gisi family (21 nuclear families, early 17th – early 19th centuries)

50% of marriages contracted to spouses of different doctrine
16% of marriages contracted to close kin
51% of nuptiality
44% of the single male and female offspring taking religious orders

Marriage among kin and/or enforced celibacy for a number of offspring was privileged among upper strata families in an attempt to avoid the extreme fragmentation of the family patrimony caused by partible devolution.

Divergences of the mean average age at marriage were connected to the conditions prevailing in the marriage market. Men who married at a younger age belonged to families of high economic status, who obviously aimed at securing advantageous matches with families of equal standing at the earliest possible; the number of such families being restricted in the island. Early marriage, however, did not seem to have affected the independent establishment of the new household, as has been the case in Kythera⁴². Men who married at a later than the average age often received dowries of large value, counterbalancing their age disadvantage. Furthermore the property they brought into marriage could be the fruit of their own labor, not encumbered by the usual family stipulations that regulated future transmission. Men marrying women of lesser standing than their own, were often themselves disadvantaged, e.g. of different doctrine or origin than their spouses. These cases are often observed among Catholics who married Orthodox brides, the latter gaining upward mobility.

On the other hand, women marrying younger than the average came to a match of slightly lesser economic standing than their own, possibly due to the haste of the family to marry them off. Those who married at a later age possessed larger dowries than the average, in order to secure a husband, since their value in the marriage market was low. Second marriages were rarely practiced. Widowers and especially widows held a low place in the marriage market and they usually had to bring along a dowry larger than that of their spouses. In any case they were often married to foreigners or close kin, sometimes despite great age difference. As can be expected, widows with children from the first marriage were harder to marry off than widowers.

Due to the broader differences observed among the two genders, women married more often foreigners, a practice mostly encountered among Catholics and among couples receiving large dowries. From the 18th century onwards this tendency was accentuated due to the decline of the Catholic population. Foreigners at least offered the possibility to

42. Hionidou, "Independence and inter-dependence", 228.

marry into the Catholic doctrine and/or to non-kin of satisfactory economic status. A general feeling that the succession of the nuclear family was mainly secured through the marriage of the male offspring might have also prevailed and more exogamous choices were made for women.

Mixed marriages between Orthodox and Catholics were usually held in the Orthodox doctrine and their number rose from the 18th century onwards, although the fact cannot be established in the genealogical trees and the marriage contracts available. Mixed marriages were the inevitable result of the dynamic created by the rising Orthodox population; the attempts of the Catholic Church to restrict them proving unsuccessful in Santorini as elsewhere in the Greek territories⁴³. However, in some cases, spouses retained their respective doctrine, despite the Orthodox and Catholic Church rules, while their offspring took the doctrine under which the marriage was celebrated.

Mixed marriages constituted an integral part of the strategies developed by some families, Catholic and Orthodox alike, who aimed at concluding matches of great economic standing with non-kin. They were also practiced in Naxos in the 17th century, even in Tinos where the Catholic population was much larger⁴⁴.

Marriage among kin of the 4th or even the 1st degree, regarded a restricted number of 47 recorded couples, but seemed to have formed a predominant strategy among some highly prosperous Catholic families in Santorini, as elsewhere in the Cyclades⁴⁵. These marriages could be held by special dispensation accorded by the Pope, as the Church forbade marriage up to the 7th degree of kinship⁴⁶. They became more frequent from the 18th century onwards, as was the case with mixed marriages to the Orthodox doctrine, and aimed at inverting this latter trend. Spouses tended to become more closely related through time, receiving dowries of extremely high value, while they could avoid marrying Orthodox, foreigners or persons of fortune lesser than their own. The fact that very

43. I. Visviziis, «Αἱ μεταξὺ τῶν συζύγων περιουσιακαὶ σχέσεις εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Επετηρὶς τοῦ Αρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 1 (1948), 9; A. Esmein, *Le mariage en droit canonique*, Paris 1929, 244–245; I. Th. Panagopoulos, *Περὶ τῶν μεικτῶν γάμων ἐν Ἑλλάδι*, Athens 1938.

44. Kasdagli, *Land and marriage settlements*, 239; Yannitsopoulou, *Société et religion*, 818.

45. Kasdagli, *Land and marriage settlements*, 239.

46. Esmein, *Le mariage en droit canonique*, *ibidem*.

close kinship was mostly an alliance by marriage and not by consanguinity did not affect the endogamous character of the practice.

In the early 19th century wealthy Catholic families pursued their marital strategies despite the strong opposition of the local Catholic Church authorities. Their attitude can be understood as a first indication of secularization, a process initiated at a much later date than in Catholic Western Europe.

The example of the Alby family (see table 10) is characteristic of endogamous strategies aiming at keeping the family capital among a very restricted circle of kin, while retaining the Catholic doctrine. The Albys were an affluent French Catholic family, who settled in Santorini in the end of the 17th century, keeping their French nationality⁴⁷. They married mainly among close kin, up to the 1st degree, i.e. usually among first cousins, a phenomenon that intensified from the end of the 18th century onwards. All married offspring received large dowries, some of extremely great value and monetized to an extent greater than commonly encountered in the island, indicating the intense mercantile and other financial activities of the family. At the same time male members tended to marry at an earlier than the average age, mainly due to this endogamous practice: they married at 24 years of age, while women married at 22,5 years of age. A further divergence observed among the Albys was that while men tended to marry slightly younger women than themselves⁴⁸, female members of the family married on average men of the same age as themselves⁴⁹. In that way, even large nuclear families of 4–12 offspring managed to marry most of them off. The overall Alby's strategies present similarities to patterns observed among the French nobility⁵⁰.

The predominantly Orthodox Gisi family, on the other hand, followed exogamous practices (see table 11), conducting marriages irrespective of doctrine and to a lesser extent than the Albys among close kin.

47. I. Ch. Delendas, *Οι καθολικοί της Σαντορίνης. Συμβολή στην ιστορία των Κυκλάδων*, Athens 1949, 163; L. Lacroix, «Σαντορίνη», *Κυκλαδικά Α'* (1959), 174.

48. Three years younger on average, down to seven years younger.

49. Up to twelve years older or down to five years younger than themselves in some cases, however.

50. J. P. Bardet, "Early marriage in pre-modern France", *The History of the Family*, 6 (2001), 345–363.

Thus the Gisis succeeded in securing advantageous matches, marrying into families wealthier than themselves.

They maintained privileged relations with both the Catholic and the Orthodox communities, their members holding the office of the Chancellor of the Community in a quasi hereditary way. They also had privileged ties with the Orthodox Diocese, many of their single offspring, both male and female, taking the religious orders, a practice that explains up to a point the low degree of nuptiality observed among the family members. The Gisis were one of the oldest families in the island. They originated from the Venetian Ghisi family, who held the sovereign rights of Tinos and other islands in the 13th and 14th century and had settled in Santorini sometime before the Ottoman rule⁵¹.

4. Conclusions

The family strategies observed in Santorini presented similarities to those developed in Catholic Western Europe, mainly in France. The family structures were of the occidental type, as defined by Goody in his pioneering analysis, i.e. bilineal, the conjugal pair constituting the basic cell of social organization and matrimonial alliances tending towards exogamy, while endogamy was also practiced for economic rather than social reasons⁵².

Wealthy families strived to employ the most advantageous practices, followed more or less flexible patterns and did not limit their choices to a single diverging practice, as was the case in France, where precocious feminine marriage was privileged among the nobility but also among well to do⁵³.

Highly diverging strategies of either exogamous or endogamous character proved successful and ensured the economic and social reproduction of upper strata families at least until the outbreak of the War of Independence; most probably even throughout the revolutionary

51. Hofmann, "Vescovadi Cattolici", 22; R. J. Loenertz, *Les Ghisi, dynastes vénitiens dans l'Archipel, 1207-1390*, Florence 1975; Delendas, *Οι καθολικοί της Σαντορίνης*, 172–174; Slot, *Archipelagus Turbatus*, 190.

52. J. Goody, *The development of the family and marriage in Europe*, Cambridge 1994; Papataxiarchis – Petmezas, "The devolution of property and kinship practices", 238.

53. Bardet, "Early marriage in pre-modern France".

period as is attested in the case of the Alby and Gisi families, members of whom acted as Vice Consuls of France and the Netherlands respectively⁵⁴.

Successful to some extent must have also been the strategies developed by Catholic families of lesser status, i.e. mixed marriages to the Orthodox doctrine, as they were able to survive, even by being assimilated to the Orthodox majority. Upward mobility did not seem to have been within their reach. Social mobility was realized by Orthodox newcomers or successful merchants and ship-owners later on, within the newly founded Greek state⁵⁵.

54. Spiliotopoulou, «Στρατηγικές επιβίωσης».

55. Ph. Katsipis, «Πληροφορίες και ειδήσεις σχετικές με τὸ ἐμπορικὸ ναυτικὸ τῆς Σαντορίνης», in M. A. Danezis (ed.), *Σαντορίνη*, Athens 1971, 311–312; G. Marinos, «Ιστορικές αναδρομές», *ibidem*, 107–114.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Μαρία Σπηλιωτοπούλου

Οικογενειακές στρατηγικές στο Αιγαίο (17ος–αρχές 19ου αιώνα): η περίπτωση της Σαντορίνης

Οι οικογενειακές στρατηγικές στη Σαντορίνη παρουσιάζουν ομοιότητες με τις στρατηγικές που αναπτύχθηκαν στην καθολική δυτική Ευρώπη και ακολουθούν τις πρακτικές που υιοθετήθηκαν ευρύτερα στις Κυκλάδες κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Ο κύριος όγκος της ιδιοκτησίας μεταβιβάζεται στο πλαίσιο της οικογένειας από γενιά σε γενιά. Κάθε παιδί έχει δικαίωμα στο μερίδιό του, συνήθως κατά το γάμο, ανεξαρτήτως φύλου ή σειράς γέννησης. Με στόχο να παντρέψουν το μεγαλύτερο αριθμό παιδιών με τους καλύτερους όρους, οι οικογένειες αναπτύσσουν γαμήλιες πρακτικές κυμαινόμενης ευελιξίας επιλέγοντας κυρίαρχες ή και αποκλίνουσες στρατηγικές. Κυριαρχούν οι μικρές πυρηνικές οικογένειες (4,3 ατόμων), το ποσοστό αγαμίας είναι υψηλό, όπως και της παιδικής θνησιμότητας, ενώ η ηλικία γάμου είναι σχετικά μεγάλη (27 των αντρών και 23 των γυναικών). Το συζυγικό ζεύγος αποτελεί τη βάση της κοινωνικής οργάνωσης και οι γαμήλιες στρατηγικές τείνουν στην εξωγαμία, αν και η ενδογαμία επίσης ακολουθείται, κυρίως για την εξασφάλιση γαμήλιων συμφωνιών υψηλού οικονομικού ενδιαφέροντος. Ιδιαίτερα αποκλίνουσες στρατηγικές εξωγαμίας ή ενδογαμίας αποδεικνύονται επιτυχείς και εξασφαλίζουν την οικονομική και κοινωνική αναπαραγωγή των οικογενειών με το υψηλότερο κύρος στο νησί, έως και το 1821 τουλάχιστον. Επιτυχείς, εξάλλου, είναι και οι επιλογές καθολικών οικογενειών μικρότερης επιφάνειας, όπως οι μεικτοί γάμοι με ορθόδοξους, που καταλήγουν στην απορρόφηση μεγάλου αριθμού καθολικών (οι τελευταίοι δεν ξεπερνούσαν το 9% του πληθυσμού). Οι ορθόδοξοι κάτοικοι επιτυγχάνουν, από την πλευρά τους, μεγαλύτερη κοινωνική άνοδο κυρίως στο πλαίσιο του νέου ελληνικού κράτους αργότερα.

Δέσποινα Βλάμη

Έλληνες ναυτικοί στο λιμάνι του Λονδίνου:
μια παρ' ολίγον ανταρσία, ένας πόλεμος
και ο Λόρδος Λίβερπουλ

Το περιστατικό

Στις 25 Φεβρουαρίου 1810 η πολάκα *Η Παναγία της Ύδρας* του Αντώνιου Παπαγκίκα έφθασε στο λιμάνι του Λονδίνου από τη Σμύρνη, μετά από ταξίδι διάρκειας 107 ημερών¹. Η πολάκα είχε ξεκινήσει στις 11 Νοεμβρίου 1809 φορτωμένη με σταφίδα και βαμβάκι, κυβερνήτη τον ίδιο τον Παπαγκίκα και πλήρωμα είκοσι τέσσερις Έλληνες ναυτικούς οθωμανικής υπηκοότητας. Μετά την άφιξη στο Λονδίνο, το σκάφος έδεσε στην αποβάθρα του λιμανιού όπου εντός δεκαπέντε ημερών (έως τις 11 Μαρτίου 1810) ολοκληρώθηκε η εκφόρτωση των εμπορευμάτων.

Ο Παπαγκίκας όφειλε μετά το τέλος της διαδικασίας αυτής να καταβάλει στο πλήρωμα τις αμοιβές του. Αυτό όριζε η συμφωνία μεταξύ του καπετάνιου-πλοιοκτήτη και των μελών του πληρώματος —βοηθού κυβερνήτη, δύο λοστρόμων, δύο πηδαλιούχων και δεκαεννέα ναυτών— που είχε γίνει τον Οκτώβριο του 1809. Κάθε μέλος του πληρώματος θα εισέπραττε ως αμοιβή ένα ποσοστό επί του ναύλου ή μέρισμα, κατ' αναλογία προς τη βαθμίδα του αλλά και σύμφωνα με τις υπηρεσίες που είχε προσφέρει κατά τη διάρκεια του ταξιδιού. Η καταβολή των αμοιβών

1. Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων ιστιοφόρο φορτηγό πλοίο. Όπως αναφέρει ο Απόστολος Δελής στο «Τύποι πλοίων της ναυτιλίας των Ελλήνων, 1700-1821», Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η Ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821*, Αθήνα 2013, σ. 517-520, η μέση χωρητικότητά των σκαφών αυτών ήταν γύρω στους 203 τόνους στις αρχές του 19ου αιώνα (τα στοιχεία αφορούν σκάφη που είχαν ναυπηγηθεί στη δυτική Ελλάδα), ενώ κατά την τετραετία 1810-1814 ο μέσος όρος πληρωμάτων ήταν γύρω στους 27,96 άνδρες.

θα γινόταν στο τέλος κάθε ταξιδιού, μία φορά στο Λονδίνο και μία φορά στη Σμύρνη, όπου η πολάκα θα επέστρεφε. Σύμφωνα με υπολογισμούς του ίδιου του πληρώματος, οι μισθοί που όφειλε να καταβάλει στο Λονδίνο ο Παπαγκίκας ήταν 44 λίρες Αγγλίας στον βοηθό κυβερνήτη Γιάκο Ιωάννη, 44 λίρες στον πρώτο λοστρόμο Αναστάση Γιώργη, 30 λίρες στον δεύτερο λοστρόμο Μάρκο Τζουάν, 33 λίρες στον πρώτο πηδαλιούχο Διαμαντή Γιώργη, 30 λίρες στον δεύτερο πηδαλιούχο Νικόλα Θεόδωρο και τέλος 22 λίρες Αγγλίας σε κάθε έναν από τους δεκαεννέα ναύτες.

Τον Μάρτιο του 1810 και ενώ η πολάκα βρισκόταν αγκυροβολημένη στο λιμάνι του Λονδίνου, ο Παπαγκίκας αρνούμενος να καταβάλει τα οφειλόμενα στους ναυτικούς προκάλεσε την αντίδρασή τους και στις 22 Μαρτίου επτά μέλη του πληρώματος ανέλαβαν ως εκπρόσωποι των υπολοίπων να του εκθέσουν τα δίκαια αιτήματά τους και να απαιτήσουν την άμεση ικανοποίησή τους. Στη συμπλοκή που ακολούθησε, ο Παπαγκίκας φέρεται να χειροδίκησε σε βάρος μέλους της αντιπροσωπείας και να καταφέρθηκε εναντίον όλων με πολύ βαρείς χαρακτηρισμούς. Η διένεξη μεταξύ καπετάνιου και πληρώματος πήρε ακόμη πιο δυσάρεστη τροπή, όταν ο Παπαγκίκας κατήγγειλε ενόρκως στις βρετανικές αρχές ότι το πλήρωμα είχε δανειστεί χρήματα από τον ίδιο και αρνιόταν να του τα επιστρέψει. Η καταγγελία οδήγησε στην άμεση σύλληψή τους με αποτέλεσμα να παραμείνουν στις φυλακές του λιμανιού για εικοσιτέσσερις ώρες. Στη συνέχεια αφέθηκαν ελεύθεροι όταν, σύμφωνα με μαρτυρία των ίδιων των ναυτικών, κάποιοι «καλοί άνθρωποι» εμφανίστηκαν και διαμαρτυρήθηκαν στον Παπαγκίκα για την ψευδή δήλωσή του ως πράξη κατάφωρης αδικίας εναντίον αθώων. Ο Παπαγκίκας πείστηκε να αποσύρει τις κατηγορίες και δικαιολόγησε την πράξη του ως αντανάκλαστική αντίδραση που προκλήθηκε από τον φόβο ότι τα μέλη του πληρώματος θα τον συλλάμβαναν προκειμένου να διεκδικήσουν τους μισθούς τους. Εντέλει, συναίνεσε στην απελευθέρωση των ναυτικών, οι οποίοι, επανήλθαν με το αίτημά τους για είσπραξη των δεδουλευμένων τους. Αυτή τη φορά ο Παπαγκίκας τους υποσχέθηκε ότι θα επικοινωνούσε με τους παραλήπτες του φορτίου, την εμπορική εταιρεία Hanson του Λονδίνου και θα ζητούσε να του εξοφλήσουν τον ναύλο του ταξιδιού, ως όφειλαν· στη συνέχεια θα κατέβαλε τους μισθούς.

Παρά τις διαβεβαιώσεις του, ο Παπαγκίκας απέφυγε να συναντηθεί με το πλήρωμα της πολάκας τους επόμενους δύο μήνες. Εν τω μεταξύ, το σκάφος του κατασχέθηκε από τις βρετανικές αρχές μετά από καταγγελία των Hanson ότι ο ίδιος δεν είχε εκπληρώσει τις υποχρεώσεις

του προς την εταιρεία. Η καταγγελία και στη συνέχεια η κατάσχεση της πολάκας είχε ως φυσική συνέπεια τη μη καταβολή του ναύλου στον Παπαγκίκα από τη βρετανική εταιρεία, γεγονός που απέκλεισε οριστικά κάθε πιθανότητα των Ελλήνων ναυτικών να λάβουν τις αμοιβές τους. Βρισκόμενοι σε δραματική οικονομική κατάσταση σε μία ξένη χώρα, αναγκάστηκαν να βάλουν ενέχυρο τον ρουχισμό τους, προκειμένου να βρουν κάποια χρήματα για να προμηθευθούν τροφή. Το πλήρωμα στράφηκε εντέλει για βοήθεια στη βρετανική κυβέρνηση και κατέθεσε, την άνοιξη του 1810, υπόμνημα προς τον Robert Banks Jenkinson, λόρδο Λίβερπουλ, που την εποχή εκείνη συμμετείχε στη συντηρητική κυβέρνηση του Spencer Perceval ως υπουργός πολέμου και αποικιών και ως εκπρόσωπος της κυβέρνησης στη βουλή των λόρδων².

Το υπόμνημα

Στο υπόμνημα προς τον λόρδο Λίβερπουλ το πλήρωμα της *Παναγίας της Ύδρας* έκανε έκκληση στον ανθρωπισμό και στο φιλελεύθερο πνεύμα της βρετανικής κυβέρνησης και αφού περιέγραφε τα παραπάνω γεγονότα, ζητούσε από τον λόρδο να τους θέσει υπό την προστασία του³. Όπως ανέφεραν, παρά το γεγονός ότι ο νόμος τους αναγνώριζε κατά προτεραιότητα το δικαίωμα της επίσχεσης του πλοίου ως μέσο για τη διεκδίκηση των αμοιβών, η κατάσταση στην οποία βρισκόνταν με πεινχρά μέσα στη διάθεσή τους, χωρίς «φίλους» για να μεσολαβήσουν και με άγνοια της αγγλικής γλώσσας, δεν τους επέτρεπε να εμφανισθούν σε βρετανικό δικαστήριο και να υπερασπισθούν το δίκαιό τους. Οι ναυτικοί εξέφραζαν τον φόβο ότι δεν θα βρισκόταν κανείς Βρετανός δικηγόρος να τους εκπροσωπήσει και να τους υπερασπιστεί. Για τον λόγο αυτό ζητούσαν να αναλάβει την υπόθεσή τους το νομικό επιτελείο του Βασιλείου «προκειμένου να αποκατασταθούν, σύμφωνα με τον τρόπο που η σοφή δικαιοσύνη αυτής της χώρας διασφαλίζει σε κάθε αδικημένο και ιδιαίτερα τους υπηκόους μιας συμμάχου χώρας που βρίσκονται σε αυτήν την απελπιστική κατά-

2. Ο Robert Banks Jenkinson, 2nd Earl of Liverpool πολιτεύτηκε με το συντηρητικό κόμμα των Tories. Διορίστηκε υπουργός πολέμου και αποικιών της Βρετανίας το 1809. Μετά τη δολοφονία του πρωθυπουργού Spencer Perceval το 1812, ο Λόρδος Λίβερπουλ διορίστηκε πρωθυπουργός και παρέμεινε στη θέση αυτή έως το 1827. Βλ. N. Gash, *Lord Liverpool: The Life and Political Career of Robert Banks Jenkinson, Second Earl of Liverpool 1770-1828*, London 1984.

3. Βλ. Παράρτημα, σ. 216-218.

σταση». Στη συνέχεια, το πλήρωμα της *Παναγίας της Ύδρας* ζητούσε από τη βρετανική κυβέρνηση να του εξασφαλίσει τη μετάβαση στη Μάλτα ή στο Γιβραλτάρ με ένα ή περισσότερα πλοία του βασιλικού βρετανικού ναυτικού και δήλωνε διατεθειμένο να προσφέρει τις υπηρεσίες του κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, καθώς όλα τα μέλη του ήταν «δυνατοί και ικανοί ναυτικοί». Ανέφεραν επίσης ότι ο βοηθός κυβερνήτης της πολάκας, Γιάκος Ιωάννης, είχε προϋπηρεσία ως πλοηγός στη φρεγάτα του βασιλικού ναυτικού *Canopus* υπό τον υποναύαρχο Charles Inglis. Κλείνοντας το υπόμνημά τους προς τον λόρδο Λίβερπουλ, οι ναυτικοί δήλωναν ότι θα δέχονταν με ευγνωμοσύνη οποιαδήποτε μορφή προστασίας και βοήθειας θα ήταν διατεθειμένη να τους προσφέρει η βρετανική κυβέρνηση.

Η ιστορική συγκυρία

Το περιστατικό που περιγράφεται στο υπόμνημα που έστειλαν οι Έλληνες ναυτικοί στον λόρδο Λίβερπουλ έχει ιδιαίτερο πραγματολογικό και ιστορικό ενδιαφέρον. Στη συνέχεια, επιχειρούμε να το τοποθετήσουμε εντός της ιστορικής συγκυρίας, σε μια προσπάθεια να αναδείξουμε και να ερμηνεύσουμε την ιστορική σημασία του. Ακολουθεί μια ανάλυση των πληροφοριών που το υπόμνημα περιέχει σχετικά με την ταυτότητα του πλοίου, τη σύνθεση και προέλευση του πληρώματος αλλά και την οργάνωση του ταξιδιού, την παραμονή του πληρώματος σε μια ξένη χώρα και τις σχέσεις που πιθανόν να σύναψε εκεί.

Κατά τη διάρκεια των πολεμικών συγκρούσεων του 18ου αιώνα, η συνεργασία Άγγλων και άλλων Ευρωπαίων εμπόρων με Έλληνες οθωμανικής υπηκοότητας, πλοιοκτήτες, καπετάνιους και πληρώματα, που μετέφεραν εμπορεύματα στη Μεσόγειο και στη δυτική Ευρώπη, αναπτύχθηκε ιδιαίτερα, κυρίως κατά τα χρονικά διαστήματα που η Οθωμανική Αυτοκρατορία τηρούσε στάση ουδετερότητας έναντι των εμπόλεμων δυνάμεων. Άγγλοι, Γάλλοι και Ολλανδοί έμποροι ναύλωναν πλοία που έπλεαν με οθωμανική ή τη λεγόμενη «γραικο-οθωμανική» σημαία, προκειμένου να μεταφέρουν με ασφάλεια τα εμπορεύματά τους⁴. Συχνά τη

4. Σχετικά με τη χρήση της οθωμανικής και «γραικο-οθωμανικής» σημαίας αλλά και άλλων σημαιών «ευκαιρίας» από τους Έλληνες Οθωμανούς υπηκόους βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Η “ναυτική πολιτεία” του Ιονίου και του Αιγαίου», Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Ναυτιλία των Ελλήνων 1700-1821*, Αθήνα, 2013, σ. 434-435.

μεταφορά αναλάμβαναν ατρόμητοι και έμπειροι κουρσάροι και πειρατές που κατάφεραν να σπάσουν τους αποκλεισμούς που επέβαλλαν οι στόλοι των εμπόλεμων δυνάμεων και να φθάσουν έγκαιρα στον προορισμό τους⁵. Η στρατηγική αυτή των Ευρωπαίων εμπόρων τροφοδότησε την ανάπτυξη του ελληνικού-οθωμανικού εμπορικού στόλου από τον 18ο αιώνα. Ταυτόχρονα, δρομολόγησε ένα ευρύ πεδίο συνεργασιών μεταξύ Ευρωπαίων και Ελλήνων στους τομείς της εμπορικής διαμεσολάβησης και της παροχής οικονομικών και άλλων υπηρεσιών, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην ανάπτυξη μιας διεθνούς εμβέλειας ελληνικής εμπορικής επιχείρησης από τα τέλη του 18ου αιώνα⁶.

Η σύνδεση του βρετανικού, εμπορίου στην Ανατολή με το ελληνικό εμπόριο και τη ναυτιλία δεν ήταν ωστόσο μια εξέλιξη ομαλή καθώς χρειάστηκε να ξεπεραστούν διάφορα προσκόμματα πολιτικής και θεσμικής προέλευσης⁷. Από το 1580 το αποκλειστικό προνόμιο διεξαγωγής του αγγλικού εμπορίου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία το είχε λάβει από τη βασίλισσα Ελισάβετ Α΄ η αγγλική προνομιούχος εταιρεία *Levant Company*⁸. Για λόγους πολιτικής και οικονομικής σκοπιμότητας οι κανονισμοί της Εταιρείας, που λειτουργούσε ως μονοπώλιο με περιορισμένο αριθμό μελών, απαγόρευαν στα μέλη της τη σύμπραξη με ξένους υπηκόους: η ανάληψη μη αγγλικών, οθωμανικών ή άλλων ευρωπαϊκών πλοίων για τις ανάγκες του αγγλικού εμπορίου, έβλαπτε καταρχήν την αγγλική εμπορική ναυτιλία και παράλληλα περιόριζε τα έσοδα της *Levant*

5. Άλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ελληνική Πειρατεία και Κορσός τον ΙΗ' αιώνα και μέχρι την Ελληνική Επανάσταση*, Αθήνα, 1998, σ. 229-284.

6. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Η εισβολή της ναυτιλίας των “Γραικών” στο μεγάλο εμπόριο της Μεσογείου, 1714-1815», σ. 262-265, Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ. 223-282.

7. Βλ. Δέσποινα Βλάμη, *Οι Έλληνες και η Levant Company. Προστασία και Επιχειρηματικότητα στο Βρετανικό Εμπόριο της Ανατολής (1790-1825)*, Αθήνα 2015 (υπό έκδοση).

8. Για την ιστορία και την οργάνωση της *Levant Company* βλ. Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, London 2003³ και Ralph Davis, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, London, 1967. Για την ιστορία των τελευταίων τριάντα χρόνων λειτουργίας της Εταιρείας βλ. Despina Vlami, *Trading with the Ottomans. The Levant Company in the Middle East*, London 2014. Από τον 16ο αιώνα η *Levant Company* διόριζε και κατέβαλε μισθούς στους προξένους και υπο-προξένους της Βρετανίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Από τις αρχές του 19ου αιώνα διόριζε γενικό πρόξενο στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Wood, ό.π., σ. 205-228.

Company από την είσπραξη δασμών που επέβαλλε στα αγγλικά φορτία και πλοία⁹.

Η έναρξη των γαλλικών πολέμων το 1792 και οι δυσχερείς συνθήκες μεταφορών που επικράτησαν στη Μεσόγειο οδήγησαν τη βρετανική κυβέρνηση στην επανεξέταση της πολιτικής της στο θέμα της εμπορικής ναυτιλίας και συνέβαλαν στη δραστική αλλαγή της στρατηγικής της Εταιρείας προς την ίδια κατεύθυνση. Το 1797 οι περίφημοι νόμοι της ναυτιλίας (Navigation Acts), που ήδη από τον 17ο αιώνα όριζαν ότι η μεταφορά εμπορευμάτων από και προς τη Βρετανία και τις αποικίες της θα γινόταν αποκλειστικά από βρετανικά πλοία, ανεστάλησαν περιστασιακά προκειμένου να δώσουν διέξοδο στους Βρετανούς εμπόρους να μεταφέρουν τα εμπορεύματά τους εν καιρώ πολέμου με πλοία ξένης σημαίας¹⁰. Την ίδια ευέλικτη πολιτική υποχρεώθηκε να υιοθετήσει και η Levant Company, ενσωματώνοντας στους κανονισμούς της νέες ρυθμίσεις και τροποποιώντας άλλες, επιτρέποντας στα μέλη της να συνεργάζονται με οθωμανικής υπηκοότητας πράκτορες, εμπόρους και πλοιοκτήτες προκειμένου να μεταφέρουν εμπορεύματα στο Λονδίνο και στα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για τον σκοπό αυτό τροποποιήθηκε σχετικά και ο όρκος που έδιναν τα μέλη προκειμένου να ενταχθούν επίσημα στην Εταιρεία¹¹.

Η μεταβολή των κανονισμών που ρύθμιζαν τη μεταφορά εμπορευμάτων μεταξύ Βρετανίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε άμεσα ορατές συνέπειες στην οργάνωση του εμπορίου. Μερικούς μόνο μήνες μετά την αναστολή των Navigation Acts, ο John Spencer Smith επιτετραμμένος στη Βρετανική πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, χορήγησε την πρώτη επίσημη άδεια πλεύσης υπό βρετανική προστασία σε πλοίο με γραικο-οθωμανική σημαία, την πολάκα *La Buona Speranza*. Η πολάκα

9. Vlami, *Trading with the Ottomans*, ό.π., σ. 239–246.

10. Larry Sawers, "The Navigation Acts revisited", *Economic History Review*, 45/2 (May 1992), 262–284.

11. "By the Oath I have taken by the Levant Company, the goods above-mentioned are for account of myself or others free of the said Company or of such as have their License to Trade or are purchased by Freight received in Turkey or Egypt by Ships navigated according to Law or are the Property of Ottoman subject: and the same are to the best of my knowledge, belief and information truly and bona fide the property of such persons as aforesaid, and that there is no intention by any Species of Colour, Fraud or Collusion, to declare them to be otherwise than as they really are", βλ. Δέσποινα Βλάμη, «Βρετανικό Εμπόριο και Διπλωματία στην Ανατολική Μεσόγειο. Η Levant Company στη Θεσσαλονίκη 1792-1825», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, 9 (2008), 143–267.

επρόκειτο να κατευθυνθεί από την Πάτρα στο Λονδίνο, μεταφέροντας φορτίο για λογαριασμό της πολύ σημαντικής βρετανικής εμπορικής εταιρείας Lee & Sons, μέλους της Levant Company, με γραφεία στο Λονδίνο και στη Σμύρνη. Αποστολείς του φορτίου ήταν διάφοροι έμποροι της Κωνσταντινούπολης και μεταξύ αυτών οι Έλληνες Παντελής Σγούτας και Αποστόλης Παπάκος¹².

Στα χρόνια που ακολούθησαν η ναύλωση πλοίων ελληνικής ιδιοκτησίας που έπλεαν με σημαία γραικο-οθωμανική αλλά και αυστριακών, ρωσικών και ολλανδικών, παγιώθηκε και αναπτύχθηκε ως μια στρατηγική επιλογή των Βρετανών εμπόρων που αποσκοπούσε όχι μόνο στη διασφάλιση της μεταφοράς των εμπορευμάτων αλλά και στην εξοικονόμηση χρημάτων. Το υψηλό κόστος ναύλου που χρέωναν τα βρετανικά εμπορικά πλοία σε συνδυασμό με τους υψηλούς δασμούς που επέβαλλε η Levant Company στα φορτία που είτε μεταφέρονταν με βρετανικά πλοία στην Ανατολή είτε κατευθύνονταν από τα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στη Βρετανία, επιβάρυναν δραστικά το εμπορικό εισόδημα και απέτρεπαν τους Βρετανούς εμπόρους από τη ναύλωση εμπορικών πλοίων βρετανικής ιδιοκτησίας και σημαίας. Η Εταιρεία χρειάστηκε να παρέμβει κατ' επανάληψη προκειμένου να διασφαλίσει τη βρετανική εμπορική ναυτιλία και τα έσοδά της¹³. Ωστόσο, από τα τέλη του 18ου αιώνα και εφεξής οι απαγορεύσεις που κατά καιρούς εξέδιδε αφορούσαν αποκλειστικά τη ναύλωση από τα μέλη της «ξένων» πλοίων από το σύνολο των οποίων εξαιρούνταν ρητά τα πλοία οθωμανικής ιδιοκτησίας και σημαίας. Παρά τις ενστάσεις κάποιων συντηρητικών μελών και αξιωματούχων στην Ανατολή, που έβλεπαν τη δραστηριότητα, κυρίως των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων, ως απειλή για τα συμφέροντά τους, η Levant Company δεν έπαψε έως τη διάλυσή της το 1825, να αναγνωρίζει ένα ειδικό καθεστώς προστασίας στους Οθωμανούς εμπόρους και στα οθωμανικά εμπορικά πλοία που συνέπρατταν στο βρετανικό εμπόριο. Η τακτική αυτή ενείχε πολιτική σκοπιμότητα καθώς η Εταιρεία επεδίωκε να διασφαλίσει μια σχέση αμοιβαιότητας και συνεννόησης με τις οθωμανικές αρχές ενώ παράλληλα ενδιαφερόταν να προστατεύσει τη δραστηριότητα της πλειονότητας των μελών της που ήταν πλέον άρρηκτα συνδεδεμένη με υπηρεσίες που παρείχαν Οθωμανοί υπήκοοι¹⁴.

12. TNA, SP 105/126, pp. 92–93, 30 Ιανουαρίου 1798.

13. Vlami, *Trading with the Ottomans*, ό.π., σ. 239–246.

14. Δέσποινα Βλάμη, *Οι Έλληνες και η Levant Company. Προστασία και Επι-*

Κατά τη διάρκεια του πολέμου μεταξύ της Βρετανίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1807–1809), εν μέσω των ναπολεόντειων πολέμων¹⁵, το καθεστώς των διομολογήσεων υπέρ των Βρετανών υπηκόων που ζούσαν και εμπορεύονταν σε οθωμανικό έδαφος αναστάληκε. Οι Βρετανοί που ήταν εγκατεστημένοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τα σπίτια και τις επιχειρήσεις τους και πολλοί από αυτούς εγκαταστάθηκαν στη Μάλτα, όπου βρισκόταν ήδη μια σημαντική βρετανική εμπορική κοινότητα. Από τη Μάλτα τα μέλη της Levant Company και ανεξάρτητοι Βρετανοί έμποροι επιχείρησαν να συνεχίσουν το εμπόριό τους με την Ανατολή παρά το γεγονός ότι οι οθωμανικές αρχές είχαν εκδώσει απαγόρευση εισόδου των βρετανικών πλοίων στα οθωμανικά λιμάνια και σε πολλές πόλεις όπως στη Σμύρνη είχαν προχωρήσει σε κατάσχεση όλων των βρετανικών εμπορευμάτων. Επιλέγοντας μια προσωρινή λύση, η Levant Company υπαναχώρησε από τη μέχρι τότε στάση της και επέτρεψε στα μέλη της να ναυλώνουν «ξένα», μη οθωμανικά πλοία, προκειμένου να διακινήσουν τα εμπορεύματά τους στην Ανατολή¹⁶. Ωστόσο, παρά τις εκατέρωθεν απαγορεύσεις και επιθετικές ενέργειες, οι συναλλαγές μεταξύ Βρετανών και Οθωμανών υπηκόων συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου με την υιοθέτηση στρατηγικών συγκάλυψης της ταυτότητας των πλοίων, των φορτίων, των αποστολέων και των παραληπτών¹⁷.

Η σύντομη παραμονή στη Μάλτα των αξιωματούχων της Levant Company που ήταν διαπιστευμένοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία τους απεκάλυψε τις πραγματικές διαστάσεις του ανεξάρτητου βρετανικού εμπορίου με την Ανατολή, εμπορίου που λειτουργούσε εκτός των κανονισμών της Εταιρείας και μέσω διαφόρων μεθόδων συγκάλυψης απέφευγε την καταβολή δασμών στις βρετανικές αρχές¹⁸. Ο προβληματισμός ορισμένων εξ αυτών βρήκε διέξοδο σε μια κριτική προσέγγιση της δασμολογικής πολιτικής της Εταιρείας και των απαρχαιωμένων μονοπω-

χειρηματικότητα στο Βρετανικό εμπόριο της Ανατολής (1790-1825), Αθήνα, Ιανουάριος 2015 (υπό έκδοση).

15. Edward Ingram (ed.), *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution. Collected Essays, vol. I*. Allan Cunningham, London 1993, σ. 103–143.

16. Vlami, *Trading with the Ottomans*, ό.π., σ. 239–240.

17. Vlami, *Trading with the Ottomans*, ό.π., σ. 171–172.

18. Despina Vlami – Ikaros Mandouvalos, “Entrepreneurial forms and processes inside a multiethnic pre-capitalist environment: Greek and British enterprises in the Levant”, *Business History* 1v/1(2013), 98–118.

λιακών μεθόδων της. Έτσι το 1809, ο Isaac Morier, έμπορος ο ίδιος και διορισμένος από την Εταιρεία γενικός πρόξενος στην Κωνσταντινούπολη, ανέφερε ότι το βαρύ φορτίο των δασμών ήταν ο λόγος που οι Βρετανοί έμποροι απέφευγαν αφενός να ενταχθούν στην Εταιρεία αλλά και να συναλλάσσονται με μέλη της και προτιμούσαν να ακολουθούν προσωπικές, ανεξάρτητες στρατηγικές και να ναυλώνουν οθωμανικά ή άλλα πλοία ξένης ιδιοκτησίας. Εάν οι Βρετανοί αποφάσιζαν να στείλουν τα εμπορεύματά τους με αυστριακά πλοία και να τα παραδώσουν σε Βρετανούς πράκτορες, υποστήριζε ενδεικτικά ο Morier, θα ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλουν διπλό δασμό, έναν αυστριακό και ένα βρετανικό· εφόσον όμως αποφάσιζαν να παραδώσουν τα εμπορεύματα σε ξένους πράκτορες, θα πλήρωναν μόνο ένα δασμό αν οι πράκτορες ήταν Αυστριακοί και κανέναν αν ήταν Οθωμανοί υπήκοοι¹⁹.

Η συνθήκη ειρήνης, που υπογράφηκε μεταξύ της Βρετανίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα Δαρδανέλια τον Ιανουάριο του 1809 επανέφερε το καθεστώς των διομολογήσεων και εγκαινίασε μια νέα εποχή στις διμερείς σχέσεις των δύο χωρών. Το άρθρο πέντε της συνθήκης απελευθέρωσε οριστικά τις συναλλαγές μεταξύ Βρετανών και Οθωμανών υπηκόων και άνοιγε το δρόμο για την απόλυτη ενσωμάτωση κυρίως Ελλήνων, όπως επίσης Αρμενίων και Εβραίων, στο βρετανικό εμπόριο με την Ανατολή. Σύμφωνα με τη διατύπωση του άρθρου: “England shall grant reciprocally her unlimited favour and a friendly treatment to the flags, subjects and Merchants of the Sublime Porte who hence forward may frequent the Dominions of His Majesty to prosecute commerce therein”²⁰. Δηλαδή, η βρετανική κυβέρνηση θα χορηγούσε ανταποδοτικά εύνοια, συμπαραστάση και φιλική αντιμετώπιση στις σημαίες, υπηκόους και εμπόρους της Ύψηλης Πύλης που θα μπορούσαν πλέον να εμπορεύονται στην επικράτεια της Βρετανίας. Τα αμέσως επόμενα χρόνια ιδρύθηκαν, στο Λονδίνο και σε άλλες πόλεις της Βρετανίας, πρακτορεία και εμπορικοί οίκοι από Οθωμανούς υπηκόους που αναλάμβαναν να προωθήσουν συναλλαγές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στον ευρύτερο χώρο της ανατολικής Μεσογείου²¹.

19. Vlami, *Trading with the Ottomans*, ό.π., σ. 112.

20. Lewis Hertslet, *A Complete Collection of the Treaties and Conventions ... between Great Britain and Foreign Powers*, London 1820, vol. II, σ. 375.

21. Maria Christina Chatziioannou, “Mediterranean Pathways of Greek Merchants to Victorian England”, *The Historical Review/La Revue Historique*, 7 (2010), 213–237.

Τον Οκτώβριο του 1809, μερικούς μόνο μήνες μετά την υπογραφή της συνθήκης των Δαρδανελίων, η πολάκα του Αντώνιου Παπαγκίκα η *Παναγία της Ύδρας* ναυλώθηκε από τη βρετανική εταιρεία Messers Hanson του Λονδίνου για τη μεταφορά φορτίου σταφίδας και βαμβακιού. Το όνομα της πολάκας, του ιδιοκτήτη καπετάνιου και των περισσότερων μελών του πληρώματος παραπέμπει στο νησί της Ύδρας: το *Madonna d'Idra*, όπως αναφέρεται στο υπόμνημα, ήταν ένα πολύ συνηθισμένο όνομα υδραϊκού πλοίου, τόσο συνηθισμένο που να είναι εξαιρετικά δυσχερής η ταύτισή του με συγκεκριμένο ιδιοκτήτη και ταξίδι²². Το όνομα του Αντώνη Παπαγκίκα όσο και των μελών του πληρώματός του, Γιάκος Ιωάννης, Αναστάσης Γιώργης, Μάρκος Τζουάν, Διαμαντής Γιώργης, Νικόλας Αλέξης, Νικόλας Θεόδωρος, Γιώργης Μιχάλης, Γιωργάκης Δημήτρης, Θεοδόσης Σταμάτης, Πέτρος Σισεκλής, Γιάννης Κωστής, Δημήτρης Παναγιώτης, Δημήτρης Γκράνης, Γιάννης Γιώργης, Αντώνιος Δημήτρης, Γιάννης Βασίλης, Γιάννης Σπύρος, Γιωργάκης Γιάννης, Θανάσης Νικόλας, Δημήτρης Αργύρης, Γιάννης Γκίκας, Νικόλας Αναστάσης, Δημήτρης Γιαννάκης, και Δημήτρης Γιώργης, απαντώνται συχνά σε αναφορές σχετικές με ναυτικές οικογένειες και πληρώματα της Ύδρας στις αρχές του 19ου αιώνα²³. Την εποχή αυτή το νησί αποτελούσε κατ'εξοχήν γενέθλιο τόπο καπετάνιων και ναυτικών, έδρα επιφανών οικογενειών που διακρίθηκαν στη ναυτιλία και το θαλάσσιο εμπόριο. Σύμφωνα με στοιχεία που παρουσιάστηκαν πρόσφατα, το 1810 η Ύδρα διέθετε 2.800 ναυτικούς²⁴. Παλαιότερες αλλά και πιο πρόσφατες έρευνες επιβεβαιώνουν τον πρωτεύοντα ρόλο του νησιού στην ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας που διεξαγόταν από Έλληνες, Οθωμανούς υπηκόους, μετά το 1770 και ιδιαίτερα, κατά την περίοδο 1810–1819. Κατά τη δεκαετία αυτή η Ύδρα εμφανίζεται να τριπλασιάζει το στόλο της²⁵. Η οργάνωση

22. Τζελίνα Χαρλαύτη, «Η “ναυτική πολιτεία” του Ιονίου και του Αιγαίου. Ναυτότοποι, ναυτικές οικογένειες και επιχειρήσεις», Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ. 353–405 γενικά για τη ναυτιλία της Ύδρας και ειδικά αναφορές σε σκάφη που έφεραν το όνομα *Παναγία της Ύδρας*, βλ. σ. 384.

23. Αντώνιος Λιγνός (επιμ.), *Άρχεϊον τής Κοινότητος Ύδρας 1778–1832*, *Ίστορικόν Άρχεϊον Ύδρας*, Πειραιάς 1921, τόμ. 1, σ. 153–155. Επίσης παράρτημα 8.4, ναυτικές οικογένειες δυτικού και κεντρικού Αιγαίου, Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ. 820–822.

24. Βλ. Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ. 376.

25. Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ. 373–374. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Έλληνική Ναυτιλία 1776–1835: Όψεις τής μεσογειακής ναυσιπλοίας*, Αθήνα 1985, τόμ. 1, σ. 122–128.

του ταξιδιού, η συγκρότηση του πληρώματος και ο υπολογισμός της αμοιβής του με μερίδια, στην προκειμένη περίπτωση επί του ναύλου, αφού είχε αφαιρεθεί το κόστος των προμηθειών, παραπέμπει επίσης σε ανάλογες «συνηθισμένες» —όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο υπόμνημα— πρακτικές που καταγράφονταν στους ναυτικούς νόμους της Ύδρας ήδη από το 1804 και αργότερα στον νόμο του 1818²⁶.

Στο υπόμνημα δεν αναφέρεται αν η σημαία της πολάκας ήταν οθωμανική, γραικο-οθωμανική, βρετανική, υδραϊκή ή άλλη. Ωστόσο, είναι γνωστό ότι αυτή την εποχή η πλειοψηφία των υδραϊκών πλοίων έκαναν χρήση της γραικο-οθωμανικής σημαίας²⁷. Επίσης δεν είναι γνωστό, εάν το φορτίο που μετέφερε στο Λονδίνο είχε αγοραστεί από τον Παπαγκίκα τον ίδιο, άλλη εταιρεία της Σμύρνης ή από αντιπρόσωπο των Hanson στην πόλη. Η έδρα της εταιρείας βρισκόταν, σύμφωνα με το υπόμνημα, στη διεύθυνση 27 Miles's Lane Cannon street, όπου γνωρίζουμε ότι, ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, υπήρχε το εμπορικό κατάστημα του Henry Hanson, εμπόρου με δραστηριότητα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία²⁸. Είναι πιθανόν επομένως η αναφερόμενη στο υπόμνημα ως Messers Hanson να ήταν η εμπορική εταιρεία των John Oliver H. Hanson & George H. Hanson, που τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα είχαν συναλλαγές στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη. Η σχέση των Hanson με την Levant Company δεν προκύπτει από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας. Ωστόσο, είναι γνωστό ότι κάποια μέλη της οικογένειας είχαν ενταχθεί στην Εταιρεία τον 19ο αιώνα²⁹. Επίσης το γεγονός ότι το υπόμνημα του πληρώματος βρίσκεται κατατεθειμένο

26. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Έλληνική Ναυτιλία 1776–1835: οι Μηχανισμοί*, Αθήνα 1986, τόμ. 2, σ. 62–63. Όπως αναφέρει ο Κρεμμυδάς, στο αρχαιολογικό υλικό γίνεται λόγος για μερίδια επί του κέρδους του φορτίου και θεωρεί βέβαιο ότι ένα μέρος των μεριδίων αφορούσε τους εργαζόμενους στο πλοίο.

27. Σχετικά με τις σημαίες που χρησιμοποιούσαν τα υδραϊκά πλοία βλ. Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ. 382. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, οι Ύδραίοι και οι Σπετσιώτες όταν προσεγγίζουν τα δυτικοευρωπαϊκά λιμάνια χρησιμοποιούσαν «γραικική» ή «γραικο-οθωμανική» σημαία, σε περισσότερα από τα μισά ταξίδια τους.

28. John Nichols (ed.), *The Gentleman's Magazine*, τόμ. 62, London 1787, 742.

29. Για το γενεαλογικό δένδρο των Hanson βλ. levantineheritage.com/Hanson.htm. Πληροφορίες για τη δραστηριότητα της οικογένειας στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη βλ. στο levantineheritage.com/note27.htm. Ο Charles Simpson Hanson που διέμενε στην Κωνσταντινούπολη έγινε μέλος της Levant Company τη δεκαετία του 1820.

στο αρχείο της Levant Company ίσως να καταδεικνύει ότι οι βρετανικές αρχές θεώρησαν πως η επίλυση της υπόθεσης των Ελλήνων ναυτικών αποτελούσε αρμοδιότητα της Εταιρείας λόγω της προέλευσης του φορτίου αλλά ενδεχομένως και της εμπλοκής μελών της στη συναλλαγή³⁰.

Η ταυτότητα του παραλήπτη του υπομνήματος λόρδου Λίβερπουλ, υπουργού πολέμου στην κυβέρνηση Perceval, όπως και η ρητή αναφορά των ναυτικών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως συμμάχου χώρας της Βρετανίας, δεν θα πρέπει να θεωρούνται τυχαίες ενέργειες, αλλά στοχευμένες. Η Παναγία της Ύδρας ταξίδεψε από τη Σμύρνη στο Λονδίνο μόλις μερικούς μήνες μετά τη λήξη του πολέμου μεταξύ των δύο χωρών και την υπογραφή συνθήκης ειρήνης. Οι υπήκοοι της συμμάχου πλέον Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μπορούσαν να ελπίζουν στη βοήθεια των βρετανικών αρχών. Από την άλλη πλευρά, ακολουθώντας την πάγια τακτική των Ελλήνων, Οθωμανών υπηκόων, στις συναλλαγές τους με ξένους αξιωματούχους και πολίτες να αντλούν προνόμια από τη υπηκοότητά τους είτε να την αρνούνται κατά περίπτωση, οι ναυτικοί του υδραϊκού πλοίου φρόντισαν να ενημερώσουν τις βρετανικές αρχές ότι το πρώτο τη τάξει μέλος του πληρώματος μετά τον καπετάνιο, ο βοηθός κυβερνήτη Γιάκος Ιωάννης, είχε υπηρετήσει κατά τη διάρκεια του πολέμου σε πολεμική φρεγάτα του βρετανικού βασιλικού ναυτικού και επομένως εναντίον της χώρας της οποίας ήταν υπήκοος. Ο Γιάκος είχε να επιδείξει πιστοποιητικό με την υπογραφή του υποναύαρχου Charles Inglis που επιβεβαίωνε την τιμητική θητεία του ως πλοηγού στη φρεγάτα του βρετανικού βασιλικού ναυτικού *Canopus* το 1808³¹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η παράκληση των Ελλήνων ναυτικών να μεταφερθούν στη Μάλτα ή το Γιβραλτάρ με κάποιο βρετανικό πολεμικό πλοίο. Τα δύο λιμάνια αποτελούσαν βάσεις του βρετανικού ναυτικού στην κεντρική και δυτική

30. Θα μπορούσε φυσικά να ισχύει και το ότι οι βρετανικές αρχές το προώθησαν στη διοίκηση της Levant Company προκειμένου να προτείνει εκείνη κάποια λύση εφόσον η Εταιρεία διαχειριζόταν το μονοπώλιο του βρετανικού εμπορίου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

31. Το *Canopus* έφερε 84 κανόνια και είχε ναυπηγηθεί με το όνομα Franklin στο Παρίσι. Ανήκε στο γαλλικό πολεμικό ναυτικό αλλά μετά από ένα χρόνο υπηρεσίας το κατέλαβαν οι Άγγλοι και συμμετείχε με το όνομα *Canopus* στη ναυμαχία του Νείλου υπό τις διαταγές του αντιναύαρχου Οράτιου Νέλσον το 1798. Η φρεγάτα καθ' όλη τη διάρκεια των ναπολεόντειων πολέμων δρούσε στη Μεσόγειο. Υπηρετήσε στο βασιλικό βρετανικό ναυτικό 89 χρόνια και μετά την απέσυρα. Βλ. J. J. Colledge – B. Warlow, *Ships of the Royal Navy: The Complete Record of all Fighting Ships of the Royal Navy*, London 2006 (1969¹), σ. 59.

Μεσόγειο και εμπορικούς κόμβους όπου βρετανικά και ξένα εμπορικά πλοία στάθμευαν για μεγαλύτερο ή μικρότερο χρονικό διάστημα, ανεφοδιάζονταν, έκλειναν συμφωνίες για νέους ναύλους, εκφόρτωναν εμπορεύματα και φόρτωναν νέες παραγγελίες, διαπραγματεύονταν με πληρώματα και ασφαλιστές. Από τη Μάλτα τα πλοία συνέχιζαν τα ταξίδια τους προς την ανατολική Μεσόγειο, τις χώρες της νότιας Ευρώπης και την Αφρική ή δυτικά προς τον Ατλαντικό με προορισμό την Αμερική, τη Βρετανία και άλλες χώρες του Βορρά. Στη Μάλτα και το Γιβραλτάρ το πλήρωμα της Παναγίας της Ύδρας θα έβρισκε σε μικρό χρονικό διάστημα εργασία σε κάποιο βρετανικό ή άλλης εθνικότητας σκάφος ή πολύ πιθανότατα σε κάποιο εμπορικό του ελληνικού-οθωμανικού στόλου, που την περίοδο αυτή κυριαρχούσε στη Μεσόγειο³².

Στο υπόμνημα τους οι Έλληνες ναυτικοί τόνιζαν ότι βρισκόνταν στο Λονδίνο αβοήθητοι, χωρίς χρήματα και φίλους. Ωστόσο, η μνεία κάποιων «καλών ανθρώπων» που παρενέβησαν στην υπόθεση υπέρ τους και έπεισαν τον Παπαγκίκα να αποσύρει τις κατηγορίες του, αποδεικνύει ότι δεν βρισκόνταν εντελώς απροστάτευτοι στη πρωτεύουσα της Βρετανίας. Η αναγραφή της διεύθυνσης 14, Sun street, Bishopsgate στο τέλος του υπομνήματος επιβεβαιώνει το γεγονός ότι στο διάστημα των δύο μηνών περίπου που είχαν μείνει στο Λονδίνο, οι Έλληνες ναυτικοί είχαν έρθει σε επαφή με κάποια πρόσωπα που πιθανότατα να τους συμβούλεψαν σχετικά με το τι να πράξουν προκειμένου να διαφύγουν της κατάστασης στην οποία είχαν περιέλθει. Όπως προκύπτει από μία πρώτη έρευνα, το 1810 στον αριθμό 14 της οδού Sun street στην περιοχή του Bishopsgate όπου βρέθηκαν τα μέλη του πληρώματος και υπέγραψαν το υπόμνημά τους, διέμενε ο Judah Uzielli ιταλός συμβολαιογράφος γεννημένος στη Μόντενα και εγκατεστημένος στο Λονδίνο αρκετά χρόνια³³. Γνωρίζοντας ότι τα μέλη του πληρώματος δεν μιλούσαν αγγλικά, μπορεί κανείς να

32. Frank Theuma, «Ένας περίπλους στις αρχές του 19ου αιώνα: ελληνική ναυτιλία στη Μάλτα, 1800-1821», Χαρλαύτη – Παπακωνσταντίνου, ό.π., σ. 585–602. Επίσης, Vlami, *Trading with the Ottomans*, ό.π., σ. 97–119.

33. Βλ. *A Sermon preached in the St. Andrews Church, Dublin on Sunday, 21st April, 1811, in aid of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, Dublin, 1811, σ. 10. Μεταξύ του 1809 και του 1812 ο Judah Uzielli που ήταν εβραϊκής καταγωγής συμμετείχε σε οργάνωση για τον προσηλυτισμό των Εβραίων στον χριστιανισμό και είχε τη θέση του γραμματέα επί των εξωτερικών υποθέσεων, βλ. W. T. Gidney, *The History of the London Society for Promoting Christianity amongst the Jews*, London [...], σ. 38.

υποθέσει ότι η συνεννόηση μεταξύ αυτών και του Uzielli έγινε μέσω κάποιου τρίτου προσώπου είτε απευθείας στην ιταλική γλώσσα, και στη συνέχεια ο συμβολαιογράφος συνέταξε το κείμενο του υπομνήματος στα αγγλικά και το απέστειλε στις βρετανικές αρχές³⁴.

Επίλογος

Το υπόμνημα των Ελλήνων ναυτικών περιγράφει ένα περιστατικό στη μακρά και πολυκύμαντη πορεία μιας σχέσης που αναπτύχθηκε μέσω συναλλαγών και προστριβών, στα ευρωπαϊκά και μεσογειακά λιμάνια, στις αγορές της Ευρώπης και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και, κατά κύριο λόγο, στη θάλασσα. Ο ναύλος της βρετανικής επιχείρησης Hanson, το ταξίδι από τη Σμύρνη στο Λονδίνο, η σύγκρουση του πληρώματος με τον Παπαγκίκα, η σύγκρουση του Παπαγκίκα με τους Hanson και η κατάσχεση της πολάκας από τις βρετανικές αρχές, η παραμονή των ναυτικών στο Λονδίνο και η τοποθέτηση ενεχύρων προκειμένου να επιβιώσουν, το υπόμνημα του πληρώματος προς τον λόρδο Λίβερπουλ και η σύνταξή του από τον ιταλικής καταγωγής Εβραίο συμβολαιογράφο Judah Uzielli και, τέλος, η θητεία του Γιάκου Ιωάννη ως πλοηγού στην βρετανική πολεμική φρεγάτα *Canopus*, αποκαλύπτουν μια πολυδιάστατη πραγματικότητα που περιελάμβανε απρόοπτα, συγκρούσεις, θεσμικές παρεμβάσεις, παραβατικές συμπεριφορές, προσδοκίες και εκατέρωθεν καχυποψία.

Η περιπέτεια του πληρώματος των Ελλήνων στο Λονδίνο αποκαλύπτει την κερδοσκοπική και ριψοκίνδυνη διάσταση των διεθνών εμπορικών συναλλαγών και τους αστάθμητους παράγοντες στην οργάνωση του διεθνούς εμπορίου. Οι συνθήκες αυτές εντεινόταν εξαιτίας των συνεχών πολεμικών συρράξεων, πολιτικών και οικονομικών ανταγωνισμών της εποχής, που εκδηλώνονταν στον χώρο της Μεσογείου και επηρέαζαν θαλάσσιες μεταφορές και εμπόριο. Εντός αυτού του απρόβλεπτου και ασταθούς περιβάλλοντος αναδείχθηκαν από τα τέλη του 18ου αιώνα δίκτυα συναλλαγών και επιχειρηματικές στρατηγικές με διάρκεια,

34. Υπήρχε σαφώς μεγαλύτερη εξοικείωση των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων με την ιταλική γλώσσα ιδιαίτερα δε των εμπόρων αλλά και όσων εμπλέκονταν με το εμπόριο. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο υπόμνημα το όνομα της πολάκας αναγράφεται στην ιταλική γλώσσα. Βλ. σχετικά και Γεώργιος Παπαγεωργίου, *Ο Έκσυχρονισμός τοῦ Ἑλληνα Πραγματευτῆ σύμφωνα με τὰ Ἑδρωπαϊκά Πρότυπα (τέλη 18ου-ἀρχές 19ου αἰ.)*, Αθήνα 1990, σ. 101.

ανθεκτικότητα και ευελιξία. Η σύνδεση του βρετανικού εμπορίου με τη ναυτιλιακή και εμπορική δραστηριότητα των Ελλήνων, Οθωμανών υπηκόων, απέτέλεσε μια επιχειρηματική στρατηγική που διήρκεσε στον χρόνο και λειτούργησε υποστηρικτικά προς δύο κατευθύνσεις: οι Βρετανοί επεδίωξαν και βρήκαν ασφαλείς και φθηνούς τρόπους μεταφοράς των εμπορευμάτων τους, ενώ παράλληλα μέσω της συνεργασίας με Ἑλληνες εμπόρους και πλοιοκτήτες ανέπτυξαν στις τοπικές αγορές δίκτυα επαφών και συνεργασίας. Οι Ἑλληνες, διεύρυναν τους ορίζοντές τους μέσω της συνεργασίας με μια σημαντική ευρωπαϊκή εμπορική δύναμη, πολλοί από αυτούς εξασφάλισαν την προστασία των βρετανικών αρχών και κάποιιοι σταδιακά, κυρίως από τον 19ο αιώνα, ενσωματώθηκαν στο βρετανικό εμπόριο της Ανατολής ως διεθνείς πλέον εμπορικοί παράγοντες με αντιπροσώπους και γραφεία στο Λονδίνο.

Το υπόμνημα αναδεικνύει γενικά τον πολυδιάστατο και πολυεθνικό χαρακτήρα των συνεργασιών που συνέθεσαν το διεθνές εμπόριο της Ανατολής από τον 18ο αιώνα καθώς και τις επιχειρηματικές στρατηγικές και μεθόδους που επιλέχθηκαν και προκρίθηκαν. Ο πόλεμος και ο διεθνής ανταγωνισμός έθεσαν προσκόμματα στην εξέλιξη των συνεργασιών αυτών διαμορφώνοντας ένα περιβάλλον ανασφάλειας, καχυποψίας και κινδύνου. Οι δυσχερείς συνθήκες είχαν ωστόσο ένα θετικό επακόλουθο, καθοριστικής σημασίας για την ανάπτυξη της εμπορικής επιχείρησης του 19ου αιώνα, καθώς ανέδειξαν την αξία σύναψης σχέσεων αλληλεγγύης και εμπιστοσύνης, εξασφάλισης ικανών και τολμηρών συμμάχων και υιοθέτησης ευέλικτων στρατηγικών και μορφών οργάνωσης, προκειμένου να επιτευχθεί η μεγιστοποίηση του κέρδους και να ελαχιστοποιηθεί το κόστος. Σε ότι αφορά το βρετανικό εμπόριο, οι εξελίξεις αυτές αποδέσμευσαν μια νέα γενιά Βρετανών εμπόρων επιχειρηματιών από ιδεολογικά στερεότυπα και απαρχαιωμένες μεθόδους συναλλαγών και τους ώθησαν να ακολουθήσουν προσωπικές στρατηγικές εκτός μονοπωλίων και θεσμικών δεσμεύσεων. Παράλληλα, αντικατέστησαν οριστικά στη συνείδηση πολιτικών και οικονομικών παραγόντων της Βρετανίας τις αξίες του μερκαντιλισμού και του προστατευτισμού με τα οφέλη μιας ρεαλιστικής και φιλελεύθερης πολιτικής εθνικού εμπορίου που θα υποστήριζε την ανεξάρτητη επιχείρηση και θα διασφάλιζε την αρχή της αμοιβαιότητας στις διεθνείς εμπορικές συναλλαγές.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

The National Archives of UK, State Papers 105/132, Memorials, f. 401r-402v.

To the Right Honorable The Earl of Liverpool one of His Majesty's Principal Secretaries of State &c. &c.

The humble Memorial of

Jaco Johanne Annastassi Giorgi
 Marco Juan Diamandi Giorgi
 Nicola Alexi Nicola Theodori
 Giorgi Michalie Giorgaci Demetri
 Thedosi Stamati Piedro Sisecli
 Jani Costi Demetri Panajoti
 Demetri Grani Jani Giorgi
 Antonio Demetri Jani Vassigli
 Jani Spiro Giorcaci Giani
 Tanassi Nicola Demetri Algiri
 Jani Gicca Nicola Anastassi
 Demetri Gianaci & Demetri Giorgi

Thewith

That Memorialists are Subjects of the Sublime Ottoman Porte and Mariners by Profession now or late, of the Turkish Polaca or Vessel called La Madona di Idra where of Antonio Papagica is or was Master late from Smyrna to London with Dry Fruit and Cotton Wool.

That Memorialists engaged with the Master of the said Vessel at Smyrna aforesaid to serve on board of her during her intended Voyage to London and thence return to Smyrna on the Customary Terms of receiving and being paid by the Captain [...] rateable portions out of the freights outwards and homewards bound respectively according to their rank and several capacities on board.

That the said rates or shares were to be paid them on the discharge

of the Cargo at the respective Ports of destination immediately in London for the outward Voyage and at Smyrna for the homeward.

That they accordingly went on board on the 1st of October 1809 took on the Cargo destined for London set sail on the 11 November in prosecution of their intended Voyage made the wished for Port on the 25 February last were admitted into the London Docks and on the 11 March the whole of the Cargo was completely unladen.

That they then expected as per Agreement to receive their Wages for the Outward Voyage which as they calculated from the amount of the freight after deducting expenses for Provisions &c. would be for Jaco Johanne Mate £ 44 Annastassi Giorgi 1st Boatswain £ 44 Marco Juan 2nd Boatswain £ 30 Diamandi Giorgi 1st Steersman £ 33 Nicola Theodori 2nd Steersman £ 30 and the others about £ 22 each and as the Captain did not tender to them what had been their due since the 11th March, Seven of them on the 22nd applied to him in behalf of themselves and fellow Seamen for what they conceived to be their right, and tho' the manner they made their Application was respectful and submissive the satisfaction they met at his hands was that he beat one of them abused all the applicants and afterwards swore a Debt against them by which they were arrested.

That after they had been in Confinement for about four and twenty hours some good persons remonstrated with the Captain on so flagrant an Act of Injustice to which he answered by way of Exculpation that he had done it for fear they would have arrested him for their Wages he consented upon their being discharged and tho' they have strong grounds to complain for his Ill treatment and false Imprisonment they have consented to overlook the whole provided he would pay them the Wages they were entitled to receive on the 11 of March as aforestated.

That on the 24 March he promised he would apply to the Consignee of the Cargo Messers Hanson 27 Miles's Lane Cannon Street to receive the freight and would forthwith satisfy them, but Memorialists humbly set forth to your Lordships that he did not keep his word but since that day he hath absended himself and could only meet with him twice in the course of these 2 Months and that was on the Sundays.

That the Vessel hath of late had an Attachment laid on her by the said Messers Hanson on a real or pretended Demand these Gentlemen say they have on the Captain who is also Owner of the same and thus

Memorialists are left without any redress whatever either on the Captain or his Vessel.

That Memorialists have been reduced to the last extremity having been obliged to pledge their garments to provide the bare necessary food to keep themselves from starving and are besides indebted to M. J. Gray £ 10. 4 for Biscuit and must very shortly perish unless the Humanity and liberality of the British Government relieves them.

That they are informed that they have a lien on the vessel for their Wages in preference to any other Claimant but distressed as they are without Money, Friends or even Words to make themselves be understood how are they to be heard in a Court of Judicature Who is to be their Patron who their Advocate?

That in the deplorable Situation Memorialists are in, they look up to Yourship to take them under Your benign Patronage by Recommending them to his Majesty's Lawyers for the purpose of their obtaining that redress which the wise Jurisprudence of this Country affords to every wronged individual and more particulary to Persons in an helpless situation as themselves and Subjects of His Britannic Majesty's faithful Ally and they also pray for a free Voyage to Malta or Gibraltar on board some Vessel or Vessels in his Majesty's Service where they would endeavour to make themselves useful as they are all Able bodied Seamen and the Mate Jaco Johanne hath already had the Honor of serving on board His Majesty's Ship Canopus as Pilot for the Adriatic from the 26 January 1808 to the 10 June 180[...] as per Certificate of Captain Charles Inglis or such other relief as to your Lordships Wisdom and goodness may seem meet.

And Your Lordship's Memorialists will as in duty bound ever pray.

14 Sun Street
Bishopsgate

SUMMARY

D e s p i n a V l a m i

Greek Mariners in the Port of London: an almost Rebellion,
a War and Lord Liverpool

In 1810 twenty four Greek mariners addressed a memorial to Robert Banks Jenkins second Earl of Liverpool, British secretary of state for war and the colonies in the administration of Spencer Perceval. The mariners had arrived in London on board the Greek Ottoman polacca *La Madonna d' Idra* carrying raisins and cotton from Smyrna. They had found themselves in an impoverished state after the master and proprietor of the polacca, Antonio Papagica, had refused to pay them their wages and had accused them of treachery. To make things worse, an attachment had been put upon the polacca by the consignees of its cargo, the British commercial house of Hanson. The Greek mariners appealed to the British government and requested protection and assistance. The memorial describes the mariners' rebellion against the polacca's master, their confinement in a London prison after false accusations had been made against them by Papagicas, their effort to survive penniless in a foreign metropolis. It presents various aspects of the organization of international maritime trade of the period. It portrays the risky and unpredictable environment within which commercial deals were transacted. It finally confirms the multinational character of collaborations and partnerships in the Levantine trade as strategic entrepreneurial solution in order to avoid the repercussions of war, give access to a larger spectrum of opportunities and maximize profit.

Παναγιώτης Δ. Μιχαηλάρης

Προσπάθειες περιστολής της πολυτέλειας
στο νησί της Λέσβου (18ος–19ος αι.)

Όσοι ασχολούμαστε με τη μελέτη των πατριαρχικών και γενικότερα των εκκλησιαστικών κειμένων¹, δηλαδή με τα θέματα που αυτά αποδεσμεύουν ως προβλήματα που κάποια στιγμή απασχόλησαν μεμονωμένες ομάδες ή και ευρύτερα τμήματα της τουρκοκρατούμενης χριστιανικής κοινωνίας και απαίτησαν λύσεις, έχουμε διαπιστώσει το μεγάλο εύρος και την ποικιλία των ζητημάτων αυτών, που υπερακοντίζουν κατά πολύ το βασικό μέλημα της σωτηρίας της ψυχής².

Στη συνάφεια αυτή λοιπόν εντοπίζονται και περιπτώσεις —ειδικότερα κατά τους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης— στις οποίες διαφαίνεται η προσπάθεια που καταβάλλουν οι εκκλησιαστικές αρχές ώστε να ανακοπεί ή να περιοριστεί σε συγκεκριμένα όρια η, εκ μέρους των χριστιανών, χρήση πολυτελών αντικειμένων, όπως βέβαια αυτά προσδιορίζονται ως τέτοια για κάθε εποχή. Εκτός βέβαια από τα

1. Το κείμενο της μελέτης αυτής αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσης που έγινε κατά τη διάρκεια της Διημερίδας με θέμα: «Πολυτέλεια και δίκαιο μέσα από την ιστορική προοπτική», Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 23–24 Μαΐου 2013, που οργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου και ήταν αφιερωμένη στη μνήμη του Κώστα Πιτσάκη.

2. Φυσικά εδώ καταθέτω την εμπειρία μου από την πολυετή εργασία μου στο Πρόγραμμα «Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος–19ος αι.», που άρχισε να εκπονείται στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, ύστερα από πρόταση του Δημ. Γ. Αποστολόπουλου, και εξακολουθεί να διεξάγεται, έχοντας συγκεντρώσει ήδη πάνω από 7.000 πατριαρχικά κείμενα. Περισσότερες πληροφορίες βλ. στο δημοσίευμα: *Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος–19ος αι. Πρώτος απολογισμός ενός ερευνητικού προγράμματος*, Αθήνα 2000 και στην πλέον ενημερωμένη εκδοχή του, που βρίσκεται στην ηλεκτρονική σελίδα του ΕΙΕ.

αντικείμενα (φορέματα, κοσμήματα κτλ.) στην ίδια κατηγορία εμπίπτει, σύμφωνα με τα κείμενα αυτά, και ο πολυτελής και πολυέξοδος τρόπος τέλεσης διαφόρων κοινωνικών εκδηλώσεων, όπως θα δούμε παρακάτω.

Βέβαια, όπως συνήθως συμβαίνει σε ανάλογες περιπτώσεις, η Εκκλησία δεν ενεργεί αυτοβούλως, αλλά ανταποκρίνεται σε αντίστοιχα αιτήματα των τοπικών παραγόντων (μητροπόλεις, δημογεροντίες), που με τη σειρά τους επιχειρούν να παρέμβουν και να επιλύσουν προβλήματα που έχει αναδείξει η πολυχρόνια επιβίωση τοπικών συνθηκών και τα οποία πλέον απαιτούν κάποιο εξορθολογισμό και προσαρμογή στις νέες απαιτήσεις του κοινωνικού και κυρίως οικονομικού βίου των ανθρώπων και φυσικά τέτοιες προσαρμογές απαιτούνται και όντως εντοπίζονται — στα τέλη του 17ου, αλλά κυρίως τον 18ο και 19ο αιώνα— στις πρακτικές κυρίως του οικογενειακού δικαίου, δηλαδή σε αυτές που συνάπτονται με τον τρόπο παροχής της προίκας³ και της τέλεσης βασικών κοινωνικών εκδηλώσεων της καθημερινής ζωής: βαφτίσεις, αρραβώνες, γάμοι, ορισμένες φορές ακόμα και κηδείες.

Αλλά, ας επιχειρήσουμε να δούμε τί ορίζεται ως πολυτέλεια, ως πολυτελής διαβίωση και πράξη επίδειξης πλούτου εκ μέρους των χριστιανών, κοινωνικά συμπτώματα των οποίων επιδιώκεται η χειραγώγηση και περιστολή. Για το θέμα αυτό, το οποίο παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και εν πάση περιπτώσει οι συνειρμοί που ανακαλεί είναι σχεδόν αυτόματοι, η αναζήτηση και εντοπισμός της βιβλιογραφικής πλαισίωσής του, λίγα στοιχεία προσφέρει, τουλάχιστον ως προς τα ελληνικά δεδομένα⁴. Έτσι, η διάχυτη εντύπωση, που η συχνή χρήση του επιθετικού

3. Έλένη Κύρση-Νάκου, *Αί περί προικοδοσιών 'νομοθετικά' ρυθμίσεις βάσει των Κανονικών Διατάξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1701-1844)*, Θεσσαλονίκη 1980, ανάτυπο (με ξεχωριστή σελιδαρίθμηση) από την *Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 1 (1980), 55-78: στο δημοσίευμα αυτό έχουμε τη συγκεντρωτική παρουσίαση των πατριαρχικών παρεμβάσεων για το ζήτημα της προικοδοσίας.

4. Εκτός από αποσπασματικές αναφορές σε μελέτες έχω εντοπίσει όσον αφορά τη χριστιανική ηθική ένα κείμενο του Χρυσόστομου που επιγράφεται: «Κατήχησις Δευτέρα. Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι· καὶ περὶ γυναικῶν τῶν ἐν πλέγμασι καὶ χρυσῶ κατακοσμουσῶν ἑαυτάς... ἅπερ ἅπαντα ἀλλότρια Χριστιανισμοῦ»: J.-P. Migne, *Ἑλληνικὴ Πατρολογία (Patrologia Graeca)*, ἐκδ. Κέντρου Πατερικών Ἐκδόσεων, τόμ. 49, Ἀθήνα 1996, στ. 231 κ.ε. καθώς και ένα κείμενο του Ἐπαμ. Ἐμπειρίκου, «Ἡ παρ' ἡμῖν πολυτέλεια», *Παρθενός* 17 (1894), 349-368, το οποίο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή ψέγει τις εκδηλώσεις πολυτελοῦς διαβίωσης και συμπεριφοράς στην Ἀθήνα του 19ου αἰ., ως συμπτώματα μιμητισμοῦ και

προσδιορισμοῦ πολυτελής αποδεσμεύει, ὅτι πρόκειται για ἓνα θέμα, ἀν ὄχι κοινότοπο, τουλάχιστον μελετημένο για κάποιες εποχές, πράγμα που θα επέτρεπε να ἔχουμε διαμορφώσει μια καλὴ εἰκόνα, ἢ, τουλάχιστον, τα βασικά χαρακτηριστικά του φαινομένου, δὲν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

Ὁ λόγος, ὅμως, εἶναι για τὴ Λέσβο, τὴ Μυτιλήνη, τὴν κοινωνία καὶ τὴν Ἐκκλησία τῆς με τὶς δύο μητροπόλεις, ὅπου, ὅπως τα τεκμήρια που ἔχουμε στη διάθεσή μας καταθέτουν, κάποια μορφή πολυτελοῦς συμπεριφοράς εκδηλώνεται τὸν 18ο καὶ τὸν 19ο αἰώνα, κατὰ τὴν ἀντίληψη τῶν δημογεροντικῶν ἀρχῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἐν τέλει επιχειρεῖ να τὴν περιορίσει σε ἓνα λογικὸ, κατὰ τὴν ἀντίληψή τῆς, πλαίσιο. Φυσικά, ὅπως συμβαίνει συχνά σε τέτοιες περιπτώσεις, ἡ ἀνάδειξη τοῦ θέματος προκύπτει κυρίως ἀπὸ τὴν διαπίστωση τῆς ἀντίδρασης ἐνὸς θεσμικοῦ φορέα ἐναντι κάποιων εκδηλώσεων που χαρακτηρίζονται ὡς ἀρνητικὲς για πολλοὺς, ὅπως θα δούμε, λόγους, παρὰ ἀπὸ τὸν προσδιορισμὸ τῶν στοιχείων ἐκείνων που ἐνδεχομένως καταφάσκουν αὐτὴν καθεαυτὴν τὴν εἰκόνα τοῦ φαινομένου, καὶ αὐτὸ βέβαια συνιστᾷ ἓνα πρῶτο καὶ ἐνδεχομένως σημαντικὸ πρόβλημα, ἀλλὰ ὄχι σπάνιο στὴν ἱστορία.

Με τὴν εἴσοδο, λοιπὸν, τοῦ 18ου καὶ ολόκληρο τὸν 19ο αἰώνα ἡ κοινωνία τῆς Λέσβου, ἢ τουλάχιστον ἓνα μεγάλο τμήμα τῆς, τοῦ ὁποῦ ἡγούνται οἱ δημογεροντικὲς ἀρχές τῆς πόλης τῆς Μυτιλήνης καὶ οἱ δύο μητροπόλεις τοῦ νησιοῦ, επιχειρεῖ, με τὴ συνέργεια πάντοτε τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, να δώσει λύσεις σε ἓνα κεντρικὸ κοινωνικὸ πρόβλημα, ὅπως ἦταν αὐτὸ τῆς προικοδοσίας⁵. Ἐτσι, κίβλας ἀπὸ τὸ 1705, ἡ δημογεροντία τῆς Μυτιλήνης καὶ ἐν συνεχείᾳ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἐπιχείρησε να ἀναστειλεῖ τὴν παγιωμένη συνήθεια να προικοδοτεῖται ἡ πρῶτη θυγατέρα με τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς πατρομητρικῆς περιουσίας. Τὸ ζήτημα αὐτὸ θα ἀπασχολήσει πολλὰ φορές τὶς τοπικὲς

μόδας που πρέπει να ἐξοβελισθοῦν, χωρὶς να υπεισέρχεται καθόλου σε ἐκκλησιαστικὲς παρεμβάσεις.

5. Ἀπόστολος Φ. Σπανός, *Κώδιξ Ἀ' Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μυτιλήνης (18ος αἰ.)*, ἐκδ. Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μυτιλήνης 32, Μυτιλήνη 2006· Παναγ. Δ. Μιχαήλ, «Ἐνα πλαστὸ (;) περὶ προικοδοσίας γράμμα (1707) τοῦ πατριάρχη Γαβριήλ», *Ἁγία Σιών, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μυτιλήνης, Ἐρεσοῦ καὶ Πλωμαρίου* 3 (2008), 63-72· ὁ ἴδιος, «Ἰωάννινα ἢ Μυτιλήνη; Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν πρῶτη γνωστὴ ἀπόπειρα παρέμβασης στὴν προικοδοτικὴ διαδικασία (ἀρχές 18ου αἰ.)», *Ὁ Ἐραμιστής* 28 (2011), 121-139.

και υπερτοπικές αρχές, με ποικίλες προσαρμογές καθόλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα⁶, κυρίως στην επικράτεια δικαιοδοσίας της μητροπόλεως Μυτιλήνης, ενώ με την ίδια μορφή, αλλά και άλλες παρεμφερείς, θα ενσκήψει με δριμύτητα και στην επαρχία Μηθύμνης τον 19ο αιώνα ακόμα και στον αρχόμενο 20ό.

Ωστόσο, παράλληλα με το οξύτατο ζήτημα της προικοδοσίας και τις όποιες αναπροσαρμογές του, αρχίζουν να εμφανίζονται στη Λέσβο, την ίδια πάνω-κάτω εποχή, και οι πρώτες αντιδράσεις της Εκκλησίας σε ζητήματα που σχετίζονται με την προσπάθεια ανάσχεσης ορισμένων ατομικών συμπεριφορών, τις οποίες η Εκκλησία —και βέβαια όχι μόνο αυτή— θεωρεί ότι συνδέονται με την υπερβολική επίδειξη πλούτου. Αυτά επικεντρώνονται κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, γύρω από την επιδεικτική και πολυτελή αμφίεση και τον στολισμό, με διάφορα κοσμήματα, των γυναικών, κάποιες φορές και σε μικρότερο, βέβαια, βαθμό και των παιδιών. Παραθέτω ορισμένες αναφορές από τα κείμενα της εποχής σχετικά με το ζήτημα αυτό.

Στις 20 Σεπτεμβρίου 1729 ο μητροπολίτης Μυτιλήνης Κωνστάντιος⁷ απευθύνει εγκύκλιο στους χριστιανούς της επαρχίας του. Στο προοίμιο της εγκυκλίου, όπου, ως συνήθως επιχειρείται η ιδεολογική-δογματική στήριξη των εντολών και διατάξεων που θα ακολουθήσουν, ο Κωνστάντιος ανακαλεί απόψεις του αποστόλου Παύλου από την προς Εφεσίους επιστολή⁸, με την οποία ο απόστολος νουθετεί τους χριστιανούς σε ζητήματα ευταξίας, συμπεριφοράς και σωστής, κοσμίας, θα λέγαμε, διαγωγής. Συνεχίζοντας ο μητροπολίτης να νουθετεί τους χριστιανούς, θα παραθέσει αυτούσιο χωρίο και πάλι του Παύλου, σύμφωνα με το οποίο οι άνδρες (πατέρες, σύζυγοι) οφείλουν να υποδεικνύουν στις γυναίκες να στολίζουν *ἐαυτὰς ἐν καταστολή κοσμῶ μετὰ αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης, μὴ ἐν πλέγμασιν ἢ χρυσῶ ἢ μαργαρίταις ἢ ἱματισμῶ πολυτελεῖ, ἀλλ' ὁ πρέπει γυναιξὶν ἐπαγγελομέναις θεοσέβειαν δι' ἔργων ἀγαθῶν...*⁹, επειδή, όπως συμπληρώνει ο Κωνστάντιος, ο αληθινός, ο πραγματικός στολισμός των νέων και γυναικών *εἶναι ἢ σεμνότης, ἢ εὐταξία, ἢ ὑποταγή καὶ ἡ σωφροσύνη, εἰς τὰ ὁποῖα καὶ ὁ θεὸς ἀναπαύεται καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ἔθνῶν ἐπαινούμεθα*. Ἐν αντιθέσει προς αυτά όμως, ο μητροπολίτης

6. Βλ. Σπανός, ὁ.π., *passim*.

7. Σπανός, ὁ.π., σ. 81–83.

8. Παῦλος, *Πρὸς Ἐφεσίους*, 5.8.–11.

9. Σπανός, ὁ.π., σ. 81.

Μυτιλήνης παρατηρεί, *ὅτι ἡμεῖς βλέπομεν εἰς ταύτην τὴν πολιτείαν καὶ γίνεται τὸ ἐναντίον καὶ αφοῦ καταφερθεὶ καὶ ἐναντίον τῶν παλικαριῶν ἐπειδὴ μεθοῦν καὶ διαπράττουν πολλὰ ατοπήματα, συμπληρώνει ὅτι καὶ οἱ γυναῖκες μιμοῦνται τὰς Βαβυλωνίους γυναῖκας*¹⁰, δηλαδή στολίζονται υπερβολικά ή βαδίζουν στον δρόμο ακάλυπτες κτλ. κτλ.

Δεν χρειάζεται ιδιαίτερος σχολιασμός όσον αφορά την εγκύκλιο του μητροπολίτη Μυτιλήνης, αλλά η απλή επισήμανση μιας διαπίστωσης που θα παγιωθεί στον χρόνο, τουλάχιστον στην περιοχή που μας απασχολεί, ότι η πολυτέλεια εντοπίζεται αποκλειστικά στη συμπεριφορά των γυναικών, δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο αυτές ντύνονται και στολίζονται, ενώ τα παλικάρια που μεθοῦν και γλεντούν δεν επιδεικνύουν βέβαια τα πλούτη τους, αν και σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις αυτό μπορεί να προσλάβει τέτοια χαρακτηριστικά, ιδίως όταν παισιώνεται με μουσικές και παρατεταμένη διασκέδαση, πράγματα, όμως, που δεν επισημαίνονται στη μητροπολιτική γραφή. Ας σημειώσουμε επιπλέον την παρατήρηση του μητροπολίτη για την εντύπωση που προκαλούν οι εκδηλώσεις αυτές στα μάτια των «άλλων εθνών», που δεν μπορεί παρά να είναι οι Οθωμανοί, κατά κύριο λόγο, και σε μικρότερο βαθμό οι Εβραίοι αλλά και οι υπήκοοι δυτικών κρατών, που κυκλοφορούν αρκετοί τα χρόνια αυτά στην πόλη της Μυτιλήνης.

Αυτά είπαμε ότι γίνονται στα 1729, χωρίς να έχουμε ακόμη λεπτομερή περιγραφή των επιμέρους στοιχείων της γυναικείας «βαβυλωνίου συμπεριφοράς». Τον Απρίλιο του 1754, όμως, τα πράγματα γίνονται πιο σοβαρά, επειδή εκείνος που παρεμβαίνει είναι ο οικουμενικός πατριάρχης Κύριλλος Ε΄¹¹, —κατά τη διάρκεια της δεύτερης πατριαρχείας του— με γράμμα του προς τον μητροπολίτη Μυτιλήνης¹², το οποίο, όπως συνήθως γίνεται και ρητά ομολογείται άλλωστε από τον ίδιο τον πατριάρχη, προήλθε μετά από αίτημα της δημογεροντίας Μυτιλήνης.

10. Σπανός, ὁ.π., σ. 82, όπου τα σχετικά με την ενδυμασία των γυναικών: «...ομοίως καὶ τὰς γυναῖκας ὑμῶν νὰ νουθετήτε πηγαίνοντες εἰς τὴν ἐκκλησίαν ...ἢ περιπατούντες εἰς δρόμους καὶ καθήμεναι εἰς σουκάκια νὰ εἶναι ἐνδεδυμένοι με κοντογούνη ἢ αντερί, διὰ νὰ μὴ γίνωνται καταγέλαστα ἀπὸ τὰ ἔθνη...». (Στα αποσπάσματα διορθώνω τυχόν ορθογραφικά λάθη του κειμένου).

11. Ο Κύριλλος Ε΄ πατριάρχευσε δύο φορές: α) 28 Σεπτ. 1748–τέλη Μαΐου 1751 και β) αρχές Σεπτ. 1752–16 Ιαν. 1657.

12. Μητροπολίτης Μυτιλήνης ἦταν τότε ο Ἄνθιμος Βερτουμῆς (Ιωάν. Κ. Μουτζούρης), «Ἐπισκοπικός ἱστορικός κατάλογος Μυτιλήνης», *Κληρονομία* 25 (1993), 209–211).

Στο γράμμα αυτό ο πατριάρχης, ανάμεσα στα άλλα, επισημαίνει και τα παρακάτω ενδιαφέροντα για το θέμα μας, παραθέτοντας βέβαια στοιχεία που του έχουν αποσταλεί από το νησί, ότι δηλαδή: *ἐπεκράτησεν μία ἄτακτος καὶ ἀπρεπῆς καὶ διεφθαρμένη συνήθεια εἰς τὰ φορέματα καὶ τὰ στολίδια τῶν εἰς τὰ αὐτόθι εὐρισκομένων γυναικῶν, αἱ ὁποῖαι μὴ ἀρκούμεναι εἰς τὰ μέτρια καὶ εὐπρεπῆ καὶ ἐκ τοῦ παλαιοῦ συνηθισμένα στολίδια, ἐπενόησαν καὶ ἐπινοοῦσι συνεχῶς ἄλλα πολλὰ καὶ διάφορα ἀσύμμετρα στολίσματα, μὲ τὰ ὁποῖα ὄχι μόνον προξενοῦσιν κοινήν ἀταξίαν καὶ σύγχυσιν καὶ ταραχὴν εἰς τὴν πολιτείαν σας, ἀλλὰ ἀκόμη γίνονται αἴτιοι καὶ πολλῆς βλάβης καὶ ζημίας καὶ δαπανημάτων βαρέων εἰς τοὺς ἄνδρας καὶ ὁμοζύγους, γονεῖς τε καὶ συγγενεῖς αὐτῶν, καὶ μὲ τὸ κακὸν παράδειγμα τὸ ἐδικόν των ἐνοχλοῦσι καὶ βλάπτουσι καὶ ὄλην τὴν κοινότητα τῶν ἀδυνάτων χριστιανῶν, ὁποῦ δὲν ἔχουσι δύναμιν εἰς τοιαῦτα μάταια καὶ ἀνωφελῆ καὶ ἄτακτα καὶ ἀπρεπῆ καὶ ἐπιζήμια ἐξοδιάσματα*¹³.

Εν συνεχεία ο πατριάρχης θα αναφερθεί στο αίτημα της πολιτείας της Μυτιλήνης προς αυτόν, για να καταλήξει στην απόφασή του, σύμφωνα με την οποία *γυναῖκες εἴτε ὑπανδροὶ εἴτε ἄγαμοὶ καὶ ἐλεύθεροι... τὰ σημαδιακά φορέματα καὶ στολίδια ὁποῦ πρέπει νὰ φοροῦσιν εὐπρεπῶς καὶ εὐσχημόνως νὰ εἶναι αὐτά: δηλαδή σκολαρίκια μὲ βασταγίδες*¹⁴, *κουταρμαθείας*¹⁵, *καφάσιον*¹⁶, *βραχιόλια, δακτυλίδια, ἄλυσίδα μὲ δύο ντουπλες*¹⁷. *Καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτὰ νὰ μὴν ἠμποροῦν νὰ φοροῦσιν ἄλλο τι περισσότερο, ὡσὰν ὁποῦ ἢ ὑπερβολὴ εἰς αὐτὰ προξενεῖ σκάνδαλα καὶ ταραχὴν καὶ ζημίαν εἰς τὴν κοινότητα τῶν χριστιανῶν καὶ κατηγορίαν καὶ φθόνον ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔθνη. Καὶ πρὸς τοῦτοις ἢ νεόνυμφος γυναῖκα,*

13. Σπανός, ὁ.π., σ. 188–189.

14. Η λέξη πρέπει πιθανόν σημαίνει το τμήμα του σκουλαρικιού που συγκρατεί (βαστά) την πολύτιμη πέτρα.

15. Δεν μπόρεσα να εντοπίσω τη λέξη αυτή στη σύνθετη μορφή της, μολονότι το δεύτερο συνθετικό είναι προφανώς η λέξη αρμαθιά, η αλυσίδα.

16. Πρέπει να έχει σχέση με τη διακόσμηση της κεφαλής των γυναικών, δηλ. με εξάρτημα της κεφαλής που στολιζόταν με κοσμήματα, νομίσματα κτλ. (η λέξη μάλλον προέρχεται από την τουρκική *kafa*, που σημαίνει και το κεφάλι. Ο Απ. Σπανός, στο Γλωσσάρι του βιβλίου που μνημονεύεται συχνά στη μελέτη αυτή, αναφέρει το *καφάσιον* ως κόσμημα του λαιμού, που αποτελείται από μαργαριτάρια εν είδει δικτυωτού πλέγματος, πλαισιωμένου από χρυσά φλουριά.

17. Για το νόμισμα αυτό που φέρεται κυρίως με το όνομα δούπια βλ. Ευτυχία Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένονν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1996, λήμμα δούπια.

*ὅταν ὑπάγη εἰς τὸ λουτρόν ἢ ἀλλαχοῦ, αὐτὴ μόνη νὰ φορῆ προσόψιον κεντημένον, αἱ δὲ ἄλλαι γυναῖκες ὁποῦ συνακολουθοῦσιν αὐτὴν νὰ μὴν φοροῦσι τὸ αὐτὸ κεντημένον προσόψιον. Θα ακολουθήσουν οι γνωστές αφοριστικές απειλές, οι οποίες, φαίνεται, λόγω της οξύτητας του προβλήματος, καταλαμβάνουν σχεδόν μία σελίδα, περιγράφοντας λεπτομερῶς τα αποτρόπαια και οδυνηρά επακόλουθα της παρακοῆς των παραπάνω εντολών*¹⁸.

Μολονότι, τα πράγματα είναι πολύ απλά και εύγλωττα, όπως εκφράζονται στο συγκεκριμένο κείμενο, ωστόσο αξίζει να σταθούμε για λίγο στις πατριαρχικές επισημάνσεις, δηλαδή ουσιαστικά στις επισημάνσεις της δημογεροντίας Μυτιλήνης, και να παρατηρήσουμε ότι:

α) Η αναφορά πλέον στις εκδηλώσεις της πολυτελούς και προκλητικής συμπεριφοράς των γυναικών είναι συγκεκριμένη: προσδιορίζονται και οι υπερβολές αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αυτές θα περιοριστούν σε ένα επιτρεπτό όριο· μέσα σε αυτό βέβαια γίνεται οπωσδήποτε αποδοχή του γεγονότος ότι στις γυναίκες προσιδιάζει ο καλλωπισμός και η ιδιαίτερη περιποίηση της αμφίσεσης και του στολισμού με κοσμήματα, αλλά αυτά δεν πρέπει να υπερβαίνουν τα συνηθισμένα και παλαιά όρια μιας ευπρεπούς και λιτής αμφίσεσης. Ας σημειώσουμε ακόμα, ότι πέραν των ηθικών περιορισμών, τις οποίες ανακαλεί το κείμενο, υπάρχουν κάποια στοιχεία που επιχειρούν να συνδέσουν τις εκδηλώσεις της πολυτελούς συμπεριφοράς με στοιχεία της καθημερινότητας. β) Η επισήμανση ότι οι εκδηλώσεις αυτές επιβαρύνουν τις οικονομικές δυνατότητες των ανθρώπων. Όμως και στην περίπτωση που υπάρχει οικονομική άνεση, μπορούν να προκαλέσουν αναστατώσεις μεταξύ των φτωχών χριστιανών, οι οποίοι υφίστανται σοβαρές πιέσεις εκ του γεγονότος ότι δεν μπορούν να ανταποκριθούν σε παρόμοια έξοδα, ενώ, φυσικά, και τα δικά τους παιδιά δεν μπορεί να μην επιζητούν τη χρήση τέτοιων αντικειμένων. γ) Όπως είδαμε και στην πρώτη παρέμβαση (1729), αλλά και τώρα, γίνεται ρητή αναφορά στις αντιδράσεις των άλλων («εθνών»). Βέβαια, την πρώτη φορά ρητά αναφέρεται ότι η επίδειξη και ο τρόπος αμφίσεσης και συμπεριφοράς ενδεχομένως θα μπορούσε να προκαλέσει τον «χλευασμό των αλλοπίστων εθνών», πράγμα που σε τελική ανάλυση μπορεί να μην είχε και τόσο μεγάλη σημασία. Στη δεύτερη όμως επισήμανση, ο χλευασμός έχει αντικατασταθεί από την «κατηγορία και τον φθόνο των άλλων εθνών», στοιχεία τα οποία πιθανόν να αποτελούν και μια

18. Σπανός, ὁ.π., σ. 190.

από τις πιο ουσιαστικές αιτίες για την παρέμβαση των δημογεροντικών και εκκλησιαστικών αρχών. Σκέπτομαι, δηλαδή, χωρίς να μπορώ να το τεκμηριώσω με ασφάλεια, ότι η επίδειξη πλούτου (χρυσών νομισμάτων, χρυσών ενδυμάτων) πέραν του φθόνου και της ζηλοτυπίας —συναισθήματα εν πάση περιπτώσει αρνητικά και ίσως και επικίνδυνα, σε ατομικό επίπεδο— θα μπορούσε να προκαλέσει και κάποιες άλλες αντιδράσεις οικονομικής (φορολογικής) φύσεως εκ μέρους των οθωμανικών αρχών.

Ωστόσο, όπως είναι άλλωστε αναμενόμενο για τέτοια φαινόμενα, τα πράγματα δεν φαίνεται να αλλάζουν ριζικά, παρά τις απειλές, αφού δεν θα περάσει πολύς καιρός —μόλις πέντε χρόνια—, όταν, αυτή τη φορά, η ίδια η πολιτεία της Μυτιλήνης, δηλαδή από μόνη της, βρίσκεται και πάλι στην ανάγκη να παρέμβει. Έτσι στις 9 Μαρτίου 1759 κοινοποιείται απόφαση της δημογεροντίας Μυτιλήνης¹⁹, την οποία υπογράφουν 95 πολύ γνωστά και λιγότερα γνωστά μέλη της κοινωνίας της πόλης, η οποία ανάμεσα στα άλλα αναφέρει: *ἐπειδὴ καὶ νὰ ἐπεκράτησεν εἰς τὴν πολιτείαν μας μία κακὴ καὶ ἄτακτος συνήθεια, ἢ ὁποῖα διαβαίνουσα νὰ πηγαίνει ἐπ' ἄπειρον, δηλαδή μὴ στοχαζόμενοι τὴν ἀθλίαν μας καὶ δυστυχίαν κατάστασιν νὰ ἐνδύωμεν τὰς γυναῖκας μας φορέματα ἀπρεπῆ, χρυσὰ δηλονότι, χαταιγία²⁰ ὀνομαζόμενα, τιμπάδες²¹, σερασέρια²², στόφες²³ καὶ ἄλλα τοιαῦτα καὶ πρὸς τούτοις μαλαγματικά, μαργαριτάρια, δακτυλῖδια πολύτιμα, ἐξοδεύοντες ἐξοδα ἀνώτερα τῆς ἡμετέρας δυνάμεως καὶ πολλάκις ἐκ τῆς τοιαύτης αἰτίας νὰ περιπίπτωμεν καὶ εἰς χρεὴ βαρῦτα, τὰ ὁποῖα αὐτὰ στοχασθέντες ὅτι δὲν προξενοῦν κανένα ὄφελος, ἀλλὰ μάλιστα ζημίαν καὶ ψυχικὴν καὶ σωματικὴν, διὰ τοῦτο... ἀπεφασίσαμεν*

19. Σπανός, ὁ.π., σ. 221–226. Η ίδια απόφαση —με ελάχιστες διαφορές— και με την ίδια ημερομηνία δημοσιεύεται και στις σ. 246–251 του ίδιου βιβλίου, επειδή βέβαια επαναλαμβάνεται και σε άλλο μέρος του κώδικα Α': τη δεύτερη φορά υπογράφουν δύο επιπλέον πρόσωπα (σύνολο 96), ενώ στην αρχή της δεύτερης καταγραφής προτάσσεται το: +*Αρχιδιάκονος και ἐπίτροπος Μυτιλήνης βεβαιοί*, που στην πρώτη δημοσίευση είναι ο πρώτος υπογράφας.

20. Χατάγι ή χαταίγι: μεταξωτό ύφασμα στο οποίο έχουν ενσωματωθεί χρυσά και ασημένια νήματα (Σπανός, ὁ.π., σ. 356).

21. Είδος μαύρου στιλπνού υφάσματος για τα μεϊτανογέλεκα ανδρών και γυναικεία μπολκάκια (Σπανός, ὁ.π., σ. 355).

22. Δεν μπόρεσα να βρω κάτι σχετικό με τη λέξη αυτή, μολονότι προφανώς αναφέρεται σε ποιότητα υφάσματος.

23. Από το ιταλ. *stoffa*, εκλεκτό, χοντρό ύφασμα με ανάγλυφα σχέδια από νήματα μεταξιού, χρυσού ή ασημιού (Σπανός, ὁ.π., σ. 354).

νὰ συνκώσωμεν ἐξ ὁλοκλήρου ὅλα τὰ τοιαῦτα φορέματα, ὡσὰν ὁποῦ μᾶς προξενοῦν μεγάλην βλάβην χρηματικὴν καὶ ὁποῦ βλάπτουν μεγάλως καὶ τὴν ψυχὴν μας.

Και η απόφαση συνεχίζει, με τον αντίστροφο τρόπο, δηλαδή αναφέροντας, με κάθε λεπτομέρεια, τί είδους ρούχα και κοσμήματα επιτρέπεται εφεξής να φορούν οι γυναίκες²⁴, ενώ προβλέπεται ακόμα, ότι στην αντίθετη περίπτωση ή παραβάτης θά παιδεύεται *ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς καὶ ... [ὅτι] ἔχωσιν ἄδειαν οἱ κατὰ καιρὸν προεστῶτες μὲ ὅιον τρόπον ἤθελον δυνηθῆ νὰ κάμουν τὴν πρέπουσαν παιδείαν.*

Το ενδιαφέρον, πέρα από την προσπάθεια περιορισμού της πολυτελούς αμφίεσης και του επιδεικτικού στολισμού των γυναικών με πολυτελή κοσμήματα, είναι ότι στην ίδια απόφαση προβλέπεται και η παρακάτω επισήμανση, η οποία, ενδεχομένως, να αποτελεί ένα στοιχείο από αυτά τα οποία συντελούν ώστε παρόμοιες απαγορεύσεις, είτε είναι εκκλησιαστικές είτε είναι πολιτικές (ας ονομάσουμε έτσι τις δημογεροντικές παρεμβάσεις), να μην έχουν πολλές ελπίδες επιτυχίες. Αναφέρει, λοιπόν, στη συνέχεια το έγγραφο της δημογεροντίας: *Εἰ δέ τις τῶν προεστῶτων ἤθελε δείξῃ καμμίαν φιλοπροσωπίαν ἢ ἀφήσῃ τὴν γυναῖκα του νὰ φορέσῃ τί τῶν τοιούτων νὰ παιδεύεται καὶ ὁ τοιοῦτος. Με ἄλλα λόγια οἱ απειλές στρέφονται, κατὰ κάποιο τρόπο, και εναντίον αυτών που υπογράφουν το έγγραφο, οι οποίοι, ως οικονομικά δυνάμενοι, θα μπορούσαν να είναι ανάμεσα στους παραβάτες των θεσπιζομένων, πράγμα το οποίο αποτελεί ξεκάθαρη ομολογία της ανεπάρκειας και της αδυναμίας των μέτρων αυτών να πραγματώσουν τον σκοπό για τον οποίο θεσπίζονταν:*

24. Κάθε γυναίκα λοιπόν επιτρέπεται να φέρει μόνο «μία αλυσίδα μέχρι των είκουσι εξαγίων, άνευ λιθαρίων, με τούμπες δύο και εν καφασάκιον το συνηθισμένον, καθώς πολιτεύεται εξ αρχής με φλορία και όχι μεγαλύτερον και βραχιόλια ζυγήν μίαν έως εξαγίων τεσσαράκοντα και όχι περισσοτέρων και δακτυλῖδια τα συνηθισμένα και όχι πολύτιμα και πολυέξοδα. Και εκ των φορεμάτων έξω από τα μεταξωτά και σαλία έως γροσίων τεσσάρων την πίχην. Εἰς δε τα αντερία τους να έχωσιν ἄδειαν να φορώσιν χρυσὰ καπάκια και εις την ονομαζομένην ουράν του κεφαλίου ολίγην χρυσὴν μερίζαν. Αἱ δε υπανδρευόμεναι κόραι εις τον καιρόν του οπού είναι νύμφαι, διά να διαφέρωσιν από τας ἄλλας, να έχωσιν ἄδειαν να φορώσι μέσα εις το οσπήτιο και όχι έξω εν και μόνον στεφάνιον μέχρι των δεκαπέντε ημερών» (Σπανός, ὁ.π., σ. 222): πέρα από το γενικότερο ενδιαφέρον του αποσπάσματος αυτού, το οποίο ανακαλεί τις συνηθισμένες ενδυματολογικές πρακτικές των λεσβίων γυναικών της εποχής, εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι, και με τα περιοριστικά μέτρα που προβλέπει η απόφαση της δημογεροντίας Μυτιλήνης, η αμφίεση και ο στολισμός των γυναικών εξακολουθεί να διατηρεί τα στοιχεία κάποιας πολυτέλειας.

πώς είναι δυνατόν, άλλωστε, να ανακοπεί μια τάση γενική της κοινωνίας, της οποίας τα μέλη, πέρα από την ενδιάθετη διάθεση για στολισμό έχουν και τα οικονομικά μέσα να πραγματοποιήσουν τις επιθυμίες τους;

Έτσι, όπως είναι αναμενόμενο, η αντιμετώπιση παρόμοιων εκδηλώσεων με απαγορευτικές διατάξεις και απειλές κατασταλτικών μέτρων είτε εκ μέρους των εκκλησιαστικών είτε εκ μέρους των δημογεροντικών αρχών, δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί. Γι' αυτό δεν μένει τίποτε άλλο, παρά να διαπιστώνονται και να επαναλαμβάνονται από καιρού εις καιρόν μόνο απειλές, πράγμα, βέβαια που δηλώνει την αναποτελεσματικότητα των διατάξεων, μέσω και της εξοικείωσης, που προκαλεί αυτή ακριβώς η επανάληψη.

Έτσι, καταγράφεται²⁵ και πάλι στον κώδικα Α' της Μυτιλήνης ακόμα μια τέτοια προσπάθεια της «πολιτείας» Μυτιλήνης, δηλαδή η επανάληψη των γνωστών απαγορεύσεων, ίσως τώρα, με μάλλον αμέθοδο και αποσπασματικό τρόπο. Ωστόσο, στην απόφαση αυτή, ίσως είναι η πρώτη φορά, που το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην περιστολή του στολισμού και κυρίως των μεγάλων εξόδων που γίνονται στους γάμους²⁶. Και τούτο, έως ένα πολύ μεγάλο βαθμό, είναι απολύτως εύλογο καθώς ο γάμος — η χαρά — αποτελεί την κατεξοχήν κοινωνική εκδήλωση, όπου η επίδειξη, ο στολισμός, η πολυτέλεια βρίσκουν ελεύθερο πεδίο και προκαλούν ή, καλύτερα, απαιτούν πολλά έξοδα, ακόμα και για τους χριστιανούς που δεν έχουν απαραιτήτως στη διάθεσή τους μεγάλη περιουσία, αλλά, με κάποιο τρόπο πρέπει να βρουν τη δυνατότητα να συμπλεύσουν με τις καταδυναστεύσεις που επιβάλλουν τα έθιμα και ειδικότερα όπως αυτά πραγματώνονται σε μια κλειστή κοινωνία.

Στη γραμμή αυτή λοιπόν του περιορισμού των εκδηλώσεων και άρα των εξόδων που παρακολουθούν τους γάμους, τον Ιανουάριο 1786 η πολιτεία της Μυτιλήνης με την παρουσία του μητροπολίτη Ιερεμία, θα επιχειρήσει να ανακόψει το έθιμο των κνάδων²⁷, δηλαδή τα έθιμα που

25. Σπανός, ό.π., σ. 242–243. Η πράξη είναι αχρονολόγητη, αλλά τοποθετείται με βεβαιότητα πριν από την 11 Ιανουαρίου 1783 που αναγράφεται στο κείμενο, ενώ πολύ πιθανόν πρέπει να την τοποθετήσουμε και μετά το 1759, όταν έχουμε την προηγούμενη απόφαση της δημογεροντίας Μυτιλήνης με το ίδιο θέμα.

26. Μια πρώτη συνοπτική προσέγγιση του θέματος αυτού βλ. στο Μαρία Αχ. Αναγνωστοπούλου, «Ρυθμιστικές αποφάσεις για έθιμα του γάμου στη μητροπολιτική επαρχία Μυτιλήνης, κατά τον 18ο αιώνα», *Λεσβιακά* 16 (1996), 3–16.

27. Μαρία Αχ. Αναγνωστοπούλου, «Ο κνάς στη Λέσβο», *Μυτιλήνη* 3 (1988), 97–105 (και αυτοτελώς).

συνδέονται με τα «προμηνύματα των γάμων», τον στολισμό της νύφης (νυφοστόλι) και τα αντίστοιχα που συμβαίνουν για την προετοιμασία του γαμπρού. Επιπρόσθετα, επιζητούν να περιορίσουν την αθρόα συμμετοχή προσώπων στους γάμους, στους οποίους επιβάλλουν να συμμετέχουν μόνο στενοί συγγενείς, ενώ κατηγορηματικά απαγορεύουν την παρουσία «παιχνιδιών», δηλαδή οργάνων και την τέλεση χορών!

Την απόφαση αυτή υπογράφουν 22 πρόκριτοι της κοινότητας Μυτιλήνης, οι οποίοι εκπροσωπούν την ανώτερη κοινωνική και οικονομική ομάδα της Μυτιλήνης: Μουζάλας, Σημαντήρης, Σκαμπαβιάς, Καρακούσης, Κατσάνης, Καμπούρης κ.ά. είναι μερικά από τα πολύ γνωστά ονόματα των προκρίτων, οι οποίοι είναι σχεδόν βέβαιο ότι τελούσαν τους γάμους των παιδιών τους με το πλέον εμφιατικό και επιδεικτικό τρόπο. Κατά συνέπεια, εύγλωττα ανακύπτει το ερώτημα, αν παρόμοιες αποφάσεις ήταν δυνατόν να έχουν κάποια απήχηση, τουλάχιστον στα κατώτερα στρώματα των χριστιανικού πληθυσμού, δεδομένου ότι για τις ευκατάστατες ομάδες δεν νομίζω ότι τίθεται πρόβλημα περιορισμού της «χαράς», του γάμου και μετατροπής της σε μια απλή τελετή, τελείως ανακόλουθη με τις κοινωνικές πραγματικότητες της εποχής.

Όμως, όπως και να έχουν τα πράγματα, με τον τρόπο αυτό το θέμα μετατίθεται από την απλή καθημερινή επίδειξη του επιδεικτικού τρόπου αμφίσεως και καλλωπισμού των γυναικών, στον αστερισμό του γάμου και των άλλων κοινωνικών εκδηλώσεων και ειδικότερα των αρραβώνων — σχέση εξαιρετικά δαπανηρή επειδή μπορούσε να διαρκέσει επί σειρά ετών, ακόμα και να μην οδηγήσει σε γάμο — και σε μικρότερο βαθμό στις εκδηλώσεις που παρακολουθούν τη γέννηση των παιδιών.

Η σύγκρουση για την περιστολή της επίδειξης κατά τη διενέργεια των μυστηρίων αυτών και κυρίως των τελετών που προηγούνται και έπονται, θα επεκταθεί σε όλη τη Λέσβο και μαζί με το συνεχιζόμενο πρόβλημα της προικοδοσίας, θα απασχολεί συνεχώς τις δύο μητροπόλεις, οι οποίες αναλαμβάνουν πολλές φορές πιο συστηματικά σχετικές πρωτοβουλίες, δηλαδή «νομοθετώντας» ξεχωριστά για κάθε ένα από τα ογδόντα τόσα χωριά της δικαιοδοσίας τους καθ' όλον τον 19ο αιώνα.

Με τη βεβαιότητα ότι η συνεχής αναφορά παραθεμάτων για την παρουσίαση του ίδιου φαινομένου δεν είναι ο προσφορότερος τρόπος παρουσίασης ενός ιστορικού προβλήματος, δεν θα συνεχίσω σε αυτή τη γραμμή. Τούτο όμως δεν σημαίνει ότι οι παρεμβάσεις των εκκλησιαστικών και κοινοτικών αρχών της Λέσβου τερματίζονται. Το αντίθετο, όπως

δείχνει η σχετική έρευνα συνεχίζονται και μάλιστα πολλαπλασιάζονται τον 19ο αιώνα²⁸, επειδή, όπως εύκολα γίνεται αντιληπτό, η πολυτέλεια, η επίδειξη του πλούτου, με όποιο τρόπο και σε όποιο κοινωνικό περιβάλλον και αν τον εννοήσουμε, δεν είναι εκδηλώσεις που μπορούν να ανασταλούν με απαγορευτικές διατάξεις, τη στιγμή μάλιστα που το νησί της Λέσβου βρίσκεται στην καλή του ώρα.

Έχουμε ήδη αναφέρει παραπάνω κάποιες σκέψεις, εν όψει της πατριαρχικής εγκυκλίου του 1754· ως τις συνοψίσουμε και πάλι επιχειρώντας να φθάσουμε σε κάποιες διαπιστώσεις με αφορμή τα όσα αποδεσμεύουν τα έγγραφα, που δείγματά τους μόλις ανέφερα, αλλά και όσα άλλα έχουμε μελετήσει. Άλλωστε, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, το φαινόμενο δεν είναι αποκλειστικά λεσβιακό και κατά συνέπεια απαιτείται η συστηματικότερη εξέτασή του με την παράθεση στοιχείων και από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπου έχουμε αντίστοιχες παρεμβάσεις.

α) Είναι βέβαιο ότι φαινόμενα επίδειξης πλούτου, παρατηρούνται στο νησί της Λέσβου τον 18ο και τον 19ο αιώνα. Αυτά εντοπίζονται κυρίως στην αμφίεση, με πολυτελή ενδύματα, των γυναικών και των παιδιών και βέβαια στον στολισμό των γυναικών με πολυτελή και ακριβά κοσμήματα. Οι γνώσεις μας για τα παραπάνω εκπορεύονται από την αντίδραση των μητροπολιτικών και δημογεροντικών αρχών στα φαινόμενα επίδειξης, οι οποίες, παράλληλα, θα προκαλέσουν και την παρέμβαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, προκειμένου οι απαγορεύσεις που θα επιβληθούν να έχουν το απαραίτητο θεσμικό κύρος και να πλαισιωθούν και με τις, κατά περίπτωση, αφοριστικές απειλές. Πέραν τούτου, όμως, η δημογεροντία της Μυτιλήνης —στην οποία βέβαια συμμετέχει σχεδόν πάντα εκπρόσωπος των εκκλησιαστικών αρχών— κάποιες φορές προς τα τέλη του 18ου αι. θα επιχειρήσει και από μόνη της να παρέμβει, πράγμα που θα γενικευθεί και στις δύο μητροπόλεις τον 19ο αιώνα, ενώ απόηχοι του φαινομένου συναντώνται έως την ενσωμάτωση του νησιού στην Ελλάδα (1912) και πάντως έως τη συνθήκη της Λοζάνης (1923).

β) Είναι γεγονός, ότι όπως εμφανίζονται τα πράγματα, θα μπορού-

28. Αυτό αποτελεί το θέμα ενός βιβλίου που ετοιμάζουμε, ο καθηγητής μου στο Γυμνάσιο και γνωστός από πολλές εργασίες του για τη Λέσβο φιλόλογος Χρήστος Σταυράκογλου και εγώ, δηλαδή τη συγκέντρωση και σχολιασμό των περίπου 100 μητροπολιτικών πράξεων που εκδόθηκαν για όλα σχεδόν τα χωριά της μητροπόλεως Μυτιλήνης, κυρίως τον 19ο αι., με την πρόθεση να συνεχίσουμε μετά με τις αντίστοιχες της μητροπόλεως Μυτιλήνης.

σε κανείς να υποθέσει ότι αυτά συμβαίνουν αποκλειστικά στο αρχοντικό περιβάλλον της πόλεως της Μυτιλήνης, αλλά, είναι φανερό ότι στο ζήτημα εμπλέκεται όλο το ανώτερο στρώμα της λεσβιακής κοινωνίας: της Χώρας, δηλαδή, και των μεγάλων, τουλάχιστων, χωριών και κωμοπόλεων της λεσβιακής υπαίθρου. Τούτο εύκολα συνάγεται και από τις μητροπολιτικές εγκυκλίους που απευθύνονται σε όλους τους χριστιανούς του νησιού, και κυρίως από την οικονομική κατάσταση της Λέσβου που τον 18ο και κυρίως τον 19ο αιώνα εξασφαλίζει τη σχετικά εύκολη απόκτηση πολυτελών ειδών αμφίεσης και καλλωπισμού, που υπερβαίνουν τα συνήθη τοπικά μέτρα. Αν λ.χ. λογαριάσουμε την περιφέρεια ευθύνης, ειδικότερα της μητροπόλεως Μυτιλήνης, είναι αδύνατο να υποθέσουμε ότι το φαινόμενο περιορίζεται μόνο στην πόλη, τη στιγμή που στο έδαφος της ανήκουν τα πλούσια χωριά που περιβάλλουν την ίδια την πόλη και βέβαια τα περισσότερο πλούσια χωριά της Γέρας, και κοντά σε αυτά η Αγιάσος και το Πλωμάρι.

γ) Είναι δυνατόν η εκκλησιαστική ή η δημογεροντική παρέμβαση να αποτρέπει ή να ανακόψει, έστω, την τάση επίδειξης, δηλαδή στην περίπτωση μας, την πολυτελή αμφίεση και τον στολισμό των γυναικών και των παιδιών; Οι συνεχείς νομοθετικές παρεμβάσεις δείχνουν βέβαια το αντίθετο. Αλλά κάποτε αυτό, δηλαδή η αποτυχία ελέγχου, ομολογείται, έστω και έμμεσα, από τα ίδια τα κείμενα, δηλαδή από αυτούς που είχαν αναλάβει τις σχετικές πρωτοβουλίες. Στα 1832 λ.χ. ο μητροπολίτης Μηθύμνης Ιάκωβος επεμβαίνει στο ζήτημα της προικοδοσίας και τα προβλήματα που αυτή προκαλεί στα χωριά του καζά του Μολύβου. Κλείνοντας την εγκυκλιό του ο μητροπολίτης θυμάται παλαιότερη εκκλησιαστική απόφαση, σύμφωνα με την οποία θα αφορίζονταν οι γυναίκες εκείνες που φορούσαν χρυσά ρούχα και φλωριά. Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο μητροπολίτης, *προϊόντος τοῦ χρόνου καὶ λησμονηθέντος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐπιτιμίου ἤρξαντο αἱ γυναῖκες νὰ φοροῦν χρυσὰ ἐνδύματα καὶ φλωρία περισσότερα τῶν συγκεκριμένων καὶ τὸ πρᾶγμα κατήνησεν εἰς κατάχρησιν, ὥστε νὰ κρεμνοῦν ὀλόκληρες ἀρμαθιὲς φλωρίων εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ εἰς τὸν λαιμὸν των, καὶ εἶναι τοῖς πᾶσιν δῆλον καὶ ἀναντίρρητον ὅτι κατὰ μικρὸν ὑπέπεσον εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἀράς κτλ.*²⁹ Συνεπώς, και σύμφωνα με τη δογματική πλαισίωση του αφορισμού, βάσει της οποίας όταν συντελεσθεί παράπτωμα για το οποίο προβλέπεται αφορισμός, δεν χρειάζεται η ειδική προσωπική επιβολή

29. Ι. Μητρόπολη Μηθύμνης, κώδ. 1, 136–137: πράξη ανέκδοτη.

του, αλλά οι παραβάτες αυτομάτως θεωρούνται αφορισμένοι³⁰, ο μητροπολίτης σπεύδει να άρει την ποινή, καθώς εκτιμά ότι μεγάλο τμήμα των γυναικών του καζά του Μολύβου, καθώς ντύνονταν και στολίζονταν πολυτελώς από χρόνια, είναι ήδη αφορισμένο και βέβαια συνιστά παράλληλα να πάψουν οι υπερβάσεις επειδή θα γίνει πάλι το ίδιο.

Εξάλλου, σε μια άλλη περίπτωση —παρέμβασης του μητροπολίτη Μηθύμνης του 1846, όταν αυτός επιχειρεί να διευθετήσει προικοδοτικά και άλλα ζητήματα του χωριού Φίλια της δυτικής Λέσβου, η αδυναμία καταστολής του φαινομένου τον εξωθεί σε ακόμα πιο δραστική (φονταμενταλιστική, θα λέγαμε σήμερα) διάταξη, η οποία πρεσβεύει: *να μη φορῶσιν φλωρία μήτε αἱ γυναῖκες, μήτε τὰ παιδιά, καὶ ἔαν καμία, [ὄχι κανένα παιδί] παραβαίνουσα ταύτην τὴν διαταγήν, ἤθελεν τὰ φορέση, ὑποχρεοῦνται οἱ κατὰ καιρὸν προεστῶτες νὰ τὰ λαμβάνωσι βία, ἀμέσως ἀπ' αὐτῶν καὶ νὰ τὰ δίδωσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ χωρίου*³¹.

δ) Ποιοί είναι όμως οι λόγοι που επικαλούνται οι εκκλησιαστικές και δημογεροντικές αρχές, οι οποίοι τις υποχρεώνουν να επιχειρήσουν την περιστολή της επίδειξης και χρήσης πολυτελών πραγμάτων, όπως αυτά κάθε φορά προσδιορίζονται; Φυσικά, και όπως είναι άλλωστε αναμενόμενο, η επίκληση της χριστιανικής ηθικής που επιβάλλει κοσμιότητα, σεμνότητα, εγκράτεια και τις συναφείς αρετές δεν είναι δυνατόν να απουσιάσει από το οπλοστάσιο της Εκκλησίας. Ωστόσο, αυτό, καίτοι πάντα προτάσσεται, πρέπει να υποκρύπτει και κάποιους άλλους λόγους, οι οποίοι μολονότι δεν καταλαμβάνουν μεγάλο γραπτό μέρος του κειμένου των διατάξεων και δεν αναφέρονται ρητά και κατηγορηματικά σε αιτίες και αφορμές, ενδεχομένως να αποτελούν τον κύριο λόγο της παρέμβασης.

Αναφέρονται λοιπόν τα υπέρογκα έξοδα, που πιέζουν τις χριστιανικές οικογένειες (οι γραπτές αποτυπώσεις του κόστους όλων αυτών των πραγμάτων είναι χαρακτηριστικές: όπως λ.χ. *ἐξοδιάσματα, συνήθειαι ἀφανιστικάι τοῦ πουργεῖου καὶ τῆς μερικῆς οἰκονομίας ἀνατρεπτικάι* κτλ.). Αυτό μάλιστα, εκτιμούν οι απαγορευόντες, έχει επεκτάσεις και στα αδύνατα στρώματα, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, επειδή κάτω από το βάρος της επίδειξης των ανώτερων στρωμάτων συμπιέζονται και οι πιο αδύνατες, οικονομικά, οικογένειες, καθώς, όπως είναι εύλογο τα γυ-

30. Παν. Δ. Μιχαήλαρης, *Αφορισμός. Η προσαρμογή μιας ποιηής στις αναγκαιότητες της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα² 2004, σ. 167 κ.ε.

31. Ι. Μ. Μηθύμνης, κώδ. 1, 155–158: πράξη ανέκδοτη.

ναικεία μέλη τους θέλουν και αυτά να μιμηθούν τα μέλη των πλουσίων οικογενειών. Στην εξέλιξη μάλιστα αυτή, όπως υποστηρίζουν οι εκκλησιαστικές αρχές, δημιουργούνται αναπόφευκτα χρέη που καταστρέφουν τις οικογένειες.

Εξάλλου, ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο σχετικά με την οικονομική διάσταση του φαινομένου είναι η επισήμανση ότι όλα αυτά γίνονται υπό τα βλέμματα των άλλων εθνών, και στην περίπτωση αυτή τα άλλα έθνη είναι κυρίως η οθωμανική κοινωνία, όπως ήδη έχουμε αναφέρει. Μήπως, λοιπόν, υπονοείται ότι η επίδειξη πλούτου εκ μέρους των ραγιάδων χριστιανών, ενδέχεται να υποκινήσει φορολογικές επιβαρύνσεις ή άλλου τύπου οικονομικές πιέσεις εκ μέρους της οθωμανικής διοίκησης; και βέβαια αυτό δεν πρέπει ούτε καν να το αναφέρουν στις διατάξεις τους μητροπολίτες και δημογέροντες, επειδή ακριβώς η υπόμνησή του μπορεί να αποτελέσει αφορμή κακών... οι οποίες, προφανώς, δεν αρέσουν σε κανένα χριστιανό, ούτε πλούσιο είτε φτωχό.

ε) Το φαινόμενο αυτό, είναι ευνόητο, ότι δεν απασχολεί μόνο τη λεσβιακή κοινωνία του 18ου και του 19ου αιώνα, αλλά το εντοπίζουμε και σε άλλες περιοχές. Η έρευνα που μπόρεσα να κάνω είναι τελείως αποσπασματική, αλλά φυσικά είναι βέβαιο ότι δεν βρισκόμαστε μπροστά σε κάποιο μεμονωμένο γεγονός. Ήδη ο Μανουήλ Γεδεών έχει δημοσιεύσει στις *Κανονικές Διατάξεις*³² του ένα πατριαρχικό γράμμα —το αποδίδει στον Καλλίνικο Β΄ και το χρονολογεί στα 1701— χωρίς να προσδιορίζει την περιοχή και τα πρόσωπα. Δεν θα αναφέρω λεπτομέρειες, επειδή ήδη έχω υποστηρίξει ότι ο Γεδεών κάνει λάθος³³, καθώς τα στοιχεία του κώδικα από τον οποίο το εκδίδει είναι ελλιπή, ενώ το αντίγραφο του πρωτοτύπου είναι καταχωρισμένο στον κώδικα Α΄ της Ι. Μητροπόλεως Μυτιλήνης στην οποία και αναφέρεται. Επισημαίνω ωστόσο ότι αποκλειστικό αντικείμενο του γράμματος είναι η υπερβολική αμφίεση των γυναικών, ή, όπως το επισημαίνει η πατριαρχική γραφίδα: *ἔστι δὲ τὸ παρὸν γράμμα συστέλλον ἐν οἰκονομία προνοητικῆ τὸν ὑπερβολικὸν στολισμὸν τῶν γυναικῶν καὶ διορίζον μετριότητα τινά*.

Και αν για το γράμμα αυτό δημιουργήθηκε μια ασάφεια για τον τόπο, τον χρόνο και τους ανθρώπους (τις γυναίκες) που αφορά, πράγμα το οποίο σε τελική ανάλυση δεν έχει καμιά σημασία, σε μια άλλη περίπτωση τα πράγματα είναι απολύτως συγκεκριμένα. Πρόκειται και πάλι

32. Μ. Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, τόμ. 2, Κωνσταντινούπολη 1889, σ. 401–403.

33. Μιχαήλαρης, «Ἰωάννινα...», ό.π., σ. 131–132.

για ένα πατριαρχικό γράμμα³⁴ του Ιερεμία Δ' του 1812. Αποδέκτης ο αρχιεπίσκοπος Ύδρας, Αιγίνης και Πόρου, δηλαδή οι χριστιανοί της νησιωτικής αυτής περιφέρειας. Βεβαίως, όπως και στην περίπτωση της Λέσβου, είχε προηγηθεί (1.8.1812) μια απόφαση της δημογεροντίας της Ύδρας, η οποία απαγόρευε τη χρήση χρυσών ενδυμάτων στους κατοίκους του νησιού. Όμως εδώ, και με τις δύο αποφάσεις, η κατάσταση που πρέπει να αντιμετωπισθεί δεν αφορά μόνο τις γυναίκες αλλά και τους άνδρες, *ἐκάστης ἡλικίας καὶ καταστάσεως καὶ τάξεως καὶ βαθμοῦ*, στις οποίες και στους οποίους απαγορεύεται να φορούν χρυσοϋφαντα, χρυσοκέντητα και μεταξωτά φορέματα. Εξαίρεση γίνεται μόνο για τους σημαντικούς άνδρες *οἵτινες διετέλεσαν ἢ καὶ διατελοῦσιν εἰς βασιλικά ὑπουργήματα*³⁵.

Μολονότι είμαι βέβαιος ότι μια συστηματική έρευνα θα εντοπίσει και άλλα παραδείγματα πολυτελούς και επιδεικτικής συμπεριφοράς, η ώς τώρα εμφάνιση του φαινομένου σε νησιωτικές κοινωνίες ίσως σημαίνει κάτι³⁶.

34. Άντ. Λιγνός, *Άρχεῖον τῆς Κοινότητος Ύδρας, 1778-1832*, τόμ. 4, Πειραιάς 1923, σ. 281-283.

35. Η πατριαρχική εντολή προσδιορίζει με σαφήνεια ότι κανένας χριστιανός δεν έχει την άδεια «να ενδυθῆ ενδυμα χρυσόν, ἢ να επιρράφη και να προσκολληθῆ εἰς κανένα των φορεμάτων αυτού, ἢ τζεβρέν, ἢ μανδῆλιον, ἢ τζεμπέριον, ἢ κουντούρες, κατὰ την επιτόπιον φωνήν, κανένα είδους χρυσαφίου, μήτε σιραζέν δηλονότι χρυσοῦν σιρίτι, μήτε χρυσοῦν γαϊτάνι, ἀλλά μήτε τζεβρέδες και μανδῆλια ἢ ἄλλο τοιούτον κεντητόν ἀπό μεταξίου να μεταχειρισθῆ, ἢ να κατασκευάσῃ εκτός μιας πιπίλας απλῆς εἰς τας άκρας των φορεμάτων...ωσαύτως δε εἶναι εξίσου ἀπηγορευμένη και η χρήση των λαχωρίων... εκτός μόνον και μόνον των εἰς αξιώματα διαπρεψάντων... και ευρισκομένων εἰς ἐξυπηρέτησιν του υψηλοῦ και κραταιοῦ δεβλετίου... (Λιγνός, ό.π., σ. 282).

36. Προσθέτω εδώ ακόμα μια μαρτυρία για ένα πολύ μικρό νησί, όπως είναι η Φολέγανδρος, για την οποία γράφει τοπικός λόγιος: «Και επειδή ο λόγος περί πολυτελείας, νομίζομεν ότι δεν πρέπει να παρασιωπήσωμεν και τούτου, ότι η πολυτέλεια ἤρχισε να εξαπλώνη, ἢ μάλλον ἐξῆπλωσεν ἤδη τας ρίζας της επί της μικράς νήσου. Συνεργά εἰς την εἰσαγωγὴν αὐτῆς θεωρητέα, ου μόνον η αποδημία νεανίδων τινῶν εκ της γεωργικῆς τάξεως, ἀλλά και η εἰσέλευσις ἰκανοῦ χρήματος εἰς την νήσον, ου πολύ μέρος δαπανάται. Εξαιρουμένων των νεανίδων εκείνων της γεωργικῆς τάξεως, αἵτινες οὐδέποτε ἀπεδήμησαν της νήσου, πάσαι αι ἄλλαι —πλην ολίγων— περιβάλλονται ἰματισμόν του συρμού, και συμμορφούνται προς τους ἀλλεπαλλήλους νεωτερισμούς αὐτοῦ. Ἐπιπλα προς τούτοις πολύτιμα —σχετικῶς διὰ μικράν νήσον— κοσμοῦσι τας αἰθούσας των οικιών των προυχόντων, και βαρῦτιμα κοσμήματα της νεωτέρας τέχνης τους βραχιόνας και τα στήθη των συζύγων και θυγατέρων αὐτῶν». (Ζαφείριος Γαβαλάς, «Φολέγανδρος», *ΔΙΕΕ* 2

Τελειώνοντας, την αποσπασματική, λόγω ακριβώς του θέματος, αυτή μελέτη, διαισθάνομαι ότι το θέμα «πολυτέλεια» μόλις έχει ανοίξει καθώς, όπως συμβαίνει συνήθως, τα ερωτηματικά, τουλάχιστον για μένα, πολλαπλασιάστηκαν. Δηλαδή, αν στην σύγχρονη εποχή μπορούμε εύκολα να ορίσουμε το πολυτελές, δεν μου φαίνεται τόσο εύκολα να γίνει αυτό και για κοινωνίες των περασμένων χρόνων. Άλλωστε, ποιά είναι η διαφορά ανάμεσα στην πολυτέλεια και στη νεωτερικότητα, που και αυτή έχει κόστος. Ποιά είναι η διαφορά και ποιές οι συνάψεις, ανάμεσα στην αισθητική, το γούστο, τη μόδα, και την πολυτέλεια;

Είπαμε στην αρχή ότι ο λόγος είναι για τις εκκλησιαστικές παρεμβάσεις στον τρόπο συμπεριφοράς και διαβίωσης των ανθρώπων και οι προσπάθειες αποτροπής χρήσης πολυτελών αντικειμένων εκ μέρους των χριστιανών. Οι λόγοι παρέμβασης των εκκλησιαστικών αρχών καλύπτονται σχεδόν πάντα από τη χριστιανική/δογματική ηθική, με αναφορές στα πατερικά κείμενα, στην προσπάθεια να καλυφθεί η παρέμβαση με το κύρος τους. Ωστόσο, πολλές φορές και ιδιαίτερα στα νεότερα χρόνια, η προσπάθεια εκλογίκευσης γίνεται περισσότερο συμβατή προς την πραγματικότητα.

Έτσι ο μητροπολίτης Μηθύμνης, όταν για τον ίδιο λόγο παρεμβαίνει (1833) στις συνήθειες των χριστιανών ενός μεγάλου και και πάντα ανήσυχου λεσβιακού χωριού, της Αγίας Παρασκευής, γράφει, αναζητώντας τις αιτίες των πραγμάτων, ότι *ἡ ἀνήσυχος περιέργεια τῶν ἀνθρώπων, βοηθουμένη ἀπό τὴν τρυφήν καὶ τὸν καλλωπισμὸν καὶ τὴν παράβλεψιν τῶν διοικούντων καὶ παρατρυννομένη ἀπό τὰ κακὰ παραδείγματα τῶν διεφθαρμένων, ἐφευρίσκει πολλά, τὰ ὁποῖα κατ' ἀρχὰς εἶναι μικρὰ καὶ εὐκαταφρόνητα, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου γίνονται μεγάλα καὶ δυσεξάλειπτα, ὥστε καταντῶσι ὑπὸ τῆς συνηθείας ἀκατανίκητα*³⁷.

Ἦδη, λοιπόν ένας μητροπολίτης στη Λέσβο του 19ου αιώνα είναι αρκετά κοντά στην ερμηνεία του φαινομένου: ένας άλλος λόγιος (βλ. εδώ σημ. 36) επισημαίνει καίριες συνιστώσες του: και οι δύο αναφέρονται σε κατοίκους αιγαιοπελαγίτικων νησιών με εμφανή τα χαρακτηριστικά μιας τοπικότητας. Αυτά όλα αποτελούν μια καλή πρώτη τεκμηρίωση και μια καλή πρώτη προσπάθεια προσέγγισης των πραγμάτων. Απαιτούνται

(1885), 499-500: έχει κανείς την εντύπωση ότι ο συγγραφέας της μελέτης αυτής για τη Φολέγανδρο, μέσα σε λίγες γραμμές δηλώνει με περιεκτικό τρόπο και τα συμπτώματα του φαινομένου και τις αιτίες του.

37. I. M. Μηθύμνης, κώδ. 1, 135-137.

όμως αρκετά στοιχεία³⁸ ώστε να πλαισιωθεί καλά το φαινόμενο της χρήσης πολυτελών αντικειμένων τόσο από τη λειτουργία του οικονομικού και νοοτροπικού αλλά, επιπλέον, να μεγαλώσει κατά πολύ και το χωρικό εύρος του.

SUMMARY

P. D. Michailaris

Attempts at Decreasing the Luxury in the Island of Lesbos (18th–19th c.)

Since the early 18th century the Church and the Primates of Mytilene tried to solve the problem of endowment: by then the bulk of the father and mother-inherited property was inherited by the first born daughter with all the unpleasant consequences for the other daughters and their parents.

At the same time there is a strong opposition against the luxurious way of life as far as it concerns the appearance of women, who used to wear lash jewellery, as well as children.

This reaction is manifested by the intervention of the bishop of Mytilene (1729), the Ecumenical Patriarch (1754) and the Primates (1759, 1786), without immediate results. As a matter of fact, the whole issue will continue throughout the 19th century with dozens of metropolitan interventions, which will be extended in an attempt to renounce certain extravagant customs concerning the performance of christenings, engagements, weddings and even funerals.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

38. Σπ. Ι. Άσδραχάς, «Δείκτες νοοτροπιῶν σὲ μία πολυσύνθετη νησιωτικὴ κοινωνία τοῦ 18ου αἰῶνα», *Τὰ Ἱστορικά* 57 (Δεκέμβριος 2012), 283–312.

- Αβραάμ 145
Αγγελάκη Παπαλέκα Σουζάνα 153
Αγγελάκης Λασκαράκης 153
Αγγλία (England) 76, 109–110, 202, 209
Αγία Γαλήνη Κρήτης 73
Αγία Παρασκευή Λέσβου 237
Αγιάσος 233
Άγιοι Πάντες, ναός της Ζακύνθου 59
Άγιον Όρος 21, 22, 23, 110, 115, 116
Άγιος Ιωάννης, μονή της Ζακύνθου 57
Άγιος Νικόλαος της Αγίας, ναός Κων-
σταντινουπόλεως 125, 147
Άγιος Νικόλαος των Ξένων, μονή της
Ζακύνθου 57
Άγιος Φραγκίσκος, μονή της Ζακύνθου
59
Άγραφα, Άγραφιώτες 111, 112, 113
Αθανάσιος, οικοδόμος 15, 16
Αθανασίου Δημήτριος· βλ. Δημήτριος
Αθήνα 11, 12, 13, 14, 26, 27, 222· μη-
τροπολίτης, βλ. Μιχαήλ Χωνιάτης
Αθωνιάδα Σχολή 123, 124, 132
Αιγαίο (Aegean) 69, 83, 173, 175· νη-
σιά (Aegean islands) 174, 176, 177,
187. Βλ. και Αρχιπέλαγος
Αιγίνης αρχιεπισκοπή· βλ. Ύδρας, Αι-
γίνης, Πόρου αρχιεπισκοπή
Αίγυπτος (Egypt), Αιγύπτιοι 70, 78,
143, 206
Αιτωλοακαρνανία 84
Ακαδημία Αθηνών· Βιβλιοθήκη 109, 118
Ακροπολίτης Γεώργιος 23
Ακρωτήρι Ζακύνθου 56
Αλβανοί 21
Αλέξανδρος ο Μέγας 145, 146
Αλέξιος Γ΄ Άγγελος 12
Αλή πασάς 76, 84
Αμβρακικός 83
Αμερική 213
Άμστερνταμ 71, 86
Ανανίας ο Αντιπάριος 126, 131
Ανανίας, μητροπολίτης Κυζίκου 148
Αναστάσης Γιώργης (Annastassi Gior-
gi) 202, 210, 216, 217
Αναστάσιος Γόρδιος· βλ. Γόρδιος
Ανατολή (Levant, Levante) 89, 99, 101,
109, 205, 207, 208, 215
Ανατολία 74, 78
Ανδρόνικος Β΄ 17, 19
Ανδρόνικος Γ΄ 22
Ανθιμος Βερτουμής, μητροπολίτης Μυ-
τιλήνης 148, 225
Άνθιμος, μητροπολίτης Τορνόβου 148
Αντώνιος Δημήτρης (Antonio Demetri)
210, 216
Αποστολόπουλος Δημ. Γ. 221
Αργολίδα 73
Αριστείδης 145
Αριστοτέλης 123, 128, 133, 143, 145
Αριστοφάνης 82
Αρμάγος, αγραφιώτης υπάλληλος της
Αυλής της Βλαχίας 112
Αρμενόπουλος Κωνσταντίνος 19, 154
Αρσένιος, μητροπολίτης Μηθύμνης 148
Άρτα 12, 20, 21, 25, 28· μητροπολί-
της, βλ. Νεόφυτος Μαυρομάτης
Αρχιπέλαγος 69. Βλ. και Αιγαίο
Ατλαντικός ωκεανός 213
Αττική 70, 73, 77
Αυστριακοί 111
Αφρική 213
Αχαρνάι 82
Αχιλλεύς 146
Αχρίδα 12, 14, 15, 16, 19, 21, 25, 27

- Βαβυλών 143· Βαβυλώνιαι 225
 Βαλδουίνος 24
 Βαλκάνια 78
 Βαλτική 76
 Βασίλειος ο Μέγας 130, 143, 144, 145
 Βατοπεδίου Μονή 23
 Βελιγράδιον, προάστειο Κων/πόλεως 125, 147
 Βενετία (Venezia, Venice) 38, 40, 44, 57, 62, 63, 76, 80, 90, 91, 92, 96, 99, 151, 154, 155, 158, 159, 160, 162, 163, 171, 175, 177. Βλ. και Maritime State
 Βέροια 24
 Βερτουμής Άνθιμος· βλ. Άνθιμος
 βιβλιοθήκες· βλ. Ακαδημία Αθηνών, Γεννάδειος, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Μαυροκορδάτου-Μπαλτατζή, Μαυροκορδάτος Νικόλαος, Μουσείο Μπενάκη, Ρουμανική Ακαδημία
 Βιδίνης επίσκοπος 14, 15
 Βλασίου Μονή 112
 Βλαχία 107, 111, 112· βλάχοι ηγεμόνες 112
 Βλαχιώτης Μανουήλ 22
 Βοιωτία 73
 Βομπλιανά 21
 Βόνιτσα (Vonizza) 163, 171
 Βουκουρέστι 107, 111
 Βούλγαρης Ευγένιος 122, 123, 124, 152
 Βουλγαρίας αρχιεπίσκοπος· βλ. Θεοφύλακτος
 Βουργουνδία 22
 Βρανούσης Λεάνδρος 10, 11, 20
 Βρέλλας Δημήτριος 111, 113, 117
 Βρετανία 203, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 213, 215
 Βρεττός Αναστάσιος Αργύρης (Vrettò Anastasio Argiri) 158, 163, 170
 Βυζάντιο 19· βυζαντινοί αυτοκράτορες 117
 Γαβριήλ (Gabriele di Dirachio), επίσκοπος Δυρραχίου, μετέπειτα Σταγών 157, 158, 163, 170
 Γαβριήλ, μητροπολίτης Χαλκηδόνος 126
 Γαλλία (France) 76, 109–110, 174, 175, 186, 187, 197, 198· γάλλοι πράκτορες 110–111
 Γεδεών Μανουήλ 123, 124, 127, 156, 158, 235
 Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 109
 Γέρα Λέσβου 233
 Γεράσιμος, μητροπολίτης Ηρακλείας 148
 Γεράσιμος, μητροπολίτης Κρήτης 148
 Γεωργάκης, αγραφιώτης υπάλληλος της Αυλής της Βλαχίας 112
 Γεώργιος Ακροπολίτης· βλ. Ακροπολίτης
 Γεώργιος Κουρίτζης· βλ. Κουρίτζης
 Γεώργιος Σφαξαγγούρης· βλ. Σφαξαγγούρης
 Γιάκος Ιωάννης 202, 204, 210, 214
 Γιακούπης 21
 Γιάννης Βασίλης (Jani Vassigli) 210, 216
 Γιάννης Γιώργης (Jani Giorgi) 210, 216
 Γιάννης Γκίικας (Jani Gicca) 210, 216
 Γιάννης Κωστής (Jani Costi) 210, 216
 Γιάννης Σπύρος (Jani Spiro) 210, 216
 Γιβραλτάρ (Gibraltar) 204, 212, 213, 218
 Γινοβέλλης Ιωάννης (Ginovelli Giovanni), νοτάριος Πρέβεζας 158, 163, 170, 171
 Γιωργάκης Γιάννης (Giani Giorecaci) 210, 216
 Γιωργάκης Δημήτρης 210
 Γιώργης Μιχάλης (Giorgi Michalie) 210, 216
 Γλυκύ Μαρούτση Αγγελική 160
 Γλυκός Μιχαήλ 160
 Γλυκός Νικόλαος 152, 159, 160
 Γόρδιος Αναστάσιος 108, 111–117
 Γουλιέλμος Σαμπλίττης· βλ. Σαμπλίττης
 Γρηγόριος (monsignor Gregorio), μητροπολίτης Ιωαννίνων 156, 157, 162, 163, 165, 169
 Γρηγόριος ο Θεολόγος 114, 127, 128, 130, 136, 143
 Γρηγόριος, ιερομόναχος Τατάρνας 114
 Γρίσπος Πάνος 75, 76, 80

- Γριτσόπουλος Τάσος 123
 Δαβίδ 145
 Δανιήλ προφήτης 143
 Δαρδανέλια 209· συνθήκη Δαρδανελίων 210
 Δέρκων μητρόπολη 124, 127· μητροπολίτης, βλ. Σαμουήλ Χαντζερής
 Δημήτρης Αργύρης (Demetri Algiri) 210, 216
 Δημήτρης Γιαννάκης (Demetri Gianaci) 210, 216
 Δημήτρης Γιώργης (Demetri Giorgi) 210, 216
 Δημήτρης Γκράνης (Demetri Grani) 210, 216
 Δημήτρης Παναγιώτης (Demetri Panajoti) 210, 216
 Δημήτριος του Αθανασίου (Demetrio di Attanasio) 158, 163, 170
 Δημήτριος Χωματηνός, αρχιεπίσκοπος Αχρίδας 15, 16, 18, 25
 Δημοσθένης 146
 Διαμαντής Γιώργης (Diamandi Giorgi) 202, 210, 216, 217
 Δίας 128
 Διογένης 145
 Διονύσιος Αρεοπαγίτης 142
 Διονύσιος ιερομόναχος ο εκ Φουρνά 115
 Δουσίκου μοναχοί 112
 Δρόσος Αναστάσιος (Drosso Anastasio) 158, 163, 170
 Δυρραχίου επίσκοπος· βλ. Γαβριήλ
 Δωρόθεος ο Λέσβιος 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 132
 Εβλιγιά Τσελεμπί· βλ. Τσελεμπί
 Εβραίοι 129, 131, 141, 142
 Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος 109, 118
 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών 221
 Ελισάβετ Α', βασίλισσα της Αγγλίας 205
 Ελλάδα (Greece), Έλληνες 111, 129, 130, 140, 141, 142, 143 154, 155, 174, 201
 Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας του Δικαίου 221
 Εσφιγμένου Μονή 22
 Ευαγγέλιον 134, 138, 141, 145
 Ευκλείδης 145
 Ευριπίδης 128
 Ευρυτανίας μονές 107, 111–112
 Ευρώπη (Europe), Ευρωπαίοι 12, 73, 84, 85, 86, 96, 98, 102–104, 107, 108, 174, 187, 196, 197, 204, 213, 214
 Εφέσιοι 224
 Ζαγόρια 82
 Ζακυθινός Διονύσιος 10, 11
 Ζάκυνθος 49–68
 Ζαμπακόλας Χρήστος 160
 Ζερζούλης Νικόλαος 123
 Ήπειρος, Ηπειρώτες 79, 84, 151
 Ηρακλείας μητροπολίτης· βλ. Γεράσιμος
 Θανάσης Νικόλας (Tanassi Nicola) 210, 216
 Θάσος 78, 79, 80
 Θεμελής Δημήτριος (Temele Demetrio) 157, 163, 168
 Θεοδόσης Σταμάτης (Thedosi Stamati) 210, 216
 Θεοδοσίου Ανδρέας 153
 Θεοδοσίου Παπαλέκα Ευφροσύνη 152, 153, 155, 160
 Θεοτόκος του Βελιγραδίου, ναός Κων/πόλεως 125, 147
 Θεοφύλακτος, αρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας 14, 15
 Θεσσαλίας μονές/μοναχοί 107, 111, 112
 Θεσσαλονίκη 23, 80
 Θουκυδίδης 121
 Ιάκωβος, μητροπολίτης Λαρίσης 148
 Ιάκωβος, μητροπολίτης Μηθύμνης 233
 Ιάσιο· Κρατικά Αρχεία 117
 Ιβήρων Μονή 21, 115–116
 Ιερεμίας Δ', μητροπολίτης Μυτιλήνης, μετέπειτα πατριάρχης Κων/πόλεως 230, 236
 Ιερισός 21

- Ιερόθεος (Geroteo), μητροπολίτης Ιωαννίνων 157, 163, 169
 Ιερωνύμου Έλενα· βλ. Παπαλέκα
 Ικαρία 82, 83
 Ίκαρος 128, 136
 Ιλιάς 146
 Ιουδαία, Ιουδαίοι 141, 142
 Ιούδας (Giuda) 148, 169
 Ιπεκίου μητροπολίτης· βλ. Ιωαννίνιος Καρατζάς
 Ιταλία (Italy) 70, 175
 Ιωάννης Γ', αυτοκράτορας Νικαίας 23
 Ιωάννης Τειχωτίτζης· βλ. Τειχωτίτζης
 Ιωάννης Χρυσόστομος 114, 222
 Ιωάννης, αγραφιώτης υπάλληλος της Αυλής της Βλαχίας 112
 Ιωάννης, γιος του Ιωάννη Τειχωτίτζη 15
 Ιωαννίνιος Καρατζάς, μητροπολίτης πρώην Ιπεκίου κατόπιν Χαλκηδόνος και πατριάρχης Κων/πόλεως 126, 148
 Ιωάννινα (Giannina), Ιωαννίτες 10, 11, 12, 17, 19, 20, 21, 25, 26, 28· 151–172. Ιωαννίνων μητροπολίτες 152, 158, 163· βλ. και Κλήμης, Γρηγόριος, Ιερόθεος, Παΐσιος
 Ιωάσαφ, σέρβος αυτοκράτορας 20
 Ιώβ 145
 Ιωσήφ 145
 Καλλίνικος Β', πατριάρχης Κων/πόλεως 158, 235
 Καλλίνικος Βιδύνης 148
 Καλλίνικος Δ', πατριάρχης Κων/πόλεως 121
 Καλλίνικος, μητροπολίτης Νικαίας 148
 Καμπούρης, πρόκριτος Μυτιλήνης 231
 Καντακουζηνός Στέφανος, ηγεμόνας της Βλαχίας 111
 Καραγιάννη Μαρούτση Έλενα 153
 Καρακούσης, πρόκριτος Μυτιλήνης 231
 Καρατζάς Ιωαννίνιος· βλ. Ιωαννίνιος Καρδίτσα 112
 Καρυές Αγίου Όρους 115
 Κατσάνης, πρόκριτος Μυτιλήνης 231
 Κέρκυρα (Corfu) 12, 16, 17, 21, 25, 26, 27, 51, 89–90, 92–96, 98, 101–104, 192
 Κεφαλληνία 20
 Κιθαιρώνας 82
 Κινέας 146
 Κιουσοπούλου Τόνια 9, 10, 12, 19, 20, 23, 25
 Κλεινίας 145
 Κλήμης, μητροπολίτης Ιωαννίνων (monsignor Clemente) 156, 157, 159, 162, 163, 164, 165, 169
 Κομνηνός Ιωάννης 107
 Κοντούρης Δημήτριος Ιωάννης (Conduri Demetrio Giovanni) 163, 170
 Κοπέρνικος 123
 Κορδώσης Μ. 10, 11, 16, 17, 18, 21
 Κορώνη 69· Κορώνης Μονή 112
 Κοσμάς, μητροπολίτης Νεοκαισαρείας 148
 Κουρίτζης Γεώργιος 16
 Κρεμμυδάς Βασίλης 211
 Κρήτη (Crete, Cretans) 70, 74, 92, 103· μητροπολίτης Κρήτης, βλ. Γεράσιμος
 Κριστείλας Μιχαήλ· βλ. Μιχαήλ Κριτίας 70
 Κροαί 24
 Κρομμύδης Αλέξιος (Cromidi, Cromida Alessio) 158, 163, 170
 Κρουονέρι Ζακύνθου 56
 Κύπρος 70, 74, 75
 Κυριαζή Δαμιανού συλλογή· βλ. Μουσειό Μπενάκη
 Κύριλλος Ε', πατριάρχης Κων/πόλεως 225
 Κύριλλος, μητροπολίτης Νικομηδείας 148
 Κυρίτσης (Χατζή-)· βλ. Πολύζου
 Κωνσταντάς Γρηγόριος 71
 Κωνσταντίνος, γραμματέας Ν. Μαυροκορδάτου 111
 Κωνσταντινούπολη 22, 24, 69, 109–111, 117, 122, 132, 152, 205, 206, 207, 209, 211· Κων/πόλεως Πατριαρχείο 117, 123, 125, 223, 232, 154· Κων/πόλεως πατριάρχες, βλ. Ιερε-

- μίας Δ', Ιωαννίνιος Καρατζάς, Καλλίνικος Β'
 Κωνσταντίνος, μητροπολίτης Μυτιλήνης 224
 Λαρίσης μητροπολίτης· βλ. Ιάκωβος
 Λατίνοι 129, 142
 Λερναία Ύδρα 128
 Λέσβος 122, 221, 223, 224, 231, 232, 233, 234, 236, 237
 Λευκάδα (Santa Maura) 76, 163, 171
 Λίβερπουλ λόρδος (Robert Banks Jenkinson, 2ος κόμης του Λίβερπουλ) 201, 203, 204, 212, 214, 216
 Λίτινος Ιωάννης (Litino Giovanni), δημόσιος ελεγκτής στη Βενετία 158, 163, 171
 Λιτόχωρο Πιερίας 74
 Λοζάνης συνθήκη 232
 Λονδίνο (London) 201, 202, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217
 Λουδοβίκος ΙΕ', βασιλιάς της Γαλλίας 109, 117
 Λουρόπουλος Μαρίνος (Luropulo Marin) 163, 170
 Λυκούργος 128, 133, 138
 Λύσανδρος 138, 146
 Μακεδονία 74
 Μακραιός Σέργιος 123
 Μάλτα (Malta) 83, 84, 204, 208, 212, 213, 218
 Μανίν Λουδοβίκος, δόγης της Βενετίας [160]
 Μάνος Ιάκωβος ο Αργεῖος 122
 Μανουήλ Βλαχιώτης· βλ. Βλαχιώτης
 Μαρία, σύζυγος Θωμά Preljubović 20
 Μάρκος Τζουάν (Marco Juan) 202, 210, 216, 217
 Μαρμαρά Θάλασσα 78
 Μαρούτση Αγγελική· βλ. Γλυκύ
 Μαρούτση Διαμάντω· βλ. Παπαλέκα
 Μαρούτση Έλενα· βλ. Καραγιάννη
 Μαρούτσηδες, Μαρούτση οικογένεια 151, 153, 155, 159, 160, 161
 Μαρούτσης Αναστάσιος 152
 Μαρούτσης Κωνσταντίνος 155
 Μαρούτσης Λάμπρος 155
 Μαρούτσης Πάνος 153, 155, 159, 160, 160
 Μαρούτσης Χριστόδουλος 152
 Μασσαλία 69
 Μαυροκορδάτος Αλέξανδρος ο εξ Απορρήτων 107–108, 117
 Μαυροκορδάτος Γεώργιος 109
 Μαυροκορδάτος Ιωάννης, δραγουμάνος 111
 Μαυροκορδάτος Κωνσταντίνος, ηγεμόνας Βλαχίας/Μολδαβίας 108, 110
 Μαυροκορδάτος Νικόλαος, ηγεμόνας Βλαχίας/Μολδαβίας 107–117· Βιβλιοθήκη 107–110, 117–118
 Μαυροκορδάτου-Μπαλτατζή Βιβλιοθήκη 109
 Μεγάλη του Γένους Σχολή 131· βλ. και Πατριαρχική Ακαδημία
 Μεγίστης Λαύρας Μονή 116
 Μελένικο 23
 Μεσόγειος (Mediterranean Sea) 70, 75, 76, 84, 94, 105, 177, 204, 206, 209, 212, 213, 214
 Μεσολόγγι 83, 84
 Μεσοποταμία 70
 Μηθύμνης επαρχία 224· μητρόπολη 232, 234, 237· μητροπολίτες, βλ. Αρσένιος, Ιάκωβος
 Μητροφάνης (Metrofane), αρχιδιάκονος μητροπόλεως Ιωαννίνων 156, 157, 162, 163, 166, 168, 170
 Μικρά Ασία 70, 83
 Μιτσικέλι 76
 Μιχαήλ Α' Δούκας 19
 Μιχαήλ Β' Θωμάς, δεσπότης Ηπείρου 16
 Μιχαήλ Κριστείλας 22
 Μιχαήλ Χωνιάτης 9, 12, 13, 14
 Μιχαηλάρης Παναγιώτης 156, 158
 Μολδαβία 107
 Μολδοβλαχία 111
 Μόλυβος 233, 234
 Μονεμβασία 24
 μονές, μοναχοί· βλ. Άγιος Ιωάννης, Άγιος

- Νικόλαος, Άγιος Φραγκίσκος, Βατοπεδίου, Βλασίου, Δουσίου μοναχοί, Εσφιγμένου, Ευρυτανίας μονές, Θεσσαλίας μονές, Ιβήρων, Κορώνη, Μεγίστης Λαύρας, Τατάρνας, Hurez. Βλ. και Άγιον Όρος
- Μουζάλας, πρόκριτος Μυτιλήνης 231
- Μουσείο Μπενάκη· Βιβλιοθήκη 109, 118· συλλογή Δαμιανού Κυριαζή 109
- Μπαλτατζή Χαρίκλεια 109
- Μπαλτατζής Γεώργιος 109
- Μπονκόττης Νικολό (Boncotte Niccolò) 157, 163, 168
- Μπραγκοβάνος Γρηγόριος 110
- Μπραγκοβάνος Κωνσταντίνος, ηγεμόνας Βλαχίας 107, 108, 110
- Μπραγκοβάνος Στέφανος 110
- Μυτιλήνη 158, 159, 223, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233· μητρόπολη 158, 224, 225, 228, 231, 232, 235· μητροπολίτες, βλ. Άνθιμος Βερτουμής, Ιερεμίας, Κωνσταντίνος
- Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής 78, [154]
- Μωϋσής 134, 143
- Ναβουχοδονόσωρ 146
- ναπολεόντειοι πόλεμοι 208
- Ναπολέων 160
- Ναυπάκτου και Άρτης μητροπολίτης· βλ. Νεόφυτος Μαυρομάτης
- Ναυτικοί νόμοι Ύδρας 211
- Νέα Ρώμη 132
- Νείλου ναυμαχία 212
- Νέλσον Οράτιος 212
- Νεοκαισαρείας μητροπολίτης· βλ. Κοσμάς
- Νεόφυτος Μαυρομάτης, μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης 115, 116
- Νικαίας μητροπολίτης· βλ. Καλλίνικος
- Νικήτας Χωνιάτης 24
- Νικηφόρος, μητροπολίτης Προικονήσου 148
- Νικόλαος, αγραφιώτης υπάλληλος της Αυλής της Βλαχίας 112
- Νικόλας Αλέξης (Nicola Alexi) 210, 216
- Νικόλας Αναστάσης (Nicola Anastassi) 210, 216
- Νικόλας Θεόδωρος (Nicola Theodori) 202, 210, 216, 217
- Νικομηδείας μητροπολίτης· βλ. Κύριλλος
- Νοταράς Χρυσανθος· βλ. Χρυσανθος
- Νουτζέτο 112
- Ξενοκράτης 145
- Οθωμανική Αυτοκρατορία (Ottoman Empire), Οθωμανοί 20, 70, 110, 175, 177, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 214, 221, 225, 235. Βλ. και Τούρκοι, Ύψηλή Πύλη
- Όμηρος 128, 135, 146
- Παΐσιος Β΄ πατριάρχης Κων/πόλεως 121, 124, 131, 132, 152, 155
- Παΐσιος, μητροπολίτης Ιωαννίνων 156, 158
- Παναγία της Ύδρας, όνομα πλοίου 201, 203, 204, 210, 212, 213
- Παναγίου Τάφου Μετόχιο 125
- Παπαγεωργίου Α. 9, 10, 12, 14, 15, 16
- Παπαγκίικας Αντώνιος (Papagica Antonio) 201, 202, 203, 210, 211, 213, 214, 216
- Παπάκος Αποστόλης 207
- Παπαλέκα Ευφροσύνη· βλ. Θεοδοσίου
- Παπαλέκα Ιερωνύμου Έλενα 153
- Παπαλέκα Μαρούτση Διαμάντω 152, 153
- Παπαλέκα Σουζάνα· βλ. Αγγελάκη
- Παπαλέκας Αλέξανδρος 152, 153
- Παπαλέκας Αναστάσιος 153
- πάπας 110
- Παραμυθιά 151, 160
- Παρίσι 212
- Πάρνηθα 82
- Παρούσης, αγραφιώτης υπάλληλος της Αυλής της Βλαχίας 112
- Πάτρα 22, 207
- Πατριαρχική Ακαδημία, Πατριαρχική Σχολή 121, 122, 124-5, 126, 131, 132
- Πάυλος άγιος (san Paolo) 162-163, 164, 224

- Πελοπόννησος (Peloponnese) 22, 57, 187
- Περικλής 145
- Πέστη 153
- Πετρούπολη (Petroburgo) 155
- Πεχλιβάνος Μίλτος
- Πίνδος 76
- Πιτσάκης Κώστας 221
- Πλάτων 70, 73, 145
- Πλωμάρι Λέσβου 233
- Πολύζου (Χατζή-) Χατζή Κυρίτσης (Cazzi Pelisoi, Cazzi Polosio Cazzi Carizzi, Cazzi Poliso Cazzi Chirici) 158, 163, 170
- Πόρου αρχιεπισκοπή· βλ. Ύδρας, Αιγίνης, Πόρου αρχιεπισκοπή
- Πρέβεζα (Prevesa, Preveza) 83, 84, 158, 162, 163, 170, 171, 187
- Πρίγκος Ιωάννης 71, 86
- Προικονήσου μητροπολίτης· βλ. Νικηφόρος
- Πυθαγόρας 145· Πυθαγόρειοι 123
- Πύρρος 146
- Ράπτης Ιερόθεος· βλ. Ιερόθεος, μητροπολίτης Ιωαννίνων
- Ρεντίνα 22
- Ρουμανική Ακαδημία· Βιβλιοθήκη 117
- Ρωμαίοι 142
- Ρωσία (Russia) 155, 177
- Σάμος 79, 80, 83
- Σαμουήλ Χαντζερής, μητροπολίτης Δέρκων και κατόπιν πατριάρχης Κων/πόλεως 131, 148
- Σαμπλίττης Γουλιέλμος 22
- Σάρος Κωνσταντίνος 152
- Σγούτσας Παντελής 207
- Σέρβοι 20
- Σημαντήρης, πρόκριτος Μυτιλήνης 231
- Σιγούρος Nuntio 59
- Σιδηροκάυσια 80
- Σίνα Ελένη 109
- Σίνας Σίμων 109
- Σισεκλής Πέτρος (Sisecli Piedro) 210, 216
- Σκαμπαβίας, πρόκριτος Μυτιλήνης 231
- Σκαρλάτος σείτζής 111
- Σμύρνη (Smyrna) 201, 202, 207, 208, 211, 212, 214, 216, 217
- Σολομών (Salomone) 162, 163
- Σόλων 70, 128, 133, 145
- Σουγδουρής Ευστάθιος (Sugdura Eustazio) 157, 163, 168
- σουλτάνος (Gran Signore) 154, 155
- Σούτσος Αλέξανδρος 131
- Σπανός Απόστ. 226
- Σπαντωνής Αντώνιος 122
- Σταχειρίτης· βλ. Αριστοτέλης
- Σταγών επίσκοπος· βλ. Γαβριήλ
- Σταμούλη Ρόδη 158
- Σταυράκογλου Χρ. 232
- Στέντωρ 145
- Στρατηγόπουλοι 11
- Συργιάννης Παλαιολόγος 17, 18, 19
- Συρία 78
- Σφαξαγγούρης Γεώργιος 22
- Σωκράτης 145
- Τατάρνας Μονή 111-114
- Τειχωτίτζης Ιωάννης, ιερέας 15
- Τεργέστη 153
- Τζαννέτης Ιωάννης ο Βυζάντιος 131
- Τόκκο Κάρολος 20, 21
- Τορνόβου μητροπολίτης· βλ. Άνθιμος
- Τουλών 84
- Τούρκοι (Turks, Turkey) 20, 175, 206· βλ. και Οθωμανική αυτοκρατορία
- Τσελεμπί Εβλιγιά 80
- Τσούκας Μονή (Ιωάννινα) 158
- Τσούρη Ειρήνη 109
- Τύρναβος 111, 113
- Ύδρα 210, 211, 236· Ύδρας, Αιγίνης, Πόρου αρχιεπισκοπή 236
- Ύμηττός 77
- Ύψηλάντης Αλέξανδρος, ηγεμόνας Βλαχίας 131
- Ύψηλή Πύλη (Porta, Sublime Porte) 117, 155, 209, 216. Βλ. και Οθωμανική αυτοκρατορία
- Φαέθων 128, 136, 139

- Φαναριώτες 117
 Φιλανθρωπηνοί 11
 Φίλια Λέσβου 234
 Φιλιππίδης Δανιήλ 71
 Φολέγανδρος 236, 237
 Φορόπουλος Ιωακείμ 126, 127
 Φράγκοι 22
 Φωκίων 145
- Χαλκηδόνος μητρόπολη 126· μητροπολίτης, βλ. Ιωαννίκιος Καρατζάς
 Χαλκιδική 80
 Χαντζερής Σαμουήλ· βλ. Σαμουήλ
- Χατζή Κυρίτσης· βλ. Κυρίτσης
 Χατζή Πολύζου· βλ. Πολύζου
 Χατζοπούλου Βενετία 109
 Χίμαιρα 128, 139
 Χοίριλος 146
 Χολομώντας 80
 Χρυσανθος Νοταράς, πατριάρχης Ιεροσολύμων 130
 Χρυσανθος ο Αιτωλός 131
 Χωματηνός Δημήτριος· βλ. Δημήτριος
 Χωνιάτης Μιχαήλ· βλ. Μιχαήλ
 Χωνιάτης Νικήτας· βλ. Νικήτας
- Abiron 169
 Adriatic Sea 218
 Aegean, Aegean islands· βλ. Αιγαίο
 Alby οικογένεια 178, 180, 182, 193, 196, 198
 Anafi 189
 Andros 190
 Angold M. 10, 17
 Annastassi Giorgi· βλ. Αναστάσης Γιώργης
 Antonio Demetri· βλ. Αντώνιος Δημήτρης
- Badoer Francesco, βενετός προνοητής Ζακύνθου 64
 Bergamo 33
 Bianco Zorzi 59
 Bishopsgate 213, 218
 Boncotte Niccolò· βλ. Μπονκόττης
 Brescia 33
 Buondelmonti Esau 20
- Caino 169
 Calbo Domenego 33, 36
 Canopus, φρεγάτα 204, 212, 214, 218
 Carpasia 31, 32, 34,
 Castellan Antoine-Laurent 69, 70, 71
 Caturiani Bernardin 34
 Cazzi Polisou (Cazzi Pelisoi, Cazzi Polosio)· βλ. Πολύζου
 Cerines· βλ. Kyrenia
 Clemente· βλ. Κλήμης, μητροπολίτης Ιωαννίνων
 Condulmier Antonio 34
 Conduri Demetrio Giovanni· βλ. Κοτούρης
 Corfu· βλ. Κέρκυρα
- Crete, Cretans· βλ. Κρήτη
 Cromidi (Cromida) Alessio· βλ. Κρομύδης
 Cyclades 173, 174, 175, 177, 179, 183, 185, 188, 189, 195
- Dandolo Enrico, δόγης της Βενετίας 50
 Datan 169
 Demetri Algiri· βλ. Δημήτρης Αργύρης
 Demetri Gianaci· βλ. Δημήτρης Γιαννάκης
 Demetri Giorgaci 216
 Demetri Giorgi· βλ. Δημήτρης Γιώργης
 Demetri Grani· βλ. Δημήτρης Γκράνης
 Demetri Panajoti· βλ. Δημήτρης Παναγιώτης
 Demetrio di Attanasio· βλ. Δημήτριος του Αθανασίου
 Diamandi Giorgi· βλ. Διαμαντής Γιώργης
 Dölger F. 9
 Drosso Anastasio· βλ. Δρόσος
- Egypt· βλ. Αίγυπτος
 Emo Gabriel, βενετός προνοητής Ζακύνθου 59, 64
 Engels Fr. 70
 England· βλ. Αγγλία
 Europe· βλ. Ευρώπη
- Famagosta 30, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 44
 Fraas Carl Nikolaus 70
 France· βλ. Γαλλία
 Francs 179
 Frankish Duchy of Naxos 175
 Franklin, φρεγάτα 212

- Gabriele di Dirachio· βλ. Γαβριήλ
Genova 30, 31
Geroteo, μητροπολίτης Ιωαννίνων· βλ. Ιερόθεος
Ghisi, οικογένεια της Τήνου 197
Giani Giorcaci· βλ. Γιωργάκης
Giannina· βλ. Ιωάννινα
Gibraltar· βλ. Γιβραλτάρ
Gieze 169
Ginovelli Giovanni· βλ. Γινοβέλλης
Giorgi Michalie· βλ. Γιώργης
Gisi, οικογένεια της Σαντορίνης 180, 193, 196, 197, 198
Giuda· βλ. Ιούδας
Goody Jack 197
Gran Signore· βλ. σουλτάνος
Gray J. 218
Greece· βλ. Ελλάδα
Gregorio· βλ. Γρηγόριος, μητροπολίτης Ιωαννίνων

Hanson Charles Simpson 211
Hanson George H. 211
Hanson Henry 211
Hanson John Oliver H. 211
Hanson Messers εταιρεία 202, 210, 211, 214, 217
Hurez Μονή 107–108

Inglis Charles, υποναύρχος 204, 212, 218
Ionian Islands 89, 96–97
Italy· βλ. Ιταλία

Jaco Johanne 216, 217, 218
Jacoby D. 10, 11, 23
Jani Costi· βλ. Γιάννης Κωστής
Jani Gicca· βλ. Γιάννης Γκίκας
Jani Giorgi· βλ. Γιάννης Γιώργης
Jani Spiro· βλ. Γιάννης Σπύρος
Jani Vassigli· βλ. Γιάννης Βασίλης
Jenkinson Robert Banks· βλ. Λίβερπουλ

Khalifa Mustafa Hadjdji 80
Kirsten E. 10, 11, 17, 20, 23, 24, 25
Kyrenia 30, 39, 40, 41, 42, 43, 44

Kyritses D. 10, 11, 23, 24
Kythera 186, 187, 194

La Buona Speranza, πολάκα 206
La Madonna d'Idra, πολάκα 210, 216
Lapitho 41
Laslett Peter 174, 181
Leake William Martin 80
Lee & Sons εταιρεία 207
Levant, Levante· βλ. Ανατολή
Levant Company 205, 206, 207, 208, 211, 212
Lezze (da-) Donato, βενετός προνοητής Ζακύνθου 63
Litino Giovanni· βλ. Λίτινος
Liverpool λόρδος· βλ. Λίβερπουλ
London· βλ. Λονδίνο
Lurupulo Marin· βλ. Λουρόπουλος

Maksimović L. 9, 17
Malta· βλ. Μάλτα
Marco Juan· βλ. Μάρκος
Maritime State (of Venice), Stato da Mar 89, 90, 92, 94, 98, 101, 103
Marsh Perkins George 70
Maruzzi Pano· βλ. Μαρούτσης Πάνος
Marx Karl 70
Mastropiero Orio, δόγης της Βενετίας 50
Maurepas, γάλλος υπουργός 110
Mediterranean Sea· βλ. Μεσόγειος
Messaoria 31
Metrofane, αρχιδιάκονος Ιωαννίνων· βλ. Μητροφάνης
Miles's Lane Cannon street 211, 217
Mistruzzi Doimo Mario, δημόσιος καντσαλιέρης 171
Mocenigo Alvise 89
Morier Isaac 209
Mykonos 177

Navigation Acts 206
Naxos 175, 183, 186, 187, 190, 192, 195
Netherlands 198
Nicea 169
Nicola Alexi· βλ. Νικόλας Αλέξης
Nicola Anastassi· βλ. Νικόλας Αναστάση

- Nicola Theodori· βλ. Νικόλας Θεόδωρος
Nicosia 30, 32, 34, 38, 39, 42

Osswald B., 10, 11, 12
Ottoman Empire· βλ. Οθωμανική Αυτοκρατορία

Paolo san· βλ. Παύλος
Papagica Antonio· βλ. Παπαγκίκας
Paros 191
Pasqualigo Cosmo, βενετός προνοητής του Στόλου 65
Patmos 177
Pelisoi· βλ. Πολύζου
Peloponnese· βλ. Πελοπόννησος
Perceval Spencer 203, 212
Petroburgo· βλ. Πετρούπολη
Pisani Antonio, βενετός προνοητής Ζακύνθου 60
Pojago Giacomo 104
Polisou· βλ. Πολύζου
Polosio· βλ. Πολύζου
Pontio Baliario 43
Porta· βλ. Ύψηλή Πύλη
Preljubović Θωμάς 20
Prevesa, Preveza· βλ. Πρέβεζα

Querini Pier Antonio 101

Racovitsa Mihai 111
Russia· βλ. Ρωσία

Sabini Angelo 50
Salomone· βλ. Σολομών
Sançak of the Aegean 175
Santa Maura· βλ. Λευκάδα
Santorini 173, 174, 175, 176, 177, 179, 184, 188, 189, 190, 192, 195, 196, 197· βλ. και Thera

Sciavina Giacomo 44
Serifos 177
Sevin François 109
Sisecli Pedro· βλ. Σισεκλής
Sivuri 32, 33
Smith John Spencer 206
Smyrna· βλ. Σμύρνη
Sonnini Charles 70, 71
Spain 175
Stadtmüller G. 9
Stato da Mar· βλ. Maritime State
Sublime Porte· βλ. Ύψηλή Πύλη
Sugdura Eustazio· βλ. Σουγδουρής
Sun Street 213, 218
Syros 177, 179, 186

Tanassi Nicola· βλ. Θανάσης
Temele Demetrio· βλ. Θεμελής
Terraferma 32, 33, 35, 76
Thedosi Stamati· βλ. Θεοδόσης
Thera 174· βλ. και Santorini
Therasia 174
Thirgood J. V. 75
Tinos 175, 177, 192, 195, 197
Tories 203
Trypsi Porphyrio 43
Turkey, Turks· βλ. Τούρκοι

Uzielli Judah 213, 214

Vatican 176
Venezia, Venice· βλ. Βενετία
Venier Angelo (Anzolo), έκτακτος προνοητής της Λευκάδας 163, 171
Villeneuve, γάλλος πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη 109–110
Vonizza· βλ. Βόνιτσα
Vrettò Anastasio Argiri· βλ. Βρεττός

Ο ΕΝΔΕΚΑΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2014